

KOHLBRUGGE EN KUYPER

in hun wederzijds contact

door

Dr. K. GROOT

1955

BOS & KEUNING N.V.

BAARN

Aangevuld met:

DE POLITIEK-KERKELIJKE GEDACHTEN VAN KOHLBRUGGE

Door Drs. J. van Heyst

STICHTING GIHONBRON
MIDDELBURG
2010

REGISTER OP DE INHOUD

1. Inleidend hoofdstuk

De 19e eeuw - Liberalisatie van godsdienstig en staatkundig leven - Reactie daartegen - Kohlbrugge's protest - Kuypers strijd - Kohlbrugge's profetisch getuigenis - Conflict Kohlbrugge-Da Costa - Da Costa's grootheid en verdienste - Kohlbrugge: heiliging en goede werken - Conflict Kohlbrugge-H.P. Scholte - Opzet en program van onze verhandeling - Voorbeschouwing verhouding Kohlbrugge-Kuyper

2. De jonge Kohlbrugge

Eerste jeugdijaren - Godsdienstige opvoeding - Kinderlijke vroomheid en droomopenbaring - Schoolopleiding en studie - Vrolijke studiosus en verlies van kinderlijk geloof - Later oordeel over eerste studententijd - Verklaring van zijn geloofsverlies - Piëtisme - Eerste bekering - Proponent; hulpprediker; afzetting; promotie; huwelijk; "Gastpredigten" - Tweede bekering

3. De jonge Kuyper

Kuypers vader - Eerste jeugdijaren - Student - Kuypers actieve aard - De student verliest zijn geloof - Kuypers later oordeel over deze tijd - Verklaring van zijn geloofsverlies - Eerste bekering - Johannes á Lasco - "The Heir of Redclyffe"

4. Kuyper te Beesd

Huwelijk - Kuypers theologie en prediking - Invloed van zijn gemeente - Tweede bekering - Vergelijking van Kohlbrugge's en Kuypers nieuw verkregen geloofsinzicht - Voortzetting á Lascostudie - Kohlbrugge's belangstelling voor á Lasco - Eerste contact Kohlbrugge-Kuyper - Begin van Kuypers strijd voor kerkherstel

5. Kuyper te Utrecht I

Oppositie van de Utrechtse kerkenraad tegen het classicaal bestuur - E.H. Kol - Kohlbrugge's betrekkingen tot ons land en de Hervormde Kerk - Nederlanders als gast bij de Niederländisch Reformierte Gemeinde te Elberfeld - Verhouding van de Niederländisch Reformierte Gemeinde tot de Nederlands Hervormde Kerk - Kols verzoek om een ontmoeting van Kohlbrugge met Kuyper - Ontmoeting van Kohlbrugge met Kuyper te Utrecht - Mevrouw A. Mond-Kuyper - Kohlbrugge's opvatting van de Kerk - Kuypers opvatting van de Kerk - Kols verlangen naar synthese tussen Kohlbrugge's en Kuypers opvatting van de Kerk - Kohlbrugge te Utrecht in de jaren na zijn promotie - Kohlbrugge's mening over separatie - Kohlbrugge en de Afscheidenen - Kerkelijke toestanden in Duitsland - Kohlbrugge predikant van een zelfstandige gemeente

6. Kuyper te Utrecht II

Kuypers interesse voor kerkrechtelijke aangelegenheden; oprichting Kerkenradenbond - Kuypers activiteit in de schoolstrijd - Kohlbrugge's passiviteit - Kuyper als predikant - Kuypers theologische en politieke opvatting

7. Kuyper te Utrecht III

Aankondiging van Kuypers bezoek aan Kohlbrugge - Kuyper maakt vijanden en vrienden - Vereniging "Vrienden van de Waarheid" - Kuyper op bezoek bij

Kohlbrugge te Elberfeld - Kohlbrugge's taal van het kinderlijk geloof - Eigen lijden maakt Kohlbrugge tot echte trooster

8. Kuiper te Amsterdam I

Kuipers werkzaamheid in zijn nieuwe gemeente - Kuiper schrijft aan Kohlbrugge - Kuiper, redacteur van De Heraut, vraagt Kohlbrugge om medewerking - Poging om Kohlbrugge in Amsterdam te beroepen - Kuipers preekverzoek aan Kohlbrugge - Kohlbrugge's antwoord aan Kuiper - Kuiper krijgt van Kohlbrugge te vertalen stukken voor De Heraut - Kohlbrugge over een eventueel beroep naar ons land - Kuipers activiteit te Amsterdam - Groen vraagt Kuiper kandidaat voor de Tweede Kamer te worden - Kuiper gaat naar Kohlbrugge te Elberfeld om raad - Kohlbrugge is steeds "bij de theologie gebleven" - Gesprek Kohlbrugge-Kuiper - Kohlbrugge's geloofstaal - Ook Kuiper heeft de zelfovergave in geloof gekend - Kohlbrugge preekt voor Kuiper te Amsterdam

9. Kuiper te Amsterdam II

Kuiper hoofdredacteur van De Standaard - Oprichting van de kerkelijke vereniging "Beraad" - Kuipers interesse voor methodistische bewegingen - Vervreemding van Groen van Prinsterer - Kuiper Tweede Kamerlid - Kuiper in zijn binnenkamer - Contact met Kohlbrugge voortgezet - Kohlbrugge's laatste levensjaren en dood - Kuipers in Memoriam Hermann Friedrich Kohlbrugge in De Standaard

10. Kuipers waardering voor Kohlbrugge na diens dood

Kuiper over de belijdenis; Revisie van de Revisie-Legende - Kuipers polemieken met Dr. Van Toorenenbergen - Kuiper uit in dit verband zijn waardering voor Kohlbrugge - Afstaan of aanbieden van de kansel door Kuiper aan Kohlbrugge in 1871? - L.H. Wagenaars dissertatie - Kuiper naar aanleiding daarvan over Kohlbrugge - Volgelingen van Kohlbrugge in ons land - Kohlbrugge over de politiek - Kuiper tegenover de volgelingen van Kohlbrugge - Kuiper in dit verband over Kohlbrugge - Kuiper over "Neo-Kohlbruggiaanse" collega's in Amsterdam - Ds. H.J.A. Lütge contra Dr. Kuiper - Conflict in de Amsterdamse kerkenraad - Kuiper in dit verband over Kohlbrugge - De Doleantie - Kohlbrugge in een Schriftbeschouwing over het "zelf doen" - Kuiper breekt met Lütge c.s. en zendt hem Kohlbrugge's portret verformfaaid terug

11. Kuipers theologische strijd met de "Neo-Kohlbruggianen"

Kuipers "De Vleeswording des Woords" - Kuipers waardering voor Kohlbrugge in verband met zijn eigen theologische opvattingen - Kohlbrugge's opvatting van het Woord Gods - Kohlbrugge's opvatting over praedestinatatie en uitverkiezing - Kuiper en Kohlbrugge veroordelen beiden vanuit Gods Woord moderne theologie en filosofie - Kuipers kritiek op de "Neo-Kohlbruggianen" - "Neo-Kohlbruggiaans" verweer tegen Kuiper - J.F. Bula - Kohlbrugge heeft geen school willen vormen - Kuipers verdediging tegen het verweer - Kuiper over Kohlbrugge - Kohlbrugge's "gevaarlijke" uitspraken

12. Kuiper en Böhl

Instemming van Böhl met kritiek op Bula - Dr. Edward Böhl - Kohlbrugge te Bazel - Kuiper adviseert de Amsterdamse Herstelde Lutherse Gemeente Böhl een professoraat in ons land aan te bieden - Kuiper biedt Böhl een professoraat aan de Vrije Universiteit aan - Kuipers waardering voor Böhl - Kuiper opponeert tegen

Böhls opvatting van de Incarnatie - Kohlbrugge's visie op Genesis 1 vs 27 - Kohlbrugge over Christus en de erfschuld - Kuyper over Kohlbrugge - Kohlbrugge zou over heiliging weinig gezegd hebben? - Kuypers "Het Werk van de Heilige Geest" - Kuyper over Kohlbrugge - Kuypers kritiek op Böhl over "geschapen in het Beeld Gods" - Kuyper over Kohlbrugge, over Böhl en de "Neo-Kohlbruggianen" - Böhl contra Kuyper in "Zur Abwehr" - Kuyper handhaaft zijn bezwaren tegen Böhl - Theologen over Böhl's en Kohlbrugge's opvattingen - Berkouwer: "Kohlbrugge in onze tijd" - Locher in "Toelichting en Verweer" - Gerssen: "Böhl en Kuyper" - Kuyper respecteert na de Doleantie wel Kohlbrugge, maar niet de "Neo-Kohlbruggianen" - Kuyper over Kohlbrugge in 1892

13. Slotbeschouwingen

Vergelijking van Kohlbrugge's levensgang met die van Kuyper - Kuypers wetenschappelijke arbeid - Kohlbrugge's wetenschappelijke arbeid - Kohlbrugge aan Kol over kerkelijke verordeningen - Calvijn over wedergeboorte - Theologen van de Nadere Reformatie over wedergeboorte - Kuyper over wedergeboorte - Kohlbrugge over antithese - Calvijn over heiliging - Kohlbrugge over oude en nieuwe mens - Kohlbrugge over het geloof en de werken - Kohlbrugge over de vernieuwing van de mens - Kohlbrugge karakterologisch beschouwd - Het bijzondere van Kohlbrugge - "Goede werken" zijn bij Kohlbrugge niet iets apart - Kohlbrugge's "eenzijdigheid" - Kuypers activiteit en organisatorisch talent - Kuyper de stichter van de christelijke politieke partij - Kuypers kennis en kundigheden - Kuypers cultuurbeschouwing - Kuypers imponerend en heersend optreden - Kuypers karakter en streven - Kuyper heeft aan Kohlbrugge om predikanten voor de Hervormde Kerk gevraagd - Kuypers aanhouden bij de "Neo-Kohlbruggianen" om toch "mee te doen" - Lütges reactie daarop in de geest van Kohlbrugge

Overgenomen uit: *Hermann Friedrich Kohlbrugge; zijn leven, zijn prediking, zijn geschriften*, door Dr. W. Aalders en anderen.

DE POLITIEK-KERKELIJKE GEDACHTEN VAN KOHLBRUGGE

Door Drs. J. van Heyst

Het lijkt mij goed, vooraf te zeggen, hoe ik er eigenlijk toe ben gekomen, studie te maken van de staatkundige opvattingen van Kohlbrugge. Ik heb geschiedenis gestudeerd en had als één van mijn bijvakken parlementaire geschiedenis gekozen. Toen ik op zoek was naar een onderwerp voor de scriptie die ik voor prof. Scholten, de hoogleraar in dat vak, maken moest, leek mij het beschrijven van een partijtje, dat tussen de twee wereldoorlogen op het vaderlandse politieke toneel zijn rol had gespeeld, wel zeer geschikt. Erg moeilijk leek me het bestuderen van deze beweging — U begrijpt: het was de H.G.S., de Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij — niet. De drijfveer leek gemakkelijk vast te stellen: antipapisme; het doel eveneens: het kapot- breken van de rechtse coalitie. Schakeringen binnen het onooglijk kleine groepje behoefde men niet te verwachten. En dat één van de oudere, zo veel grotere partijen haar politieke gedragslijn werkelijk mede zou hebben laten bepalen door het gepraat in de Tweede Kamer van die éne man, die amper de kiesdeler wist te halen, was al heel onaannemelijk. Wat me te doen stond, leek op het eerste gezicht niet zo veel: uiteenzetten wat toch wel een aantal predikanten er toe had kunnen bewegen, zich op het gladde ijs der politiek te begeven, verder de belangrijkste Kamerredes van die éne afgevaardigde, ds. Lingbeek ontlede en tenslotte het roemloze einde der partij beschrijven.

Maar wat vergiste ik me! Het bleek noodzakelijk, de gedachtewereld te leren kennen van degenen, die tezamen deze beweging vormden, wilde ik een gefundeerd oordeel kunnen geven over het in de hitte van de politieke strijd destijds door de tegenstanders gevelde vonnis: dat die H.G.S.-ers een stel reactionaire, wereldvreemde, vanuit de negatie levende kerkisten zonder politiek verantwoordelijkheidsbesef waren, wat mannen die met al hun preektalent een onnadenkend deel van het hervormde kerkvolk achter zich wisten te verzamelen en zo een eigenlijk onverklaarbaar groot aantal stemmen op hun lijst verkregen.

Toen ik langzaam maar zeker op de hoogte kwam van de denkbeelden en van het klimaat van de H.G.S., toen werd mij duidelijk, dat die partij van de beide Gravemeyers en van nog zoveel andere confessionele predikanten geen ééndagsvlieg was, maar gezien moest worden tegen de achtergrond van een oude, in de theologische en politiek-kerkelijke overtuiging van Kohlbrugge gewortelde traditie. Tussen haken: wanneer men de jaargangen van „Staat en Kerk“, het weekblad der beweging, leest, komt men maar betrekkelijk zelden de naam van de Elberfeldse predikant tegen; veel en veel minder dan bijv. de naam van die andere theoloog uit de vorige eeuw, zonder wie de H.G.S. niet denkbaar is: *Hoedemaker*. Ontmoet men laatstgenoemde op vrijwel elke pagina, Kohlbrugge wordt maar door een enkeling (ik denk aan de heren G. Nieuwenhuijsen en Jac. J. Woldendorp) bij name genoemd. Wat daarvan de verklaring is? We zullen op deze vraag misschien in het hierna volgende een antwoord krijgen.

Tot de conclusie gekomen, dat de H.G.S. niet zonder Kohlbrugge's staatkundige opvattingen te denken was, besloot ik, éerst die denkbeelden van Kohlbrugge, hun oorsprong en ook hun conservering door de „vrienden“ van deze grote theoloog na te

gaan. Om verkeerde verwachtingen te voorkomen, wil ik met nadruk stellen, dat het mij slechts om de denkbeelden van Kohlbrugge, hun afkomst en hun conservering, begonnen is. Omdat Hoedemaker op de Elberfeldse predikant geen invloed heeft gehad (de laatste was van een oudere generatie), lijkt het mij geoorloofd, Hoedemakers staatkundige gedachten buiten beschouwing te mogen laten. Ik zal zelfs afzien van een vergelijking tussen Kohlbrugge en Hoedemaker, want daarvoor moet ik verwijzen naar de studie van wijlen dr. Scheers (zie deze bundel, blz. 165 v.v.). Méér dan een historisch overzicht van Kohlbrugge's denkbeelden behoeft U niet te verwachten. Daarbij zullen wij zóveel m.i. minder bekende zaken te behandelen krijgen, dat ik het geoorloofd vind, ook over de door dr. Groot zo uitstekend beschreven strijd tussen Kohlbrugge en Kuiper te zwijgen. Ik stel mij voor, eerst een korte schets te geven van Kohlbrugge's theologie, zo duidelijk bepaald door zijn discussie met Réveil en Afscheiding. Wij zullen dan de controverse over het leerstuk der heiligmaking zien geboren worden, die dr. Kohlbrugge en zijn vrienden tot de enigszins bijzondere eenden in de protestantse politieke bijt heeft gemaakt. Vervolgens wil ik de politiek-kerkelijke denkbeelden van de Elberfeldse predikant ter sprake brengen, die, zoals wij zullen zien, samen te vatten zijn in drie woorden: Kerk, Oranje en Vaderland. En tenslotte wil ik mij met U afvragen, wie toch wel de erflater van Kohlbrugge's politieke gedachte kan zijn geweest.

I.

De taak, waar wij in dit eerste gedeelte voor staan, is niet zo gemakkelijk. We zullen, willen wij de politieke denkbeelden van dr. Kohlbrugge kunnen doorgronden, een beknopte schets moeten geven van de betekenis van de theologie van de Elberfeldse leraar, in het bijzonder van zijn opvatting omtrent de heiligmaking. Ik hoop dat de last mij niet te zwaar zal zijn; het is nu eenmaal niet gemakkelijk zich uit te drukken in de terminologie van een ander vak, zeker niet wanneer het daarbij om zeer concrete geloofsvragen gaat, die boven het „stellig weten of kennen" uitstijgen.

Wanneer Kohlbrugge met zijn prediking van de rechtvaardiging van de goddeloze optreedt, is het niet het godsdienstig leven in Nederland over het algemeen droevig gesteld. De oude vroomheid moet gezocht worden in de vele conventikels. Kerkelijk besef ontbreekt en zal pas weer komen wanneer Kuiper en Hoedemaker hun strijd strijden. De oude Hervormde Kerk is wel de ruimte, waarbinnen het geestelijk leven van de natie zich afspeelt, maar werkelijk geloofsleven moet men er met een kaarsje zoeken. Moeilijk, heel moeilijk moet de zich van zijn goddelijke zending zo bewuste Kohlbrugge het hebben gevonden, dat het hem onmogelijk werd gemaakt, om in die vaderlandse kerk, waar het „alles is in vreed' en rust" als opperste wijsheid gold, zijn getuigenis te doen horen! Dit getuigenis ging evenwel niet onopgemerkt voorbij aan die groeperingen die elk een fikse storm deden ontstaan in de vijver der kerkelijke rust: het Réveil en de Afscheiding. Maar met beide kwam het, tragisch genoeg, tot een breuk. En wanneer wij nagaan, waarom het in de strijd van Kohlbrugge met Réveil en Afscheiding ging, dan blijkt, hoeveel punten uit latere discussies over problemen als het christelijke verenigingswezen, de kerkelijke separatie, de antithese en de solidariteit, reeds door Kohlbrugge ter sprake zijn gebracht. Kohlbrugge's theologie en vooral zijn uitleg van het leerstuk der heiligmaking zijn niet los te denken van het standpunt, dat hij tegenover Réveil en Afscheiding innam.

Het Réveil, ook de Nederlandse tak daarvan, moet gewaardeerd worden om het getuigenis, dat het deed horen in de tijd van het „Looft God met verrukten geest". Maar toch schuilden er in die opwekkingsbeweging elementen, die minder positief

beoordeeld moeten worden. Een innige, in intieme kring beleefde vroomheid bracht een sterke accentuering van het eigen ik en van de eigen groep met zich, en daarmee een onderwaardering voor de kerk en haar ambten. Separatistische neigingen vielen overal te constateren. De wedergeboorte dreigde telkens een op zichzelf staand leerstuk te worden. Op uitverkiezing en bevinding viel een bijzondere nadruk. En bij dit alles behoorde de „vurige drang om tot de christelijke daad te komen“, want ook in het Réveil was men „onder invloed van het Methodisme niet vrijgebleven van betekenis voor God te zoeken in christelijke veel-bezigheid en werkzaamheid“?

Dit alles kan ook worden aangewezen in de beweging der Afgescheidenen. Het geniale van Kohlbrugge nu is geweest, dat hij al deze negatieve elementen in Réveil en Afscheiding (maar ook daarbuiten in overvloed aanwezig!) onder één noemer heeft gebracht: de begeerte iets voor God te willen zijn, de lust zelf iets te doen, in de zin die dit woord bij Kohlbrugge heeft: iets tot zijn zaligheid te willen bijbrengen langs de weg der traspgewijze heiligmaking. Met de beroemde preek over Romeinen 7 : 14 bekeerde hij zichzelf van zijn oude denkbeelden en van zijn eigen vroomheid, maar hij wilde daardoor ook zijn Réveil-vrienden en hen, die hard op weg waren naar de separatie, wijzen op het verderfelijke in hun doen en laten. Maar dezen accepteerden de ‘vreemde’, nieuwe boodschap niet; Kohlbrugge moest nog lang wachten voor hij gehoor vond.

Eén van zijn goede bekenden maakte zich tot tolk van allen die Kohlbrugge's nieuw verworven inzicht afwezen: *Da Costa*. Deze zet in de discussie van Kohlbrugge met Réveil en Afscheiding als woordvoerder van de laatste partij haar standpunt uiteen: „Nee, waarde Broeder! uwe leer omtrent de heiligmaking van den in Christus gerechtvaardigden zondaar; uw gevoel en uitingen omtrent de Wet; ik zegge, dat uwe leer en gevoelens niet zijn gegrond op Gods onfeilbaar Woord“.5 De discussie is kort maar hevig geweest: de preek zelf (31 juli 1833), één brief van Da Costa (15 november van dat jaar) en het antwoord daarop van Kohlbrugge (11 februari 1834). Daarmee is het steekspel geëindigd. Dan staat standpunt tegenover standpunt, voorgoed. Want Kohlbrugge nam niets van zijn preek terug, integendeel: met alle kracht die in hem was - „hij verbeeldt zich dat hij een profeet is“, klonk het al snel - bleef hij op het aambeeld hameren, dat men God niet dient, maar tegenstaat, wanneer men meent dat Hij betekenis hecht aan de „christelijke veelbezigheid en werkzaamheid“ van de mens. Daarmee was Kohlbrugge de grote criticus geworden van alle vromen en alle vroomheid, niet slechts van zijn eigen dagen, maar van alle tijden.

Welke is nu de boodschap van Kohlbrugge geweest? Het antwoord moet luiden: *God is en blijft Gód, de mens is en blijft méns, vlees, zondaar, geheel afkerig van God, uit Wiens hand hij echter, door genade alleen, het al ontvangt*. Het lijkt weinig spectaculair en het is ook niets nieuws. Kohlbrugge verkondigt de oude waarheid en het is hem om niets anders dan om de inhoud van het Woord Gods te doen. En toch neemt hij te midden van zijn tijdgenoten een aparte positie in, want „essentieel onderscheiden van de gevoels-, ervarings-, vroom bewustzijns- of gewetenstheologie der 19e eeuw, zoals deze ook thans nog doorwerkt, is Kohlbrugge's theologie theocentrische theologie, en daarmee theologie des geloofs“? Of om het met een andere schrijver te zeggen: „In een tijd, waarin bij modernen en orthodoxen gelijkelijk de waarde van de mens en diens onsterfelijke ziel opgeld deden, waarin het opstijgen van de mens tot hoger waarde een allesbeheersende idee was in de theologie én in de wereld, heeft Kohlbrugge tegen links en tegen rechts geleerd, dat de mens uit het Woord Gods, uit belofte en gebod - en deze twee zijn één - het leven heeft“.

Kohlbrugge bestempelt elk denken en handelen buiten een levende relatie met de Gebieder van hemel en aarde als ongeloof, als zonde, als Gode vijandig werk.

Door zijn prediking ontnemt Kohlbrugge de mens elk activisme: zal Hij die in de hemel woont niet lachen om al wat wij, mensen die vléés zijn en blijven, denken te kunnen presteren, ook al roepen wij nog zo hard, dat wij ons inspinnen „om de ere Gods“, „ter verheerlijking van Zijn Naam“, „tot uitbreiding van Zijn Koninkrijk“?! Ook de wedergeboren en bekeerde mens blijft mens, zondaar, vlees. Fel strijdt Kohlbrugge dan ook tegen de fantasie van de twee delen in de wedergeboren mens, de valse leer die van het geloofsleven een groeiperiode maakt: *het wedergeboren deel van de mens gaat proberen de Wet te volbrengen en tracht zo de overhand te verkrijgen over het onwedergeboren deel, dat nog in de zonde ligt*. Daarmee maakt men van de heiligmaking een zaak die trapsgewijs, met vallen en opstaan, kan worden bereikt of in elk geval moet worden nagestreefd. Onvermijdelijk komt zo de wedergeboren, bekeerde mens tot allerlei vormen van christelijk activisme. En even onvermijdelijk komt de „vrome“ mens er dan toe, te menen dat hij op een voetstuk staat: dichter bij God en verheven boven de schare die de Wet niet kent.

Die waan nu is Kohlbrugge hardhandig komen verstoren met zijn prediking: gij mens, gij probeert nu wel de Wet te gebruiken als een middel om u met uw-best-doen voor God te rechtvaardigen, maar juist zó brengt de Wet u de dood. Evengoed als gij vlees, d.w.z. zonde, zijt, is ook uw menselijke activiteit, omdat zij activiteit van een zondaar is, zonde voor God, ook al zet ge er mogelijk het predikaat „christelijk“ voor. Bedenk toch, zo predikt de Elberfelder, bedenk toch, dat gij God niet anders kunt behagen dan als een arme en ellendige, en wees daarom bereid, de genade precies zó te ontvangen als de moordenaar aan het kruis. Slechts op één manier kunt ge Gods heilige Wet, waar Hij niet mee gemodderd wil hebben, volbrengen: door te geloven dat de Wet reeds geheel en al voor u vervuld is. Weg met al uw „geestelijke vorderingen“, uw „ervaringen“ — zij zijn in feite ongeloof, omdat zij tekort doen aan het werk, dat God in Christus heeft gedaan. Gij wordt nooit heilig door uw werken, maar gij zijt heilig wanneer ge gelooft in het volbrachte werk? Houd u toch aan het Woord, zo zegt Kohlbrugge, geloof alleen, d.w.z. blijf bij Christus, blijf in relatie met Hem, in Wie gij de gerechtigheid, de volledige heiligheid en het leven hebt. Ook als uw oog deze dingen niet ziet, moogt gij ze in geloof voor waarlijk aanwezig houden.”

En op de eeuwenoude vraag, of deze leer dan geen zorgeloze en goddeloze mensen maakt, geeft ook Kohlbrugge ten antwoord: ja, wanneer er geen waarachtig geloof is, maar even zeker neen, wanneer dit geloof er wèl is. Alleen waar een oprecht geloof, een relatie met God is, daar kunnen de werken van de mens voor God bestaan. De mens en zijn daden zijn nooit op zichzelf óf goed óf slecht, maar alleen voor God, die ze hetzij goed hetzij kwaad noemt. Het is menselijke eigenwijsheid, onszelf en onze medemens te willen meten naar onze normen, die wij dan „christelijke normen“ noemen. Slechts God velst het oordeel. Wij hebben, met al onze morele maatstaven, vaak heel andere denkbeelden over het nieuwe leven dan God. Hoezeer dat nieuwe leven een verborgen karakter heeft en zich aan alle menselijk oordeel onttrekt, heeft Kohlbrugge duidelijk gemaakt in zijn verhandeling over het geslachtsregister van Christus. Dat geslachtsregister, dat herinnert aan zoveel „aanstotelijke“ gedeelten uit het Oude Testament, is er het duidelijkste bewijs van, dat een programma voor het christelijke leven een onmogelijkheid is.

De gelovige ziet slechts de onheiligheid van zijn werken, al mag hij die zien in het licht van Gods genade; de ongelovige heeft slechts oog voor wat naar eigen mening zijn heiligheid naderbij brengt, voor wat hij kan doen. Uit vrees voor een dergelijke

werkheiligheid predikt Kohlbrugge nooit andere imperatieven dan die éne: gij moet het Woord voor waar houden, dan voldoet gij aan de eisen der Wet, dan zoekt gij het niet in uw „christelijke daden“, maar wijzen Woord en Geest u uw plicht aan en doet ge wat uw hand vindt om te doen.

We zijn het dan ook geheel eens met dr. Van der Werf, als hij stelt, dat in Kohlbrugge's denken geen plaats is „voor zichtbare christelijke activiteiten van zichtbare christelijke organisaties De wedergeborene heeft geen bijzonder program van actie, waarmee hij voor de dag kan komen. Hij staat naast ieder ander, als gerechtvaardigde zondaar. Zo weet de gelovige, dat hij met alle zondaren te werken heeft op alle terreinen des levens. Want voor de gelovige is er niet het eigen, zichtbare christelijke leven, maar het Woord alleen. En dat Woord eist de heerschappij op over heel het leven. Niet de christelijke persoonlijkheid en niet de christelijke staat, maar het Woord zelf moet het doen ... In zijn (Kohlbrugge's) theologie vindt de christelijke vereniging geen voedingsbodem, integendeel, de theologische motieven die geleid hebben tot het, ontstaan van de christelijke organisaties worden hier juist onder bijzonder scherpe en rake kritiek gesteld.“

Men kan dan ook zeggen, dat de geschilpunten die Kohlbrugge met Réveil en Afscheiding uitvocht, steeds opnieuw actueel zijn. Liggen Da Costa's heiligingsleer en Kuypers op de wedergeboorte gebouwde denkbeldenleer in elkaars verlengde? En is Berkouwers mening niet volkomen juist, dat de discussie die Karl Barth met zijn kritiek op het christelijke activisme in politiek, wetenschap en kerk heeft teweeggebracht, in sterke mate herinnert aan de discussie tussen Da Costa en Kohlbrugge? Is het vraagstuk van de heiliging des levens, en daarmee de problematiek rond antithese en solidariteit niet van alle tijden? Het getuigenis van Kohlbrugge, die als geen ander zo duidelijk elk christelijk-vroom bezig-zijn als een farizees hoogmoed aan de kaak heeft gesteld, is daardoor niet aan de 19e eeuw gebonden.

De uitwerking van deze prediking is tweezijdig. Enerzijds worden alle christelijke activiteiten, alle organisatorische macht, alle partijvorming, als „vleeschelijke wapenen“, die „een gruwel in Gods oogen“ en „altoos nadeelig voor de zaak der Waarheid“n zijn, volkomen uitgebannen. Maar daartegenover eist Kohlbrugge met veel nadruk, dat men de taken, waartoe men van Godswege geroepen wordt, in gehoorzaamheid des geloofs vervullen moet.' Is men niet tot bepaalde taken geroepen, dan mag men die ook niet ter hand nemen. „Lijdelijk behooren wij te zijn in datgene wat Zijn werk is en in datgene waartoe wij niet geroepen zijn, en toch is de wandel des geloofs de hoogste activiteit ... in den weg hunner roeping, op de plaats waar Gods gebod hen stelt, maakt de Geest de geloovigen ijverig in goede werken“, aldus dr. J. C. S. Locher.“

Dat alles geldt ook, misschien zelfs nog meer, wanneer het om de kerk gaat. Het gaat niet om wat wij daar gewaar worden en om wat wij voor het herstel van die kerk nodig achten. Wij moeten niet op ónze manier aan het werk tijgen om de kerk te verbeteren, nog minder mogen wij de oude vaderlandse kerk verlaten om met wat gelijkgezinden een eigen genootschap te formeren. Met het oog op de mensen, die zelf de zuivering der kerk wilden ter hand nemen in plaats van die te verwachten van de verkondiging van het Woord, dat is van Christus, heeft Kohlbrugge in 1856 geschreven: „Men zoekt houvast waar geen houvast is en wagens en wagenbestuurders rollen samen den afgrond tegemoet“» Neen, God blijft de Bouwheer. Vergeefs zal het zijn, wanneer mensen zich als bouwlieden opwerpen. De mens heeft in deze zaken passief te zijn, in de letterlijke betekenis van: lijdelijk te zijn,

het lijden te aanvaarden, en zich te verlaten op God, „die het ook doen zal". De rechtvaardiging van de goddeloze gaat dwars tegen elk separatisme in. En datzelfde, deemoedig makende leerstuk impliceert voor Kohlbrugge de aanvaarding van de volkskerk, de kerk die gedacht moet worden vanuit het Verbond, dat God in Zijn genade met een volk opricht en waarvan de kinderdoop het teken is; de volkskerk, die niet in de eerste plaats een kwestie van zielental is, maar een opdracht, een zich verantwoordelijk weten voor het hele volk. Die volkskerk zal, geleid door Woord en Geest, getuigend kunnen spreken tegen overheid en volk. Dan zal een reformatie van Land en Kerk plaatsvinden, dan zal het drievoudige snoer „Kerk-Oranje-Vaderland" zijn kracht hervinden.

II.

Wij zijn hiermee gekomen aan het *tweede deel* van onze studie, waarin wij de denkbeelden, die Kohlbrugge ten aanzien van het staatkundige leven koesterde, meer in concreto willen ontvouwen.

De politiek-kerkelijke opvatting van „deze apostolische figuur" — zo werd de Elberfeldse predikant eens door dr. Abr. Kuyper" genoemd — is samen te vatten in de drie woorden, die wij zo even noemden: Kerk-Oranje-Vaderland. Deze trits is voor Kohlbrugge veel méér dan een slogan, een propagandakreet. Voor hem en voor velen van zijn geestverwanten is het drievoudige snoer (waarvoor zij steeds dezelfde bewoording kiezen! God-Nederland-Oranje en andere varianten zijn bij hen niet te vinden!) een rotsvaste overtuiging, ja, een deel van hun geloof. Want de Nederlandse Geloofsbelijdenis formuleert hens inziens in haar artikel over het ambt der overheid precies hetzelfde als wat zij met hun trits bedoelen. Die wezenlijke overeenstemming tussen de inhoud van art. 36 en van het „Kerk-Oranje-Vaderland" heeft dan ook mogelijk gemaakt, dat in de jaren twintig van deze eeuw zuivere Hoedernakerianen en ras-echte vrienden van Kohlbrugge over de „klinhatologische verschillen", die er tussen hen zeker wel bestonden," heenstapten en tot het samen geven van een politiek getuigenis door middel van de H.G.S. besloten.

Voor Kohlbrugge, evenals voor zijn eigentijdse geestverwanten," was 1795 het meest rampzalige jaar uit de geschiedenis van ons vaderland, omdat toen Oranje door zijn ondankbare onderdanen werd uitgeworpen, maar vooral ook omdat toen het absolute gezag van God en van Zijn Woord van staatswege werd geloochend. Openlijk werd toen gebroken met het verleden en dus met de levende God, de oorsprong en bewerk van Nederlands vrijheid. Verbroken werd toen het drievoudige snoer Kerk-Oranje-Vaderland. En dat werd nog steeds niet hersteld. Want al bestaat nog, hoe vervallen ook, de hier te lande geplante Kerk, al is Oranje in 1813 weer teruggekeerd en al komt het Vaderland nog steeds voor in de rij van onafhankelijke staten — die drie staan, zo meent Kohlbrugge, desondanks in een andere verhouding tot elkaar dan vroeger. Zij vormen niet meer die welbeproefde, kostbare drie-eenheid, waaraan ons volk zijn roemrucht verleden te danken heeft. Het beginsel der volkssoevereiniteit wordt gehuldigd, kerk en staat zijn gescheiden, alle godsdiensten zijn voor de wet gelijkgesteld en als gevolg daarvan is de overheid neutraal verklaard. Vanwege deze gelijkstelling van geloof met on- en bijgeloof voltrekt zich sindsdien een ellendige lijdensgeschiedenis. Als men niet komt tot het opnieuw belijden, het opnieuw geloven, van het drievoudige snoer, dan is volgens Kohlbrugge het land verloren. Want de historie van „Oud-Holland" (d.w.z. de Republiek der Verenigde Nederlanden) laat duidelijk zien, dat in de trits Kerk-Oranje-Vaderland Gods bedoeling met Nederland ligt uitgedrukt.

Voor het moment mag er dan een ban liggen op land en kerk," „er komt nog een dag

van genade over Nederland, en onder Oranje als voedsterheer zien wij een Bijbelsch gereformeerde kerk opgericht." Natuurlijk zal het van God gegeven herstel zich het eerst in die oude landskerk manifesteren, want „Nederlander en Gereformeerd is onafscheidelijk verbonden. Nederlands heil en welvaren en de gereformeerde Kerk zijn veréénzelvigd. Zoo heeft God het gezet van de beginne aan der reformatie".

Men kan er staat op maken, dat eens de Vorst zal doen, wat Prins Maurits en Prins Willem III twee eeuwen eerder ook hebben gedaan: de boeien verbreken waarin de nieuwe Oldenbarnevelts en de nieuwe De Witten hem, de Vorst, vooralsnog gevangen houden. M.a.w. de Koning zal zich ontdoen van de God loochenende constitutie (dat afgodsbeeld van de ook in Nederland oppermachtige volkssoevereiniteit); Koning Willem zal daarmee de democratie vernietigen en het bij de gratie van God alleen ontvangen Koninklijke gezag weer kunnen uitoefenen. Dan, als de tijden rijp zijn, zal Oranje ook de Kerk weer zuiveren. En van dat moment af zal hij, de Landsvader, zijn volk weer kunnen regeren zoals een huisvader zijn huisgezin bestuurt. Tot zolang moet men het lijden verduren en aanhouden in gebed. Want van God zal de uitkomst moeten komen. Wij mensen kunnen met onze „weg der middelen", met onze verenigingen en partijen, die verlossing van kerk en staat slechts tegenhouden. In het jaar 1832 blijkt de zaak van Kerk-Oranje-Vaderland Kohlbrugge wel zeer na aan het hart te liggen. In een door hem opnieuw uitgegeven werkje van Sander plaatst hij de noot: „Kerk, Oranje en Vaderland is voor den Nederlander een drievoudig, heilig, onverbrekkelijk snoer" en in een request, dat hij in hetzelfde jaar voor de leiders van een Utrechts conventikel aan Koning Willem I schrijft, deelt Kohlbrugge de Vorst mee, dat deze mensen in hun bijeenkomsten God bidden, „weder te keeren met Zijn heil en Uwe en Neêrlands vijanden te beschamen, opdat het heilig drievoudig snoer van Kerk, Oranje en Vaderland niet verbroken, maar des te beter ineengeschakeId mogt worden".

En daarbij bleef het niet. Toen „studenten en roomsen" op een zondagmiddag en masse opgerukt waren naar de boerderij buiten de Utrechtse Catharijnepoort, waar men verwachtte dat het conventikel bijeen was, verzocht Kohlbrugge zijn „veel geliefde en zeer geachte vriend in den Heere" Groen van Prinsterer als voorspraak bij de Koning te willen optreden. Het gaat toch niet aan, zo schrijft Kohlbrugge dan aan Groen, dat deze „waarachtige vrienden en ijverige voorstanders van Kerk, Oranje en Vaderland" het samenkomen onmogelijk wordt gemaakt.

Dat alles passeerde in 1832. Maar in het volgende jaar valt het conflict van Kohlbrugge met Da Costa over de heiligmaking. En Groen van Prinsterer kiest de zijde van het Réveil en noemt de preek van Kohlbrugge over Romeinen 7: 14 „een groote dwaling". Daarmee staan Groen en Kohlbrugge diametraal tegenover elkaar. Laatstgenoemde keurt Groens politieke werk voortdurend af: „Hij (Groen) vecht tegen vleesch met vleesch en zoekt het bij vleesch. Het is eene partij tegen eene partij — wat wordt dat?", zo deelt Kohlbrugge aan Steven de Clercq mee, en aan diens broer Willem schrijft hij: „Waar de Roomschen voor ijveren, waar de Protestanten, Groen, da Costa enz. voor ijveren, komt beide op één uit — op zonde en dood ... Arme Groen! Romeinen 7! Vruchten ten dood!"

Uit Groens Adviezen blijkt, naar de mening van Kohlbrugge, hoe weinig deze heeft begrepen van het „Mijn rijk is niet van deze wereld"; daarom legt hij die geschriften „zonder instemming ter zijde" met de verzuchting: „Maak den boom goed en deszelfs vrucht is goed". Over het adres der zeven Haagse heren is Kohlbrugge al evenmin te spreken; het doet hem uitvaren: die quasi Christuspredikers, die quasi heiligheidsleeraars hebben niet de minste benul van Gods heilige Wet. En op Groens uitspraak. “Wij antirevolutionairen zijn de partij van den levenden God!" moet

Kohlbrugge hebben uitgeroepen: „God is geen partijgod, maar de God van allen. Allen zijn gehouden Hem als God te erkennen en Hem te dienen!”

Ook deze uitlating van Kohlbrugge, die even goed van Hoedemaker zou kunnen zijn, maakt het samengaan in de jaren twintig van deze eeuw van een groot deel van zijn „vrienden” met een deel van de Hoedemakerianen toch wel tot een zeer begrijpelijke zaak.

Om weer tot Groen van Prinsterer terug te keren, deze vergiste zich naar de mening van de Elberfeldse predikant schromelijk: hoe kan de antirevolutionaire leider toch menen, vaderland en kerk te kunnen redden, wanneer hij de op de volkssoevereiniteit gebouwde revolutionaire staat en de scheiding van kerk en staat niet veel consequenter verwierp? Waarom sprak Groen zich niet veel duidelijker uit voor een herstel van het soevereine gezag van Oranje? Waartoe diende dat stichten van fracties en kiesverenigingen? Waar was het vertrouwen, dat God de redding zou brengen, en dat op Zijn tijd? Waarom de verleidelijke weg van het zèlf-doen opgegaan? Was Groen niet net als Van der Bruggen een man die als het er op aankwam, slechts met de actualiteit rekende? Waarom bijv. zitting genomen in een onderwijscommissie, misschien met als oogmerk te redden wat te redden viel, terwijl het resultaat toch nooit anders zou kunnen zijn dan de vermoording van de christelijke overheidsschool?

Deze christelijke overheidsschool nu vervult in het denken van Kohlbrugge, en ook van zijn geestverwanten, steeds een zeer belangrijke rol. Want juist op het punt van het lagere onderwijs — en onderwijs is méér dan leren rekenen en schrijven, het is bovenal opvoeding! — heeft het loslaten van het drievoudige snoer geweldige gevolgen. Op geen ander terrein staan dan ook, naar Kohlbrugge's mening, het niet langer door de overheid beschermde geloof én het daarop losgelaten on- en bijgeloof feller tegenover elkaar. Wanneer de jeugd een opvoeding-zonder-God ontvangt, kan die jeugd haar doop niet meer verstaan en zullen huisgezin en maatschappij, kerk en staat wis en zeker aan het heidendom moeten worden prijsgegeven.

Vooraf na de Grondwetsherziening van 1848 hebben de verwerpers van Gods Woord — de ongelovigen gepersonifieerd in Thorbecke, de bijgelovigen in de paus van Rome — hun heilloze werk weten door te zetten. Oranje, „aan alle kanten met de koorden van het revolutionaire systeem gebonden”, kan het drijven van deze vijanden van Kerk-Oranje-Vaderland niet tegenhouden. De vaderlandse kerk, zelf zó vervallen dat zij de leugen duldt, maar de waarheid (d.i. Kohlbrugge zelf) uitwerpt, kent haar plicht niet meer en verzuimt, overheid en volk van de dwaalweg terug te roepen.

Hoewel de Bijbel in feite reeds in 1842 van de scholen was gebannen, moest het nog erger worden. „In plaats dat zij, die den Bijbel voor hunne kinderen wilden behouden, vasthielden aan de Christelijke volksschool, vroegen zij ... om splitsing van de Openbare School in Gereformeerde Overheidsscholen, Roomsche Overheidsscholen en Joodsche overheidsscholen, of Overheidsscholen St en Overheidsscholen zónder den Bijbel. Daarmee stelden zij zichzelf op revolutionairen grondslag en lieten het snoer Kerk, Oranje en Nederland, dat met de facultatieve splitsing immers onvereinigbaar is, los. Maar al wie zich van het zwaard der revolutie bedient, om recht te verkrijgen, brengt slechts zichzelf eene doodelijke wonde toe”.

Dat gebeurde dan ook in 1857, toen men juist die kinderen, voor wie het bezoeken van de christelijke overheidsschool zo nodig was, aan de neutraliteit, of juist aan het heidendom, prijs gaf.

Hoezeer deze overwegingen Kohlbrugge bezighielden, blijkt uit een tekening die hij in het jaar van Van der Bruggen's schoolwet (1857) maakte. Deze voorstelling van de toestand en de toekomst van Nederland werd met een toelichtende tekst anoniem te Utrecht uitgegeven; de prent was de uitbeelding van een „politiek-kerkelijke najaars-

en voorjaarsdroom van eenen oud- student". De om zijn prediking in zijn dierbaar vaderland niet gedulde Kohlbrugge ziet dat het Woord Gods uit de kerk verdwenen is en dat het door de verbasterde protestanten, maar vooral door de aartsvijand van Gods Woord, Rome, nu ook uit de school gebannen wordt. Nu de Bijbel uit de kerk en uit de overheidsschool verdreven is, staat de troon leeg: de Vorst is zijn soevereine macht ontnomen en daarmee is het volk zijn politieke en kerkelijke vrijheid kwijt, want alleen bij gebondenheid aan het Woord is de vrijheid van Koning en onderdaan, van staat en kerk, gewaarborgd. God bewaart intussen Zijn gezalfde door hem met de wolken van Zijn gerechtigheid te bedekken. De hoop der Nederlandse maagd is dientengevolge slechts op Oranje gevestigd en zij vraagt de Vorst dan ook: „Oranje! geef mij hoed en speer, Gods outer en mijn bijbel weêr!" En als antwoord op het „mijn bijbel" van de maagd, klinkt het uit de mond des Konings: „ ... (de bijbel) ook van mijn Stamhuis!"

Kohlbrugge's droom eindigt daarom met de zekerheid, dat de liberale Bijbelverdraaiers met geweld aan de kant zullen worden gezet en dat Oranje weer in glorie hersteld zal worden. Daarmee zal dan de trits Kerk-Oranje-Vaderland in de aloude betekenis weer een feit zijn; „in de aloude betekenis" wel te verstaan, want al het geschermd met het drievoudige snoer door de antirevolutionairen is niets anders dan het strooien van zand in de ogen van argelozen, die niet in de gaten hebben, dat een geliefde vlag nu een kwade, revolutionaire lading dekt.

Slechts een enkele maal komt Kohlbrugge er toe, ten aanzien van het politieke leven iets méér te zeggen dan dat vastgehouden moet worden aan het adagium Kerk-Oranje-Vaderland. Iets anders valt ook niet te verwachten, omdat Kohlbrugge het roerend eens is met Luthers uitspraak' „praedicator non debet politica agere", d.w.z. dat predikanten zich niet met de praktische politiek moeten bemoeien. Dat bedrijf moet men volgens de Elberfeldse predikant overlaten aan wie daartoe van Godswegen geroepen zijn.

Dat waren naar Kohlbrugge's mening — hij was 19e eeuw, moeten we niet vergeten! — de aristocraten en patriciërs. In een van zijn brieven horen we Kohlbrugge dan ook uitroepen: „Waarom wil men toch de regeering des lands niet overlaten aan de oude geslachten, die het land altijd beheerd hebben?" Het behoeft niet te verbazen, dat een van de schaarse keren dat Kohlbrugge een eindje over de door hemzelf getrokken schreef komt, in het nog niet van de Aprilbeweging bekomen jaar 1854 viel. Dan neemt een van de vele kerkelijke periodieken die Nederland toen telde, de „Dordsche Stemmen", een vrij uitvoerig stuk van de hand van Kohlbrugge op, zonder overigens de naam van de auteur te onthullen. In de vorm van een samenspraak (een voorbeeld dat in deze kring navolging zou vinden, denk aan Bemhardi's „Samenspraken", aan „Het Geusje", en aan de door ds. Lingbeek gemaakte samenspraak tussen Guido de Brès en Oliver Cromwell) — in de vorm van een samenspraak laat Kohlbrugge in dat jaar 1854 een „eenvoudig burgerman", Wouter geheten, aan een predikant vragen stellen over de bedoelingen van de „zoogenaamde liberalen in den lande"

Wouter brengt ten aanzien van deze liberalen in het midden: „ ... ik wenschte wel dat onze geëerbiedigde Koning, om een einde aan de zaak te maken, al zegt men honderdmaal dat hij als Koning zich met God en Godsdienst niet bemoeijen mag, die manoeuvre met hen (de liberalen) maakte", d.w.z. zich met geweld van hen onttreed. — Ja, merkt de predikant (Kohlbrugge dus), zonder overigens direct op deze wens van Wouter in te gaan, op: zij willen het heilig snoer Kerk-Oranje-Vaderland losrijten; „zij hebben er altijd aan getornd; maar in 1618 verwekte God Maurits en de Dordtsche

Vaderen tegen hen, en in 1672 Willem III 38; maar eene eeuw later verjoegen zij Willem V, en van 1816 af tot nu toe zijn zij zoover gekomen, dat zij bijna hunnen wil hebben". Tot slot geeft Kohlbrugge dan Wouter de raad: „Houd aan met alle vromen in het gebed voor Kerk, Oranje en Vaderland. En God verhoore ons in den dag der benaauwdheid".

Kohlbrugge weet heel goed, hoe bij veel „eenvoudige burgers" als deze denkbeeldige Wouter is, de hoop leeft, dat Koning Willem III zal ingrijpen, d.w.z. de vijanden van het drievoudige snoer van hun invloed op het staatsbestuur beroven, de bestaande Grondwet ter zijde stellen of op zijn minst drastisch herzien, zelf de volle soevereiniteit weer ter hand nemen, de Kerk ontdoen van de boeien waarin haar vijanden haar in 1816 hadden geslagen en de stoot geven tot een nieuw „1618". Kohlbrugge zelf koestert die wensen ook, maar tot het propageren van deze wensen kan hij niet komen: zijn gevoel voor orde en zijn eerbied voor het legitieme gezag zijn er te groot voor. Hij ziet bovendien het gevaar, dat men zich zo tot een partij maakt en het weer van de mens gaat verwachten, terwijl men eigenlijk in slechts één opzicht actief mag zijn: in het gebed tot God om herstel van de eenheid tussen Kerk, Oranje en Vaderland.

Daarmee wil niet gezegd zijn, dat misbruik door anderen van Kohlbrugge's stuk — wie de schrijver was, bleef niet onbekend! — onmogelijk is geweest. Het feit dat deze samenspraak in „enorme oplagen" werd herdrukt en verspreid, doet veronderstellen dat zij mogelijk als propagandamateriaal heeft gediend voor de groot-protestantse partij, de vooral in de Domstad sterke groepering rond de hoogleraar in de scheikunde Mulder, voor wie de wens van Wouter, dat de liberalen aan de dijk zouden worden gezet, koren op hun molen was. De groot-protestanten en de met Kohlbrugge zeer bevriende bankier Kol zullen dan geen moeite hebben gehad, de overdrukken in Utrecht te verspreiden, een stad, waar een trouwe kring van Kohlbrugge-vrienden bestond en waar onder de bevolking van wijk C een primitief-felle haat tegen de liberale „grondwetfabrikanten" leefde en waarvan de bewoners een koninklijke staatsgreep elk moment verwachtten.

Al bleef Kohlbrugge tot het eind van zijn leven Nederlander in hart en nieren, schreef hij niet in 1854 „dat land en kerk (hem) nacht en dag op het hart (lagen)" - en zei hij niet op zijn sterfbed „Snijdt mij open en ge zult niets dan Oranje vinden"? - de gebeurtenissen in Duitsland lieten hem allerminst koud, vooral niet in 1866 en volgende jaren. In de Pruisisch-Oostenrijkse oorlog en in de strijd van Duitsland tegen Frankrijk zag Kohlbrugge de waarheid van het Evangelie zegevieren over de macht van Rome. „Als voorvechter tegen Rome koesterde Kohlbrugge grote sympathie voor de oude Keizer en in het bijzonder voor Bismarck ... Waren niet van het groeiende ultramontanisme de grootste gevaren te verwachten voor zijn Kerk, zijn nieuwe Vaderland en de Monarchie?"

De preek, die Kohlbrugge hield twee dagen nadat Napoleon zich te Sedan had moeten overgeven, is er om te bewijzen, hoezeer de Elberfeldse predikant ervan overtuigd was, dat in zijn dagen een grote strijd tussen rooms en protestant geleverd werd. In de nederlaag van „het" rooms-katholicisme in 1871 zag Kohlbrugge een gericht o.m. over de onfeilbaarheidsverklaring van de paus, die het jaar daarvoor op het Vaticaans concilie was afgekondigd."

Wij kunnen ons indenken dat men zich, na de voorgaande inventarisatie" overwogen te hebben, verbaasd afvraagt, hoe het ter wereld mogelijk is, dat iemand met zulke onuitgewerkte - en volgens velen toch wel heel simpele - denkbeelden een paragraaf

kreeg toebedeeld in Kuypers „Antirevolutionaire Staatskunde", en dat nog wel in het hoofdstuk over „Het Staatskundig Partijwezen".

Hoe kon een, niet eens in Nederland gevestigd, predikant zóveel invloed op zijn „volgelingen" verkrijgen, dat - en nu citeer ik Kuyper' - „meer dan eens ... de medewerking of de tegenwerking van deze groep in den uitslag van een stemming voelbaar (was)"? Een afdoend antwoord is niet te geven. Wie zou met cijfers kunnen aantonen, hoe groot precies de kring van Kohlbrugge's geestverwanten was? Toch is er naar mijn mening wel een antwoord op de vraag, wáárdoor dr. Kohlbrugge zulk een invloed op zijn geestverwanten uitoefende, als het ging om het innemen van een standpunt in staatkundige zaken. De oplossing moet mi. gezocht worden in het zeer specifieke „geestelijke klimaat", dat de vriendenkring van Kohlbrugge stempelt. Dat geestelijke klimaat wordt bepaald door de theologie van Kohlbrugge, meer in het bijzonder door het wel zeer bijzondere in die theologie: de leer der heiligmaking. Dáárom mocht het eerste gedeelte van deze studie niet weggelaten worden. Zonder die zeer karakteristieke, door de geestverwanten zeer trouw bewaarde denkbeelden van Kohlbrugge, waaruit zulk een karakteristiek standpunt ten aanzien van kerk en maatschappij voortvloeit, is de sterke band tussen de mensen die Kohlbrugge als hun leidsman eren, eenvoudig ondenkbaar.

Natuurlijk komen Kohlbrugge's vrienden niet altijd en immer tot dezelfde conclusies; aan koekoek-éénzang hebben zij geen behoefte. En uiteraard repeteren zij in 1975 niet zonder meer wat door Kohlbrugge en diens geestverwanten uit de vorige eeuw is gedacht en geschreven. Maar een doorgaande lijn valt er zeker te onderkennen. Zo typeren het zich-met-elkaar-verbondenweten, het zich afzetten tegen alles wat het vanzelfsprekend vindt zich „christelijk" te organiseren, maar ook de openheid naar „de wereld" deze groep in hoge mate.

Van Lonkhuijzen, die in 1905 aan de Vrije Universiteit promoveerde op een proefschrift over Kohlbrugge - hij was een goed antirevolutionair, neem ik aan -, vond die openheid naar de wereld een toch wel zeer bedenkelijke kant aan Kohlbrugge. Diens „tot eiken prijs willen handhaven van de eenheid des volks" bracht de voorman van de Kerk-Oranje-Vaderland-gedachte immers „tot een verkeer in kringen en tot een instandhouding van zaken, wier beginselen lijnrecht tegen de zijne ingingen". Ja, toen Kohlbrugge eens met zijn schoonzoon, de Weense hoogleraar Bad, Nederland bezocht, werd - zo schrijft Van Lonkhuijzen verontwaardigd 443 - „niet aan Groen of aan een van diens kring een bezoek gebracht, maar wel aan professor Opzoomer te Utrecht". Hoe was het mogelijk, de „Nederlandse Apostel des ongeloofs" een bezoek te brengen?! - Misschien mag ik hieraan toevoegen dat ikzelf heb meegemaakt, dat twee vrienden van Kohlbrugge, een Duits en een Nederlands predikant, enkele jaren geleden iets soortgelijks uithaalden, toen zij de meest vrijzinnige leeuw in eigen hol gingen opzoeken door hun Odoornse collega Van Lunzen een bezoek te brengen. Was dat „openheid naar de wereld" of niet?

Om terug te keren tot wat ik het „geestelijk klimaat" onder Kohlbrugge's geestverwanten noemde, is het niet veelzeggend dat juist hier het typische Reveil-verschijnsel „vriendenkring" tot in het jaar 1975 is bewaard gebleven? Zonder voorzitter en zonder secretaris - het lijkt een wonder - blijft men één. Men correspondeert met elkaar, men bezoekt zo mogelijk de jaarlijkse conferentie en men is dankbaar voor het blad dat eens per veertien dagen verschijnt. Zó zeer heeft men zelfs van generatie op generatie de „familie"-band gevoeld, dat de endogame neiging, de neiging dus om met geestverwanten te huwen, in deze kring de tijden door opvallend groot is geweest.

In zulk een „klimaat" nu is het niet nodig, dat de „voorman" een uitgewerkt program nalaat. Men kent diens opvatting over de heiliging, over het staan in de praktijk des levens, maar al te goed en men zoekt telkens een passende oplossing voor de vraagstukken die zich voordoen. Men weet, dat men het heil voor het kerkelijk leven alleen van de Woordverkondiging te verwachten heeft. Men blijft sceptisch staan tegenover allerlei „christelijke actie". Men houdt het „simpele" politiek-kerkelijke denkbeeld van Kohlbrugge, het drievoudige snoer in de vrede Gods verbonden, in ere, ook al biedt deze gedachte geen pasklare oplossingen voor allerlei problemen-van-de-dag. Men denkt met een zekere weemoed terug aan de dagen van olim, toen Kerk, Oranje en Vaderland nog weldadig op elkaar inwerkten. Geen wonder, dat in deze kring het historisch besef zeer sterk is: kan men niet in nagenoeg elk nummer van het „Kerkblaadje" een artikel vinden op het terrein van de kerkgeschiedenis of de vaderlandse historie?

Dit alles moge enigermate aannemelijk maken, hoe Kohlbrugge's prediking en zijn in drie woorden samen te vatten politieke program door middel van die kring van vrienden steeds opnieuw een belangrijk deel van het trouwe hervormde kerkvolk kon bereiken. En dat men dat aantal niet te gering moet denken, bewijzen toch wel de grote oplagen van Kohlbrugge's prekenbundels, en ook de stampvolle kerken die hij „trok", als hij eens in zijn vaderland mocht preken. Dat is die prediking, die overheid en volk het woord van Jesaja voorhoudt: „Tot de Wet en tot de Getuigenis!"; dat is die prediking, die niet schuwt om, wanneer het pas geeft, op hetzelfde aambeeld te slaan, waarop de prediker van het Wuppertal steeds sloeg: Terug tot de erkenning van het drievoudige, in de vrede Gods verbonden snoer! daarin alleen ligt hoop voor de toekomst van land en kerk!

Dat getuigenis liet Kohlbrugge ook horen in die gedenkwaardige kerkdienst op een doordeweekse avond, toen hij in de propvolle Utrechtse Dom uit Zacharia 4 preekte. Met een enkel citaat uit die meer dan een eeuw oude preek wil ik dit tweede gedeelte van mijn studie besluiten: „Ik treed voor u op", zo klonk het, „opdat gij ... in dien Christus gelooft, gelooft voor uzelf, voor Kerk en Vaderland en Oranje. Ik spreek, omdat ik geloof; ik spreek, als geloovende, en zoo als geboren Nederlander, als een, die mede zeggen mag: „Snijdt mij het hart vrij op, gij zult er Holland vinden" ... als een, die vasthoudt aan het drievoudig snoer: Kerk, Oranje en Vaderland." En de woorden van zijn tekst „Niet door kracht, noch door geweld, maar door Mijnen Geest zal het geschieden, zegt de Heere der heirscharen" verklaarde Kohlbrugge volledig van toepassing op de vaderlandse situatie: „Met Christus als de onuitputtelijke fontein des heils voor Huis en Kerk, voor Land en Vorst, - waartoe dan kracht en geweld van menselijke wijsheid, van eenen zichtbaren arm? ... Zoo maar de Wet des Heeren in den lande als eenig richtsnoer voor handel en wandel gezien wordt, zoo blijven Kerk en Land en Troon wel boven."

III.

Wij willen in het laatste gedeelte van dit artikel de vraag proberen te beantwoorden, wie toch als de erflater van Kohlbrugge's politieke denkbeelden (of eigenlijk is het enkelvoud juister: „het politieke denkbeeld" van Kohlbrugge) moet gelden.

„Ik kan mij nog zeer goed herinneren, hoe ik die zeven redenen, waarom nevens het Evangelie (de) Wet gepredikt wordt, bijna woordelijk den zaligen Bilderdijk mededeelde, toen hij nog zeer gezond was en er mij naar vroegde, en hoe hij met dezelve zoo ingenomen was, dat de vreugde van zijn aangezicht straalde".

Deze zin uit Kohlbrugge's antwoord op de bedenkingen, die Da Costa tegen de preek

over Romeinen 7 : 14 had ingebracht, is o.i. de sleutel, waarmee de vraag naar de erflater van Kohlbrugge's denkbeeld kan worden opgelost. De verwerping door Da Costa en door het Réveil van de opvatting van Kohlbrugge omtrent de heiligmaking en de Wet moet men zien als de achtergrond, waartegen de twee discussianten na 1833/34 ook in politicis zulke tegenovergestelde wegen inslaan: de oorspronkelijk contrarevolutionaire Da Costa gaat steeds meer in antirevolutionaire richting - Kohlbrugge daarentegen moet gelden als Bilderdijkiaan. Da Costa krijgt steeds meer bezwaren tegen zijn eigen „Bezwaren tegen den geest der eeuw” van 1823 - Kohlbrugge daarentegen blijft het zijn leven lang met Bilderdijk en met de vroegere denkbeelden van Da Costa eens.

Da Costa is na, en misschien reeds vóór de dood van Bilderdijk (1831) anders gaan denken. Da Costa kwam op den duur inzake monarchie, constitutie, organisatorische samenwerking e.d. tot denkbeelden, geheel tegengesteld aan die, welke hij van Bilderdijk geleerd had. Steeds meer geraakte Da Costa onder de invloed van Groen — die, zoals wij zagen, Kohlbrugge's beroemde preek van 1833 een grote dwaling had genoemd — en reeds in 1835 schrijft de bekeerde zoon uit het Joodse volk: „Ik siddere als ik op mijnen levensweg achteruitzie en gedenk, hoe geheel onze Bilderdijksche school noodwendig die strekking (van geestelijke hoogmoed) had.”

Hoe ver Da Costa zich uiteindelijk van de denkbeelden van Bilderdijk verwijderd heeft, blijkt o.m. uit een brief, die hij in 1852 aan Groen van Prinsterer schreef: „De leiding Gods sinds dertig jaren heeft ons kunnen overtuigen dat geen afschaffing van Constitution, geen formeel herstel van een Gereformeerden Staat en Kerk, ons hier het historische, daar het echtgeestelijke beginsel kan weder geven, maar dat de vijand overwonnen, althands bestreden kan en moet worden op zijn eigen terrein.”

Van dat bestrijden van de vijand op zijn eigen terrein — d.w.z. met de middelen die de bestaande constitutie aan de hand doet, dus met erkenning van die constitutie — hebben Bilderdijk noch Kohlbrugge ooit willen horen. Bilderdijk heeft zich altijd tegen het staatkundig verdrag, dat constitutie werd genoemd, verzet. En Kohlbrugge is zijn „vaderlijke vriend” ook in dit opzicht altijd trouw gebleven.

Nu is het, vóór we de overeenkomst tussen de denkbeelden van de „vader van het Réveil”, Bilderdijk en Kohlbrugge preciseren, goed, ons af te vragen, of laatstgenoemde misschien van nog anderen dan van zijn vereerde leermeester invloed in politicis heeft ondergaan.

We kunnen slechts één naam noemen: zijn grootmoeder van moederszijde, Anna van der Horst, gehuwd met Jacob Teerhuis. Deze beslist niet ontwikkelde Monnikendamse vrouw heeft zich altijd veel moeite gegeven om haar kleinzoon de bekende verhalen uit de vaderlandse geschiedenis te vertellen en hem zo een grote liefde voor zijn vaderland, voor Oranje in de eerste plaats, bij te brengen. Deze grootmoeder (overleden in 1836) heeft Kohlbrugge dan ook altijd geëerd als degene, die hem een grote liefde voor Kerk-Oranje-Vaderland heeft ingeprent en hem met een even grote afschuw van „die bloedmensen van 1789” rA vervuld heeft. Bekend is het verhaal, dat Kohlbrugge, toen de bij zijn ouders ingekwartierde Franse soldaten hem eens een pleziertje wensten te doen en hem hun uniformstukken wilden omhangen, toen pertinent weigerde, zich zo „onvaderlands” te gedragen.

Om terug te keren tot Bilderdijk, we horen voor het eerst van contact tussen hem en Kohlbrugge, wanneer deze laatste in 1829, enkele weken na zijn huwelijk, met zijn vrouw een bezoek aan de „heer van Teisterbant” brengt. Bij die gelegenheid reciteert Kohlbrugge zijn „Lofpsalm”, die door dr. K. Groot is gepubliceerd.” „Neérlands dichtwonder” is tot tranen geroerd en bedankt met een innige omhelzing. Als blijk van

afhankelijkheid draagt Kohlbrugge het jaar daarop zijn heruitgave van Laurentius' „Hugo Grotius papizans" aan Bilderdijk op.

Verder vernemen wij van een bezoek van Kohlbrugge aan Bilderdijk in februari 1831. Bovendien is zeker, dat Kohlbrugge een van de laatsten is geweest, die de 75-jarige nog hebben bezocht." In tijd gemeten is het contact tussen beide mannen vrij beperkt geweest. Vast staat echter, dat Kohlbrugge irrdie enkele jaren zó onder de invloed van de grote Bilderdijk is gekomen, dat bij zich nooit meer van hem heeft kunnen losmaken. Nauwe verwantschap is er tussen beiden reeds op dit punt, dat zij allebei weinig vertrouwen stellen in de mens en in wat de mens doet. De volstreckte afwijzing van elke eigen, door de mens zelf bedachte, actie vindt men bij hen beiden, evenals de oproep, alles alleen van God te verwachten, die het doen zal, maar op Zijn tijd en op Zijn soevereine manier. Van Kohlbrugge hebben wij dat reeds uitvoerig gezien; dat ook Bilderdijk zo dacht, moge het volgende fragment bewijzen uit de karakterschets, die hij in 1816 van zichzelf maakte: „Ik geloof in eene innige roeping tot handelen en volg die; zij moge mij voeren waar God wil; van Hem wacht ik alles, niets van mijzelf; en mijn levensloop heeft mij door ondervinding in beide versterkt ... In afhankelijkheid (van God) stel ik alle geluk, in individueele vrijheid het grootste jammer voor den mensch en voor alle schepsel." 57

„Men betreedt den weg der zaligheid niet," aldus beschrijft Kollewijn " Bilderdijks gedachten, „door het grootste gewicht te hechten aan moraliteit of goede werken; zonder het geloof toch zouden wij „met alle die deugd voor God verwerpelijk zijn en doemwaardig." Men denke „dus nimmer, dat moraliteit Godsdienst of Christendom is" ... De ware liefde is „aan God en Heiland hangen." ... Daarom werd Bilderdijks leuze: vasthouden aan God; zich laten leiden; niet in menselijke dwaasheid en onvolkomenheid het pad trachten te vinden, maar volgen, vol vertrouwen volgen, waar de Heer wenkt. „Wee al wie meer dan een lijdelijk werktuig in Zijn hand wezen wil." ... Is het niet belachelijk, zich iets te laten voorstaan op goede werken? Deze komen van God; wie ze verrichten zijn Zijne werktuigen."

En wanneer de gedachte aan een kerkelijke afscheiding zich bij Bilderdijk opdringt, werpt hij dit denkbeeld toch weer ver van zich. Hij voelt geen roeping om als reformator op te treden en ook met het oog hierop schrijft hij: „Nooit was ik onderneemziek, maar volgde in geheel mijn levensloop de werkende hand van God ... Vereenigingen moeten geestelijk, innerlijk, volstrekt niet uiterlijk zijn ... Afscheidingen moeten van de andere zijde komen en uitwerpingen, vervolgingen van de onzen zijn "

Horen wij hier niet dezelfde geluiden als bij Kohlbrugge: het zware accent op de rechtvaardiging van de goddeloze, de bevrijding van de schuldige; het leven vanuit de volstreckte afhankelijkheid, vanuit de absolute lijdelijkheid (dit woord dan in zijn letterlijke betekenis en niet als fatalisme te verstaan)? Zien wij niet bij beide de wetenschap dat hoogmoed en ongeloof altijd samengaan; het verbannen van alle, ook „christelijke" daden, die hoogmoed zijn, omdat de mens ze in het diepst van zijn hart beschouwt als rechtgevend op de zaligheid? Bij Bilderdijk zien wij daarom een volstreckte afwijzing van actie en organisatie. Had Bilderdijk niet met eigen ogen gezien, dat in de clubs, de gezelschappen, de verenigingen de revoluties van 1789 en 1795 waren voorbereid, doordat individuen daar een staatkundig verdrag met elkaar sloten tot oprichting van een gemeen bestuur, tot instelling van een volksregering of wel democratie? „God wil geen menschenbeleid, geen vereenigingen uit menselijke inzichten, al zijn zij ten aanzien van het doel zuiver en loflijk," zo schrijft Bilderdijk in 1823 aan Capadose" en hij vervolgt: „De duivel van hoogmoed en egoïsme maakt er zich dadelijk meester van, en zij worden zijne werktuigen. God stort Zijn Geest in de

harten, maar wil dienaars, geen plannenmakers, maar werkers in den wijngaard, ieder naar 't gene zijn hand te doen vindt en zijn Meester hem ingeeft ... Dit weten wij dat wij met en onder Hem overwinnen, maar in een afgezonderden hoop, die zich uit wil sloven, verloren gaan." Tot zover dit citaat van Bilderdijk, dat evengoed van Kohlbrugge zou kunnen zijn Met verenigingen, zo zien wij, valt volgens Bilderdijk de helse invloed van de Franse Revolutie dus niet kapot te breken; God zal dat doen, op Zijn tijd, door de bekering van staatslieden en onderdanen. Dan zal de volksregering, de democratie, die misgeboorte van het menselijke onverstand, vernietigd worden. Dan zullen de constituties worden weggeworpen. Dan zullen de vorsten hun volkeren weer als vaders kunnen regeren. Dan zal het koninklijk gezag de vrijheid van de onderdaan weer kunnen handhaven en waarborgen. Dan zal ook de soeverein weer kunnen weten, voorgelicht door de oude vaderlandse kerk, waar de grens van zijn vorstelijke macht ligt. En dan zal het volk weer weten wat zijn recht is:

*„Wat is het recht des volks? Gerust te mogen leven
In schuts van Vorst en Wet naar 't voorschrift van Gods Woord,
Aan huis en standsberoep vereischte zorg te geven,
In vlijt en vlijtgenot door geene macht gestoord ..."*

Omdat Bilderdijks inzichten op het gebied van de theologie in het algemeen en met betrekking tot de heiliging des levens in het bijzonder zo zeer met die van Kohlbrugge overeenkomen — zó zeer, dat van een directe beïnvloeding sprake moet zijn geweest —, dáárom is Kohlbrugge bereid en in staat geweest, ook de politieke kerngedachte van Bilderdijk over te nemen: het drievoudig snoer, in de vreeze Gods verbonden. In dat ideaal van God-Nederland-Oranje (of zoals Kohlbrugge het liever en ongetwijfeld juister formuleert: Kerk-Oranje-Vaderland) is de belofte Gods voor land en kerk neergelegd.

Bilderdijk en Kohlbrugge, beiden zijn, door het roer met een ruk om te werpen, ingegaan tegen de mens-vergoding die zij in hun tijd allerwege zagen: bij de revolutiegeesten evengoed als bij de „vromen". Het was — en hiermee moge ik eindigen — mijns inziens niet onjuist, in Bilderdijk de erflater, in Kohlbrugge de executeur-testamentair, tevens universeel erfgenaam, te zien.

Kohlbrugge uit het Kohlbrugge-Archief te Utrecht, Wageningen 1935.

G. Helbig, Lass dir uit Meiner Gnade genügen. Briefe von H. F. Kohlbrügge Stuttgart (1959).

H. Klugkist Hesse, Hermann Friedrich Kohlbrugge, Wuppertal-Barmen (1935).

M. E. Kluit, Het Réveil in Nederland, 1817-1854, Amsterdam 1936.

S. van der Linde, Kohlbrugge en zijn vrienden, gezien in de spiegel van Jean Louis Bernhardi, in Theologia Reformata, jg. 1 (1958), p. 81-100.

J. C. S. Locher, Toelichting en verweer. Opmerkingen ... n.a.v. de dissertatie van Dr. I. van Lonkhuijzen, Amsterdam 1908.

J. C. S. Locher, Kohlbrugge en de Afscheiding, Amsterdam 1934.

J. van Lonkhuijzen, Hermann Friedrich Kohlbrügge en zijne prediking, in de lijst van zijn tijd (diss. V.U.), Wageningen 1905.

J. Loos, De theologie van Kohlbrugge, Amsterdam 1948.

Fr. Maerkel, Wesen und Herkunft des Kirchenbegriffes bei Kohlbrugge, z.p. z.j. (aanwezig in U.B. Utrecht).

E. Moltmann-Wendel, Theologie und Kirche bei Hermann Friedrich Kohlbrügge, München 1957.

- O. Noordmans, De beteekenis van Kohlbrügge voor de theologie van onzen tijd, in: Geestelijke perspectieven, Amsterdam (1930), p. 15-36.
- O. Noordmans, Kohlbrügge, in: Kerkelijke klassieken, Wageningen 1949, p. 347-382.
- G. Oorthuys, Kohlbrugge's leer van den ouden en den nieuwen mensch getoetst aan Paulus, in: Kruispunten op den weg der Kerk, Wageningen 1935, p. 157-238.
- A. J. Rasker, Een nieuwe visie op Kohlbrugge?, in: Woord en wereld, opgedragen aan K. I. Miskotte, Amsterdam 1961, p. 160-175.

1. Inleidend hoofdstuk

Het hier volgend verhaal over de ontmoetingen van twee dominerende figuren in het kerkelijk Nederland van de vorige eeuw, met alle uitweidingen die ik voor een goed verstaan er van nodig achtte, heb ik om verschillende redenen geschreven.

Misschien wel in de eerste plaats omdat de stof mijzelf boeide. Maar evenzeer omdat tot dusver nog maar onvoldoende bekend was hoe de bedoelde theologen op elkaar gereageerd hebben. Toen ik bezig was met de studie van dit onderwerp, vernam ik dat de stichter van het Kohlbrugge-Archief, Professor Dr. J.H.F. Kohlbrugge, tijdens zijn leven de wens had geuit dat iemand er zich eens toe zetten zou om de verhouding Kohlbrugge-Kuyper uit de bewaard gebleven authentieke stukken na te gaan en te beschrijven. Ook van bevriende zijde werd mij wel de vraag gesteld: zijn deze twee machtige evangeliepredikers nooit samen opgetrokken tegen het “ongodisme”, waartegen elk van hen zich zo krachtig keerde en zo nee, waarom niet? Mijn beschrijving van het wederzijds contact moge op bescheiden wijze een kleine lacune in de nieuwere kerkgeschiedenis opvullen.

Wie het godsdienstig en kerkelijk leven van de protestantse orthodoxie van onze tijd wil kennen en begrijpen, zal moeten weten wat er in de 19e eeuw op dit gebied gebeurd is; voor het verstaan van eigen tijd is kennis van de recente geschiedenis noodzakelijk. Deze overweging is dan toch wel het belangrijkste motief voor de publicatie van deze studie, die ik met het oog op een grotere lezerskring in vertellende vorm geschreven heb. De kenner van de kerkhistorie van de 19e eeuw zal hier veel terugvinden van wat hij in handboeken las of uit de bronnen opdiepte, maar zal in dit werk ook zeker feiten vermeld vinden die tot nu toe niet of weinig bekend waren. Een jongere generatie, voor wie “het oude” zoveel verder weg ligt, maar die belangstelling heeft voor de ontwikkeling van het geestelijk leven van een voorgeslacht, zal in dit boek de stof vinden die aanleiding mag geven tot zelfstandig doordenken van de problemen van het orthodoxprotestants geestelijk leven en tot voortgezet zelfstandig onderzoek.

Ik heb voor deze studie dankbaar gebruik gemaakt van het vele materiaal dat het Kohlbrugge-Archief mij bood en waaruit ik in enige jaren voor mijzelf tal van feiten heb opgedaan die mij in staat stelden een beeld van het leven en streven van Kohlbrugge te vormen. Voor de levensgang van Kuyper vond ik het materiaal hoofdzakelijk in de over hem geschreven biografieën, voornamelijk in die van J.C. Rullmann, die zoals mij bleek de feiten uit Kuypers eerste jeugdijaren ontleende aan de beschrijving die diens zuster Mevrouw Rammelman Elsevier-Kuyper in “Herinneringen uit de kinderjaren” gaf. Eveneens waren de “Herinneringen van de oude garde” bijeengebracht door Mejuffrouw H.S.S. Kuyper en Kuypers eigen “Confidentie” voor mij van groot belang.

Graag betuig ik mijn hartelijke dank aan Prof. Dr. F.M.Th. de Liagre Böhl, die mij in groot vertrouwen toestemming gaf de uit het Kohlbrugge-Archief verkregen gegevens en het bewijsmateriaal uit familiebrieven te mogen publiceren. Dank breng ik ook aan het bestuur van de Dr. A. Kuyper-Archiefstichting dat mij veroorloofde de twee bewaard gebleven brieven van Kohlbrugge aan Kuyper in dit boek op te nemen, en aan mijn vriend Ds. D. van Heyst die mij de brief van Ds. Lütge aan de Heere Kol ter beschikking stelde.

Voorts dank ik hen die op mijn verzoek mij welwillend lectuur uit hun particuliere bibliotheek ten gebruike afstonden en die dit werk door hun belangstelling

gestimuleerd hebben.

De 19e eeuw

Het mag wat simplistisch schijnen een eeuw met één aanduiding te willen karakteriseren als uitgangspunt voor nadere bespreking van het geestelijk leven in zijn evolutie is zo een enkele naamgeving toch niet zinloos of ondienstig.

Men heeft de 13e en de 14e eeuw wel de eeuwen van de scholastiek genoemd. De 15e eeuw van de mystiek. De 16e die van de Reformatie. De 17^e die van de twisten over de ware godsdienst. De 18^e die van de Verlichting. Men zou in die lijn voortgaande de 19^e eeuw de eeuw van het liberalisme kunnen noemen.

Daarmee is van de 19e eeuw, evenmin als van de vorige, alles gezegd. Men gaat dan voorlopig stilzwijgend voorbij aan tegen- en onderstromingen; men laat voor de 19^e eeuw romantiek, idealistische filosofie en de grote eerbied voor het Absolute gemakshalve terzijde; cultuurpessimisme en hang naar kennis uit een veronderstelde geestenwereld blijven als reactieverschijnselen buiten beschouwing. Want de soevereiniteit van de vooruitstrevende mens domineert in het levensgevoel en het beeld van de vorige eeuw.

De 19e eeuw is vooruitstrevend op het gebied van het exacte denken en de kennis, in religie en levensbeschouwing. De wijsbegeerte wordt filosofie van de zich snel ontwikkelende natuurwetenschappen. Vooruitstrevend ook in zijn kunstwaardering, waarbij het romantisch element en de “Meeresstille des Gemüts” overwonnen worden, al verloochent de echte kunstenaar noch zichzelf noch de kunst. Vooruitstrevend in wetenschap, economie, techniek en politiek.

Liberalisatie van godsdienstig en staatkundig leven

Voor ons doel kunnen we ons, wanneer we bij de behandeling van ons onderwerp tegen de achtergrond van de tijd, waarin Kohlbrugge en voor een groot deel ook Kuyper leefden, bepalen tot de liberalisatie van het godsdienstig leven en de invloed daarvan op kerkelijk en staatkundig gebied. Wat het godsdienstig leven betreft zullen we, als we de Heilige Schrift als openbaring van het Goddelijk Woord normatief stellen, meer door de reactie op dit liberalisme dan door de deugd en moraalgodsdienst van die tijd geïmponeerd worden. Wat de liberalisatie op staatkundig gebied betreft, zullen we moeten erkennen, dat wij mensen van het midden van een volgende eeuw, de invloed van het liberale denken niet ongedaan zou kunnen of willen maken. Met de mensen van de reactie kunnen we “issus de Calvin” willen blijven, zonder hun behoudzucht op staatkundig terrein nog te kunnen onderschrijven. Da Costa's hymnen over de heerlijkheid van Israëls God, die ook Heere is over de volkeren en zijn zangen over de wederkomst van de Middelaar aan de eindpaal van de tijden zeggen ons meer dan zijn “Bezwaren tegen de geest der eeuw.” Wij verlangen er niet meer naar om zonder constitutie geregeerd te worden en zou ons het recht om met de vorst te regeren niet graag ontnomen willen zien.

Anders staat het dus met de vrijmaking van de godsdienstige en kerkelijke “opvattingen.” Waar het in politiek en cultureel opzicht niet mogelijk is de klok terug te zetten voor de openbaring van God in deze wereld gelden andere regels en andere wetten. Daarom kunnen we de oppositie tegen een verliberaliseerde religie geïnteresseerd en als er bij betrokken meemaken. Hier zijn de problemen urgent gebleven, omdat in alle religie de verhouding van God tot mens, tot de mens van elke tijd, centraal is.

Wat het liberalisme voor het christelijk geloof en de Kerk gebracht of beter wat het eraan ontnomen heeft, is bekend genoeg en zal ook uit volgende hoofdstukken blijken.

We noemen hier slechts het woord “Vernunftreligion”, waarvan men, toen deze bij de massa opgeld ging doen en door haar gehanteerd werd, gezegd heeft, dat er niets anders aan ontbrak dan de “Vernunft” en ook de “Religion.” Want de liberale 19^e eeuw is de tijd van het vulgair rationalisme: de door geleerden en wetenschapsmensen uitgedachte ideeën en systemen worden gepopulariseerd en de massa gaat mee deelnemen aan de Verlichting, niet alleen op politiek, maar ook op godsdienstig en kerkelijk terrein.

Reactie daartegen

De reactie tegen het liberalisme in de godsdienst en in de Kerk is er van het begin af geweest bij een grote groep Protestanten die de oude leer van de Gereformeerde Kerk trouw wilden blijven. Die reactie sprak zich ook uit in woorden en daden van een reeks leidende persoonlijkheden, die begint met Nicolaas Schotsman en eindigt met Abraham Kuyper. Daar tussen in staan de namen van Bilderdijk, Da Costa en zoveel andere mannen van het Reveil, ook de naam van Kohlbrugge.

Het Réveil met Bilderdijk als de geestelijke vader ervan is de grote tegenstroming van het liberalisme. Schotsman is er de voorloper van met zijn “Erezuil ter gedachtenis van de voor tweehonderd jaren te Dordrecht gehouden Nationale Synode”, Kuyper de nazaat, die het ontwaakte nieuwe leven in aparte kerkelijke bedding leidde. Kohlbrugge kan men er zeker bij rekenen, maar is tegelijk outsider.

Reeds Allard Pierson heeft er de aandacht op gevestigd in zijn “Oudere Tijdgenoten”, dat er vanuit Bilderdijk en het Réveil zich wel twee stromingen moesten gaan aftekenen. Die van Da Costa en Zijn Geestverwanten in engere zin, voor wie de rechtzinnige leer van de Kerk niet a priori gezag had, maar wier waardering daarvan gevolg was van hun bekeerd gemoed en op veel punten de tolk van hun innerlijk leven. De andere stroming waardeerde echter deze leer niet alleen als historisch gedenkstuk; voor die was ze de grondslag van alle wetenschap; zonder de voorrede van de eerste uitgave van J. H. Scholtens “Leer van de Hervormde Kerk” van 1847 “ware Dr. Kuyper wellicht nooit geboren.”

Men zou er aan toe kunnen voegen, dat er nog een derde mogelijkheid was. Dat namelijk uit die school van Bilderdijk ook een man voortkomen kon, bij wie de kerkleer vlees en bloed werd, omdat ze uitdrukte wat de Schrift als hoogste autoriteit hem openbaarde; welke openbaring hij in eigen hart en leven als de diepste en enige waarheid had leren kennen en die daarom bij alles uit de Schrift, uit die leer en uit het geloof wilde leven, zonder zelf daar enige menselijke waarheid naast te willen stellen. Die man was Kohlbrugge.

De liberale tijdgenoot kon noch Da Costa, noch Kuyper, noch Kohlbrugge begrijpen, zag hun streven als een stap terug, sprak van een nachtschool en heeft hen unfair bestreden, terwijl juist de mannen van “de reactie” het oog gericht hadden op het Licht en de toekomst van het Koninkrijk Gods. Het is in elke eeuw nu eenmaal zo, dat de grote figuren in het geestelijk leven naar voren komen, omdat ze hun tijd vooruit zijn; omdat ze opponeren tegen de eenzijdigheid of kortzichtigheid van een overheersende richting. De tijdgenoot verstaat hun woord dikwijls niet en kan het dan ook niet waarderen. Het nageslacht hoort het als de juiste kritiek en, als er eeuwigheidswaarden in doorklinken, als het juiste Woord voor toen en nu.

Opponeren deed Bilderdijk, die de zelfgenoegzaamheid van zijn eeuw de spiegel voorhield en een vervlakt rationalisme vanuit de eigen historie van het vaderland met gedegen kennis en zonder een blad voor de mond te nemen met open vizier bestreed. Dat deed Da Costa in proza en poëzie door zijn lezingen en Bijbeluitleggingen. Dat

deden de kringen van het Réveil met de kracht van hun doorleefd geloof in de praktijk van het kerkelijk, staatkundig en maatschappelijk leven. Dat deden Kohlbrugge en Kuyper in de uitoefening van hun ambt, al deed elk het op zijn eigen wijze. De waardering van het nageslacht voor al deze mannen impliceert uiteraard niet de goedkeuring van alles wat zij deden en meenden te moeten doen.

Kohlbrugge's protest

Kohlbrugge protesteerde tegen het liberalisme van de 19^e eeuw uitsluitend als verkondiger van de Bijbelse heilsboodschap, zoals hij dat ook deed tegen de zelfgenoegzaamheid van de vrome mens. Als zijn enige taak beschouwde hij het, die Bijbelse heilsboodschap tegenover alle mogelijke en onmogelijke menselijke wijsheid te stellen; daarbij was hij er niet op uit om enige tak van wetenschap of cultuur vooruit te brengen of op staatkundig en maatschappelijk gebied eigen menselijk inzicht tegenover andere meningen en opvattingen te stellen. De Heilige Schrift zou de gelovigen ook door dit leven leiden, daar dat Woord voor hen toch was een licht op hun pad en een lamp voor hun voet. Deze “beperking” tot de algenoegzaamheid van het vastgelegde geopenbaarde Woord en de ervaring ervan in eigen ziel maakte Kohlbrugge niet tot een held die men om zijn menselijke verdiensten op een voetstuk kan plaatsen, maar daardoor was hij méér; hij werd er door tot iemand die het waagde uit het geloof te leven met alle risico voor eigen welzijn daaraan verbonden in een wereld met eigen God en goden.

Kuypers strijd

Kuypers strijd tegen het liberalisme, al kwam die voort uit nieuw gewonnen geloofsinzicht, heeft een veel menselijker kant. Kuyper is een groot man geworden, één van hen die in de wereld mee kon en mocht spreken en die geroepen werd in ons land mee de lakens uit te delen. In dit opzicht is hij veel minder een problematische figuur. Men kan de feiten van zijn levensgeschiedenis nagaan, zijn motieven trachten bloot te leggen, zijn successen vermelden. Men kan dan naar eigen smaak hem vurig bewonderen, omdat hij sprak en schreef en handelde zoals men vindt dat het gebeuren moest of geen sympathie voor hem hebben, omdat hij meende te moeten afbreken wat men zelf had willen behouden. Kuyper zag èn in het liberalisme èn in van zijn opvattingen afwijkende stromingen en richtingen in de Kerk en in de politiek tegenwerkende krachten bij zijn streven en strijd om te herstellen, te reformeren, te bouwen. Hij heeft die strijd met élan gevoerd, als een bekwaam strateeg zijn troepen georganiseerd en opgesteld en is daarmee de vijand en diens helpers en dat waren dan voor hem min of meer allen die meespraken in de Kerk en in de politiek en hem niet wilden volgen te lijf gegaan en hij bereikte daarmee voor een groot deel wat hij wilde. Op staatkundig gebied behoefde die strijd niet zo absoluut gevoerd te worden, hoewel niet minder fel. In de Kerk gold alleen het Gereformeerd beginsel volgens zijn interpretatie; in de politieke partij was er plaats voor geestverwanten. In de laatste ging het er om in het kader van de mogelijkheden te bereiken wat er te bereiken viel. Het is echter niet te ontkennen, dat hij ook hier het liberalisme een geduchte knauw gaf en het in zijn slagader raakte. Kuyper was een man van grote begaafdheid en dacht met een knap stel hersenen uit wat hij kon doen om het volk Gods, dat hij in de bont gevarieerde verscheidenheid van landgenoten meende te kunnen onderscheiden, de mogelijkheid te geven om voor de eer van de Drieënige God op alle terreinen van het levenop te kunnen komen.

Kohlbrugge's profetisch getuigenis

We kunnen Kuypers activiteiten memoreren en we zullen dat in de volgende hoofdstukken ook doen, voor zover ze genoemd moeten worden om zijn connecties met Kohlbrugge duidelijk te doen zijn. Op Kohlbrugge zullen we steeds weer terug moeten komen; die ontsnapt ons telkens bij ons menselijk waardeoordeel. Kohlbrugge meet altijd met één maat en dat is voor hem Gods Woord. Daarom werd en wordt hij op zoveel punten niet begrepen; daarom kwam er steeds allerlei misverstand op bij zijn uitspraken en beweringen; misverstand ook als men met menselijk verstand ging beoordelen wat hij uit zijn bevindelijk, maar steeds met de Heilige Schrift geconfronteerd geloof, deed of naliet.

Om Kohlbrugge te kunnen begrijpen ook in zijn verhouding tot Kuypers, moet men ook zijn houding verstaan tegenover geestverwanten, waarmee hij in aanraking gekomen is en waarmee hij te maken gehad heeft. Men moet zien dat deze geestverwanten hem dikwijls in zijn radicaal geloofsgetuigenis niet wilden volgen en dat Kohlbrugge consequent zijn, naar hij zeker wist, door Heilige Geest verkregen geloofsinzicht trouw bleef, al werden daardoor menselijke verhoudingen stuk gemaakt en vriendschapsbanden verbroken.

Kuypers heeft gezwoegd voor zijn idealen en bij tijden zo hard gewerkt, dat hij maanden lang overspannen was. Kohlbrugge heeft het nog veel moeilijker gehad. Hij wist het Woord van God te moeten spreken, dat dikwijls dwars inging tegen alles en allen en tegen hem zelf, en dat niet alleen vanaf de kansel. Hij wist dat hij had te leven vanuit de geopenbaarde waarheid en dat alles wat daarmee niet van doen had hoe menselijk ook van nul en generlei waarde was. Kohlbrugge liet zich niet stichten door en stichtte anderen niet met de evangelische boodschap; hij poneerde ze in haar absolute en ging dan niet over tot de orde van de dag. Dat is het profetische aan deze christen. Het dagelijks leven was voor hem als het mij toegestaan wordt dit woord eens te gebruiken de speelruimte van het genadeleven door de barmhartigheid Gods in Christus en hij was er niet op uit om de zwaarte van het zich als profeet geroepen weten te ontvluchten in de speelruimte van de wereld, die in zijn consequentie toch dikwijls tot speelruimte van de duivel wordt.

De vraag die bij deze beschouwing over zijn persoon steeds weer vanuit de kritiek naar voren komt: was Kohlbrugge dan onfeilbaar? is niet moeilijk te beantwoorden. Wie kennis neemt van zijn prediking weet al gauw dat ook zijn geloof het geloof is van een arme zondaar. Dat hij wist dat het niet om hem ging, maar om zijn Zender, kan men met zijn eigen uitspraken bewijzen; in het verloop van de verhandeling zullen we dat ook wel doen. Maar dat een mens niet onfeilbaar is en dat het niet om hem gaat bij zijn absoluut getuigenis dat hij niet in discussie kan stellen, houdt niet in dat er geen absolute zekerheid in het geloof zou zijn; het geloof is toch het bewijs van de dingen die men niet ziet.

Dat hier voetangels en klemmen, dat hier kiemen tot conflicten en verkeerde beoordelingen liggen, is maar al te begrijpelijk. De conflicten zijn dan ook niet uitgebleven. Ik doel hier niet op de botsing van de jonge Kohlbrugge met het Luthers kerkbestuur in Amsterdam en ook niet op zijn verloren strijd met de besturen van de Hervormde Kerk, die liggen in een ander vlak. Dat waren conflicten van de Bijbelgelovige met het rationalistisch liberalisme van zijn tijd. Trouwens die lagen vóór zijn "tweede bekering" en eerst daarna wordt Kohlbrugge de man van het profetisch getuigenis. Ik denk hier aan de botsing met oorspronkelijke geestverwanten, waarvan ik er hier twee wil noemen: Da Costa en H. P. Scholte.

Conflict Kohlbrugge-Da Costa

Men heeft het in de Nederlandse Kohlbruggeliteratuur wel zo voorgesteld en deze voorstelling dikwijls zonder meer herhaald, alsof de strijd tussen Da Costa en Kohlbrugge een gewone schermutseling is geweest over een theologische kwestie. Men moet echter bij het tussen de beide mannen gerezen conflict twee dingen niet vergeten. Ten eerste, dat het Kohlbrugge bij zijn preek en uitleg over Romeinen 7 maar niet ging om een opvatting waar men al of niet mee kon instemmen, maar dat hij de innerlijke geloofs zekerheid had dat de heiliging alleen zo mocht worden verstaan, zoals God zelf ze hem had te verstaan gegeven. Van 1833 tot aan zijn dood in 1875 heeft hij deze zekerheid behouden. Ten tweede, dat een profeet in eigen vaderland zeker niet geëerd is en dat geschiedenis vaak gemaakt wordt in en door kleinmenselijke verhoudingen.

Toen in 1823 de 20-jarige Kohlbrugge als eenvoudig student bij Da Costa mocht aankloppen om hem zijn gedichten te doen keuren, was de laatste, hoewel maar 5 jaar ouder, toch al een man van aanzien in Amsterdam. Hij was van hoge Joodse afkomst, was te Leiden gepromoveerd in de rechten en in de letteren, had een maatschappelijke positie als advocaat, was al een dichter van naam en juist begonnen zijn lezingen te houden voor een élitepubliek. Hij is van het begin af de begaafde jonge Kohlbrugge, die zich zo dapper weerde om zijn studie mee te kunnen bekostigen, goed gezind geweest. Hij zal ook wel met vreugde vernomen hebben, dat de studiosus na zijn examen in de letteren te Utrecht afgelegd te hebben, zich op de theologie wilde gaan toelagen.

Toen Kohlbrugge in Amsterdam hulpprediker bij de Hersteld Lutherse Gemeente geworden was en de roep van hem uitging dat hij niet meedeed aan de oppervlakkige deugd en moraalverheerlijking die van de kansels gestimuleerd werd, maar als Bijbelgelovige de eis en belofte van het evangelie onverkort verkondigde, kwam ook Da Costa als zoveel andere Réveilmannen geregeld onder zijn gehoor. Het is hem zeker bekend geweest dat na de dood van de vader het gezin Kohlbrugge maatschappelijk aan lager wal dreigde te geraken. Dat verhinderde echter niet, dat Da Costa de wel wat strenge maar veel belovende proponent later graag op de deftige samenkomsten in zijn patricisch grachtenhuis zag en hem ook in die samenkomsten in Schriftuitlegging en gebed voor liet gaan. Die welwillende gezindheid had zich ook getoond, toen Kohlbrugge in moeilijkheden gekomen was door zijn aanklacht tegen de onrechtzinnigheid van een oudere predikant van de Hersteld Lutherse Gemeente. Eveneens van zijn meelevens sprak het feit dat Da Costa als getuige fungeerde bij Kohlbrugge's eerste huwelijk.¹

In 1833 gaf Kohlbrugge het relaas van zijn ervaringen met de besturen van de Hervormde Kerk in druk. Deze hadden geweigerd hem als lid op te nemen toen hij daarom verzocht had. Het boek maakte op velen die de Kerk ondanks haar verval toch nog altijd om haar gereformeerde belijdenis liefhadden, grote indruk en men vroeg zich ernstig af, of men deze uitsluiting van een zo gelovig en rechtzinnig man zonder meer mocht laten passeren. Da Costa was oorspronkelijk van mening, dat er door de Amsterdamse vriendenkring een protest tegen deze handelwijze naar de Synode moest worden gezonden. Door verdeeldheid in die kring is het niet daartoe gekomen, en Da

¹ W. Otten heeft een prachtig boek geschreven, uitgegeven door Den Hertog BV te Houten, 1992. Hij schrijft: "K. Groot zegt in zijn boek Kohlbrugge en Kuyper in hun wederzijds contact, dat Isaïc da Costa als getuige heeft gefungeerd bij de voltrekking van het huwelijk van H.F. Kohlbrugge met Cato Engelbert. Het is zeer wel mogelijk, dat Da Costa de sluiting van bedoelde echt heeft bijgewoond, echter niet als getuige in personen- of familierechtelijke zin. Want als zodanig waren aangezocht: J. de Bruijn, Chevallier, Dudok Bousquet en H.P. Scholte." (alle min of meer betrokken bij de Reveilkring)

Costa, de algemeen erkende leider van deze Réveilkring, heeft ook zelfstandig zijn plan niet doorgezet. Wel heeft hij aan Kohlbrugge geschreven toch vooral niet de weg van de separatie op te gaan. Deze voelde zich daardoor gegriefd en heeft volgens het Dagboek van Willem de Clercq op Da Costa's brief zeer koel gereageerd en Da Costa verweten dat hij "zo gematigd geworden was." Mijns inziens niet omdat hij werkelijk van plan was zich aan het hoofd van een afgescheiden groep te stellen, daarvoor is nooit het bewijs bijgebracht, maar omdat zijn vriend, die toch zo vurig onrecht kon hekelen, hem in de steek liet.

Da Costa's grootheid en verdienste

Vanwaar die ommekeer in Da Costa's gezindheid tegenover Kohlbrugge? Ik vermoed dat hij het toch niet zo goed kon zetten, dat Kohlbrugge die als jongere tot dusver zo hoog tegen hem had opgezien, zo langzamerhand op een toon van gezag was gaan spreken. Kohlbrugge deed dat, niet omdat het om hem ging, maar omdat hij terwille van de waarheid van het Woord Gods daartoe verplicht meende te zijn. Om diezelfde reden had hij als hulpprediker tegen de neologie van een gevestigd collega geprotesteerd. Het was die toon van gezag, dat strenge redeneren vanuit Gods Woord zonder dierbaarheid, waaraan de Amsterdamse Réveilmannen met hun toch wel wat knusse vroomheid zich stootten. Da Costa had hij de besprekingen over het protest naar de Synode volgens Willem de Clercq erkend, "dat Kohlbrugge altijd uit zijn natuur iets demagogisch, iets opruiends had." En toen nu in het verloop van het jaar 1833 Da Costa de preek over Romeinen 7: 14, die Kohlbrugge in de Gereformeerde Kerk te Elberfeld gehouden had, las, waarin hij al het "heilig werk" van mensen, gezien in het licht van de heiligheid Gods, kraakte toen kon hij helemaal niet meer meekomen. Dat ging lijnrecht in tegen zijn "Christus in ons", die ons toch in staat stelt het goede te doen. In de preek van de vroeger toch zo gewillige Kohlbrugge hoort hij weer de toon van gezagsaanmatiging bij diens spreken over geloofszaken, die hem irriteert en die hem verhindert er het profetisch getuigenis in te horen. Hij schrijft weer een brief aan Kohlbrugge en beschuldigt hem van antinomianisme. Kohlbrugge antwoordt uit de zekerheid en de kracht van zijn profetische zending, zonder aanzien des persoons en zonder enige concessie. De vriendschap tussen de beide mannen is stuk, voorgoed, al heeft Kohlbrugge later bewezen de mens en dichter in Da Costa te zijn blijven waarderen². Daarmee maakte hij waar wat hij in zijn fel protest van 1834 tegen Da Costa's beschuldiging toch ook gezegd had: "vergeef het mij, zo ik te scherp mocht zijn, de liefde blijft. Maar, waar het der zielen zaligheid geldt, en de ere Gods en Zijn waarheid, houdt die liefde zich in."

In overeenstemming hiermee heet het in een brief aan W. de Clercq van 1840: "Was hij (dat is, Da Costa) u een vriend in poëzy, in letteren, in wetenschappen alleen, het was nog te dragen maar een vriend is hij u en u hem in een religieuze betrekking en is u beiden het andere maar een tweede." Waaraan eerst was voorafgegaan: "Zo u gelooft, dat ik in liefde voor Da Costa of iemand iets toegaf, kent u mij slecht." En waarop later volgde: "Gelijk Samuël lang het leed droeg over Saul, die God eens een ander hart had gegeven en eens tot enen andere man gemaakt had, zo heb ik eens over Da Costa getreurd."

"Het Kohlbruggiaanse gevoelen of stelsel als beginsel van geestelijk leven is gelijk opium, Schriftverdraaiing, in de grond verwant met de pantheïstische richting van Groningen", schreef Da Costa aan dezelfde vriend, die er hoe langer hoe meer toe neigde Kohlbrugge's heiligingsbeschouwing als de Bijbels juiste te gaan zien. En toen

² Men zie mijn "Kohlbrugge in en uit zijn gedichten", Wageningen 1953, blz. 14.

in de vijftiger jaren Kohlbrugge in ons land langzamerhand meer gewaardeerd werd en men een verzoekschrift om hem te rehabiliteren aan de Synode wilde zenden, weigerde Da Costa dit te ondertekenen, omdat daarin de uitdrukking voorkwam: “gedrongen door de innigste behoefte huns harten.” Da Costa kon ook toen nog niet meekomen.

Kohlbrugge: heiliging en goede werken

Men mene niet dat ik hier iets ten nadele wil zeggen van de roem van Da Costa, de begaafde voornaamste representant van een stroming in het 19^e eeuwse geestelijk leven, die tegenover een dorre religie van de rede zoveel positiefs stelde, zoveel waars en schoons schonk en die aan het christendom tot in het begin van onze eeuw toe een warmte en een kracht gegeven heeft, waarop het koude rationalisme, een oppervlakkige deugdtheorie en een nuchter materialisme geen vat kon krijgen. Ik bewonder Da Costa om de moed van zijn bekering tot Christus en partij kiezen voor een gesmade nachtschool, om zijn aanvaarden van de consequenties die deze keuze voor de voorname zoon van joodse familie met zich bracht, om zijn sterk eschatologisch gerichte geloofskracht, om zijn voor velen tot zegen geworden Bijbellezingen en om zijn gloedvolle van zijn geloof getuigende zangen.

Maar Kohlbrugge trok de voor in profetische kracht dieper en dat heeft Da Costa niet kunnen zien en niet kunnen erkennen, in 1834 niet en voor zover mij bekend is, ook in latere jaren niet.

Kohlbrugge toch stelt de mens voor Gods Wet, die zo hoog en verheven, zo heilig en streng is, dat men gaat beven van eigen onheilige menselijkheid. Dat eist God, ook van mij? Maar dat kan toch niet? Ik heb getracht goed en vroom te leven, maar dat weegt niet op tegenover de majesteit van die Wet! Ik graaf in mijzelf en vind alleen maar verderf. Ik moet mijn huizen en akkers afstaan ik ga nu eerst goed begrijpen wat ik bezit en wat dat afstaan betekent; ik moet vader en moeder, broers en zusters opgeven? Ja, maar er staat toch ook in de Bijbel . . .

Kohlbrugge antwoordt op de laatste bedenking niet eens. De “antinomiaan” gaat maar door met mij die Wet voor te houden; ik voel geen grond meer onder mijn voeten, ik loop over het oppervlak van de zee, ik zink. Maar dan wijst die begenadigde prediker op de lichtende Heilandsgestalte. Ik geef in doodsangst een rauwe schreeuw, een schreeuw van vertwijfeling, tegelijk een roep om ontferming. Dan vertelt de zielzorger Kohlbrugge met wat voor boodschap die Heiland in mijn leven komt: Wilt u rechtvaardig zijn voor God dan de hele Wet vervullen? En ziet u dat u dat niet kunt, vleselijk mens? dan al het uwe wegdoen, het is immers toch van generlei waarde, en van genade leven. Wilt u heilig zijn en dat zult u moeten als u het verderf niet over u wilt brengen wees het dan! of bent u overtuigd van eigen onheiligheid en onmacht zie dan op Christus, Die wil redden en behouden en u heilig máákt.

Zo slaat deze prediker van Gods boodschap een mens alles uit handen en in diens vertwijfeling schenkt hij hem volkomen troost. Jarenlang heeft God hem zonder kansel de heilsboodschap doen verkondigen; eerst dan geeft Hij hem een gemeente. Komen bij de in vertwijfeling gestorte, maar met Gods belofte getrooste mens de vragen weer boven, dan kan hij bij de pastor terecht. Ja, hoe zit dat nu met de goede werken? men zegt dat u “er tegen” bent. De pastor lacht hem niet uit, gaat ook niet een discussie beginnen of zich verdedigen, maar antwoordt eenvoudig: Zonder goede werken is het geloof dood. Een goede boom geeft goede vruchten, maar zullen de vruchten goed zijn, dan moet toch eerst de boom goed wezen. Of wilt u soms zelf de boom met vruchten versieren? Wie gelooft doet goede werken door in en met zijn leven God werkelijk te danken. Maar wat moet ik dan doen? Die vraag staat ook in de

Bijbel en het antwoord ook. Uw goede werken bestaan in de getrouwe vervulling van uw taak en beroep, u door God opgelegd, midden in de wereld en niet in het klooster.

Conflict Kohlbrugge-H.P. Scholte

De vriendschap tussen Kohlbrugge en Scholte was in hun jeugd in het begin van de twintiger jaren ontstaan, toen ze elkaar hadden leren kennen bij de predikant van de Amsterdamse Hersteld Lutherse gemeente Ds. Bendinger, die aan Kohlbrugge onderwijs gaf in dogmatiek en aan Scholte, die het bedrijf van zijn vader voortzette, in Bijbelkennis. Scholte was toen, volgens Kohlbrugge, “een jong mens, bleek, ziekelijk, ineengezonken en half levende”, terwijl hij, Frits Kohlbrugge, in die tijd “vrolijk van aard was.” Hein Scholtes moeder, die weduwe was, verzocht Kohlbrugge bij haar te komen inwonen en voor de ontwikkeling van haar beide jongens, waarvan Hein, de oudste, grote belangstelling voor studie had, zorg te willen dragen. Kohlbrugge nam het aanbod aan omdat Zijn moeder klein behuisd was en hij in het gezin Scholte beter gelegenheid voor eigen studie zou krijgen; ook Ds Bendinger was met de regeling ingenomen. Hein Scholte was ijverig en had een behoorlijk verstand; een tijdlang konden de beide jongelui goed met elkaar opschieten, Kohlbrugge schreef een hoogdravend vriendschapsgedicht in Scholtes album en introduceerde hem bij Da Costa. In 1827 kon Scholte zich, dank zij Kohlbrugge’s hulp, als student aan het Athenaeum laten inschrijven; later ging hij naar Leiden om zijn theologische studie voort te zetten.

Sedert Scholte in de kring van Da Costa verkeerde, verkoelde zijn vriendschap met Kohlbrugge en werd de verhouding minder goed. De laatste klaagt over Scholtes “betweterij” en vindt hem een “waanwijze naprater.” Kohlbrugge verdiende toen met lessen in Grieks en Latijn aan rijke jongelui geld genoeg; hij verlaat het huis van mevrouw Scholte en gaat op zichzelf wonen. De beide jongelui ontmoeten elkaar nog wel bij Mr A.J. Twent van Rozenburg op Huize “de Pauw” bij Den Haag, die zowel met Kohlbrugge als met Scholte graag omging. Met Kohlbrugge sprak Twent graag om diens grote kennis en geloofsinzicht, met Scholte omdat hij als deze wel voor een eventuele separatie van de Hervormde Kerk, waarvan Scholte inmiddels lidmaat geworden was, voelde. Inderdaad is Scholte toen hij predikant in Doeveren geworden was, in 1834 met het grootste deel van zijn gemeente tot afscheiding overgegaan, nadat hij geheel anders dan De Cock in Ulrum zijn schorsing door het classicaal bestuur min of meer geforceerd had.

Kohlbrugge wilde, zoals we in het verband met ons onderwerp nader zullen zien, van geen afscheiding weten. Het is te begrijpen dat zijn verhouding tot Scholte door diens separatie er niet beter op werd. Hij beschouwde bovendien de zaak van Scholte als “geheel vlees” en “wie op het vlees zaait, zal van het vlees de verderfenis oogsten.” Evenwel erkent hij dat degenen die hem behandeld hebben zoals ze gedaan hebben, hun oordeel dragen zullen en dat Da Costa c.s., die Scholtes afscheiding in de “Nederlandsche Stemmen” openlijk afkeurden, eveneens “zaaien op het vlees.”

In het verloop van de geschiedenis wordt Kohlbrugge’s oordeel over Scholte nog minder vriendelijk. Toen Scholte naar Amerika emigreerde, zag Kohlbrugge deze stap als een onderneming “om beter te kunnen blinken, nu Scholte hier zijn doel niet bereiken kon” en hij voegde aan deze en een enkele andere voor Scholte weinig vleierende uitspraak nog toe: “het land wordt van een aantal hypocrieten gezuiverd.”

Men heeft van bepaalde zijde Kohlbrugge’s schampere uitingen over zijn vroegere vriend wel verklaard als bewijzen voor zijn afkeer van de Afscheiding en van de mensen die daartoe waren overgegaan omdat ze zijn preek over Romeinen 7: 14 niet wilden onderschrijven. Ongetwijfeld meende Kohlbrugge dat wie het met zijn uitleg

over eigen vleeselijkheid en zijn oordeel over eigen heiliging niet eens konden zijn, Gods Woord niet recht verstonden. Maar veel later eens gevraagd naar zijn verhouding met Scholte ten tijde van de Afscheiding, doet Kohlbrugge over Scholtes karakter en optreden tegen de vroegere vriend aan wie hij zoveel te danken had, nog een ander boekje open. Graag doet hij dat niet. “Op mijn kofferkamer staat een grote kist vol van brieven en documenten, waarmee ik nog al enige zou kunnen eompromitteren, zo ik niet steeds zulke wapenen versmaad had” zo begint hij zijn desbetreffende mededeling en het slot ervan luidt aldus: “ik heb geen lust daarvan papieren op te zoeken. Begrijp ook niet waartoe die oude koeien uit de sloot opgehaald worden. Ik ben dit en zo veler ondank vergeten en vergeet ze nog telkens, waar bleef ook anders mijn zielsrust. Doe wel en zie niet om. Ik belieft in geen kroniek te komen, al was die honderd maal in mijn avantage. Wat begrip heeft een verdwaasde ervan om niet alleen de rok te laten, maar ook de mantel en Gode de wraak te laten hij verdraait alles.”

Over de kwestie met Scholte vertelt hij in een brief aan Mevrouw Kol te Utrecht van 6 Maart 1866, waaraan ik al enige gegevens ontleende, dat toen hij indertijd het huis van Mevrouw Scholte op de Lauriergracht te Amsterdam verliet om op zichzelf te gaan wonen, hij de rekening van voor hem gedane uitgaven had voldaan zonder daarvoor kwitantie te vragen. Geruime tijd na zijn moeders dood kwam Scholte er opeens mee aan, dat hij notities gevonden had van door zijn moeder aan Kohlbrugge verstrekte gelden ten belope van 350 of 700 gulden, dit wist Kohlbrugge niet meer precies. “Dit deed hij in een tijd,” zo gaat het verhaal in de brief letterlijk verder, “toen ik van mijn ambt ontzet was en tengevolge daarvan ook de lessen mij opgezegd waren en ik dus niets had, terwijl hij er goed en ruim inzat. Ik zei zeer kalm: ik ben uw moeder niets schuldig gebleven. Hij vroeg om bewijs. Toen werd ik op het diepste verontwaardigd over zulk een ondank, daar hij zijn gehele morele opkomst mij verschuldigd was, en zei: staat u er op? Hij: ja. Ik: goed u zult ze hebben en ik heb ze hem betaald, wanneer weet ik niet meer. Toen ik betaald had, had hij de laagheid om van interesten te spreken!”

Ik heb hier deze conflicten met Da Costa en Scholte beschreven om te laten zien, hoezeer persoonlijke aangelegenheden daarin een rol kunnen spelen en ook om er de aandacht op te vestigen hoe verschillend aangelegde karakters soms met strubbelingen op elkaar reageren en in zaken het geestelijk leven betreffende ook daardoor menigmaal niet tot overeenstemming kunnen komen. Dit hebben we ook steeds te bedenken als we over de relatie Kohlbrugge-Kuyper zullen handelen.

Opzet en program van onze verhandeling

Van groot belang voor de beoordeling van de karakters is daarbij, dat men de betreffende personen in hun jeugd en jaren van opvoeding, in het milieu van hun ouderlijk huis, in hun ontwikkeling en Sturm und Drang leert kennen. We geven daarom eerst een hoofdstuk over de jonge Kohlbrugge, dan één over de jonge Kuyper; vervolgens zullen we dan Knypers levensgang nagaan en de connecties met Kohlbrugge daarbij vermelden, terwijl we ons voortgaand verhaal steeds daar zullen onderbreken, waar het gewenst is commentaar te geven, eigen beschouwing of oordeel in te vlechten, of van Kohlbrugge aan te vullen wat nog niet ter sprake kwam en voor een juiste beoordeling toch gezegd moet worden.

Voorbeschouwing verhouding Kohlbrugge-Kuyper

Bij de relatie waarom het ons te doen is, komt nog een factor die we niet uit het oog mogen verliezen, namelijk die van liet generatieverschil. Hermann Friedrich

Kohlbrugge werd in 1803, Abraham Kuyper in 1837 geboren. Toen het eerste contact tussen de beide mannen tot stand kwam, was Kuyper jong dominee te Beesd, Kohlbrugge na lange tijd van wachten, na veel wederwaardigheden en verguizing in eigen land, toch al bijna twintig jaar predikant in Elberfeld. De laatste had in Amsterdam en Utrecht theologie gestudeerd, was cum laude aan de Utrechtse Universiteit gepromoveerd, had geen dominee in de Hervormde Kerk kunnen worden, omdat men hem zelfs het lidmaatschap daarvan geweigerd had na zijn afzetting als hulpprediker bij de Hersteld Lutherse gemeente te Amsterdam. Na lange jaren van ambteloosheid, maar van voortgezette studie en een voor hem zelf en voor anderen zegenrijk zich steeds meer verdiepen in de Heilige Schrift, was hij tenslotte de eerste predikant van de in 1847 gestichte Niederländisch Reformierte Gemeinde in Wuppertal geworden.

Als Kohlbrugge in 1875 sterft, heeft Kuyper nog meer dan de helft van zijn leven vóór zich. Hij is na 1875 met Kohlbrugge niet klaar en komt in zijn persartikelen steeds weer op hem terug en niet alleen op Kohlbrugge zelf, maar ook op de verspreide groep van geestverwanten in ons land die zich vrienden van Kohlbrugge noemen. Daarom volgen op de bovengenoemde enige hoofdstukken die de tijd na Kohlbrugge's dood bestrijken. We eindigen met een aanvullende beschouwing, waarin we enkele vergelijkingen tussen onze beide grote figuren maken.

2. De jonge Kohlbrugge

Eerste jeugdijaren

Op 15 Augustus 1803 werd Hermann Friedrich Kohlbrugge te Amsterdam geboren. Zijn vader was één van de veel Lutherse Duitsers die in de loop van de 18e en het begin van de 19e eeuw naar ons land, veelal speciaal naar Noord-Holland; emigreerden. Deze Duitsers werden al vrij spoedig in de autochtone bevolking opgenomen. De Gereformeerde Kerk maakte ook weldra geen bezwaar, dat er gemengde huwelijken met Lutheranen gesloten werden. Hermann Gerhard Kohlbrugge, die zich in Edam gevestigd had, trouwde met een Gereformeerd meisje uit Monnikendam. Kort na het huwelijk trok het jonge paar naar de hoofdstad en begon daar zelfstandig een zeepziederij. Deze was met hun woonhuis gelegen op de hoek van Het Water en de Tesselsche Kade, nu respectievelijk geheten Damrak en Prins Hendrikkade, dus op de plaats van het tegenwoordige Victoria Hotel.

Daar werd ook Hermann Friedrich, als eerste kind van het gezin, geboren. Hij werd gedoopt in de Westerkerk, al was Vader niet overgegaan naar de Hervormde Kerk; het gezin sloot zich niet lang daarna aan bij de Hersteld Lutherse Gemeente aan de Kloveniersburgwal.

Frits Kohlbrugge was in zijn eerste jeugd een lichamelijk zwak kind; dit noodgedwongen veel op zichzelf aangewezen kind had een ontvankelijk, vroom en Godvruchtig gemoed; bij het verder opgroeien bleek hij een zeer goede verstandelijke aanleg te hebben.

Verscheidene malen hebben zijn ouders in zijn eerste levensjaren angst gehad hun eerstgeborene te moeten verliezen. Hij bleef gespaard, maar moest zich steeds ontzien en ontzien worden; met de gewone kinderspelletjes van jeugdgenootjes kon of wilde hij niet meedoen, hij kwam al gauw apart te staan. Toen de tijd was aangebroken, dat hij naar school zou moeten gaan, overviel hem een oogkwaal, waardoor hij maandenlang in een donker gemaakte kamer moest huizen. Na zijn verlate lagere schooltijd schijnt zijn gezondheid beter, uit de jaren 1816 tot 1828, de tijd van eerste studie en te werkzaamheid hoort men weinig klachten daarover. Toch zijn zwakte naar het lichaam en het ooglijden hem gedurende zijn hele leven bijgebleven; hij heeft er zijn werk dikwijls om moeten opgeven een tijd en een enkele maal was hij aan de rand van de dood.

Godsdienstige opvoeding

Frits kreeg een godsdienstige opvoeding. Zijn vader leefde hem een christelijk leven voor en voerde al vroeg gesprekken over Bijbelse onderwerpen met Zijn Zoon; hij liet hem later ook deugdelijk catechisatieonderwijs volgen ter voorbereiding van zijn opnemings in de Hersteld Lutherse Gemeente. Met vader en moeder zong Frits in tijden van druk en nood thuis blijmoedig Paul Gerhardt's "Beveel gerust uw wegen" of een ander koraal mee. Maar zijn grote liefde voor de Bijbel heeft hem toch allereerst zijn grootmoeder bijgebracht, eerst door hem de Bijbelse geschiedenissen te vertellen, aan de hand van de voorstellingen op de haardtegels in haar huis te Edam, later door hem de Bijbel zelf ter lezing te geven, naar aanleiding van een gesprek met hem over het hemelse Jeruzalem, over de stad van het verderf en over bekering. "Dat wat je nog niet begrijpt," zei grootmoeder "laat je liggen, en als je elke dag vlijtig leest, ik bid voor je, dan ben ik er zeker van, dat de goede God je er zoveel van duidelijk maakt, als je nodig hebt. Daarna zul je door de omstandigheden van het dagelijkse leven

begrijpen, wat je nu nog niet verstaat en wat je niet begrijpt. Geef maar goed op jezelf acht. Slechts het Woord Gods is de toetssteen van het ware en het verkeerde. Ook zul je in de Bijbel van ware en valse bekeringen lezen; je bent dus gewaarschuwd en, zoals gezegd, geef acht op jezelf.”

En Kohlbrugge, die later dit gesprek weergaf, voegt er aan toe: “Zo las ik dan de Bijbel en kreeg al gauw reeds als knaap zo’n plezier er in, dat ik eerst later naar andere boeken greep. Toen ik nu student was, toen wist ik van de oude geschiedenissen, zoals de Schrift ze uitlegt, van de oudheden, zeden en gebruiken, van hun leefwijze, hoe men at en zich kleepte, veel meer dan de andere studenten, Ja, zelfs dikwijls meer dan de professoren had ik dóór vanwege het aandachtige lezen.”

Kinderlijke vroomheid en droomopenbaring

Met de kinderlijke vroomheid van zijn jong gemoed moet men ook zeker de droomopenbaringen in verband brengen, die hij op zo jeugdige leeftijd al had en die ook later als Goddelijke aanwijzingen op bepaalde momenten in zijn leven weerkeren en waarover men zich slechts met diepe eerbied kan verbazen. Bij zijn 25-jarig jubileum in Elberfeld vertelde hij aan de jeugd van zijn gemeente, hoe een Goddelijke verschijning in een droom op zes of zevenjarige leeftijd (!) hem op een hoge berg gevoerd had, vanwaar hij beneden in het dal de prachtigste en kostbaarste heerlijkheden van allerlei soort gezien had om hem te verleiden en van God weg te voeren. Maar hoe veel heerlijker hij de Man gevonden had, die hem geleidde en die hem beloofde, dat hem de schapen, die hij in zijn droom op een vlakte zag weiden en die God en het Lam loofden en prezen, later toevertrouwd zou worden. “Deze droom is nu vervuld.”

Schoolopleiding en studie

Al vroeg moest Frits Kohlbrugge in de zeepziederij van zijn vader meehelpen om in de slechte tijden, waarin land en volk verkeerden door de Franse overheersing en het “continentale stelsel”, mee te verdienen voor het zich uitbreidende gezin. Maar in Frits was na de lagere school de lust tot leren niet gedoofd. Toen het even kon lijden mocht hij voortgezet onderwijs volgen om moderne talen te leren en toen hij 15 jaar was mocht hij naar het gymnasium. Het was aan hem besteed! Want hij had grote belangstelling en had al gauw begrepen, dat er veel schoons door mensen gedacht en in boeken beschreven was. Hij las veel en graag en met begrip. Op de Latijnse school en later op het Athenaeum zag hij niet alleen een andere wereld voor zich open gaan, hij zag zijn begaafdheid en vlijt ook met succes bekroond. Menige prijs in de vorm van een klassiek werk in mooie band kon hem om zijn schoolprestaties uitgereikt worden. Zijn liefde voor talen en letteren deed hem voorlopig de theologie, hij zou immers predikant worden!, vergeten, al zou de kennis van de klassieke en oosterse talen, die hij als leerling van het Athenaeum opdeed en waarin hij lééfde, later het degelijk fundament zijn voor zijn groot inzicht in de tekst van Nieuw en Oud Testament, voor een juist verstaan van het geschreven Goddelijk Woord in de grondtaal Maar daar dacht hij toen nog niet aan. Met zijn vriend Bernard ter Haar wedijverde hij in de praktische beoefening van de dichtkunst als resultaat van en verpozing na zijn onderduiken in literatuur en filosofie! Daarbij werkte hij nog mee in de zeepziederij van zijn vader en gaf lessen om zijn studie te kunnen bekostigen. Wekenlang had hij soms een hard leven: weinig nachtrust, weinig te eten, een koud studeerkamertje. Blijkbaar kon hij dat nu allemaal verdragen. Hij was nu eenmaal in zijn element. In 1823 trekt hij naar Utrecht om er aan de Universiteit zijn kandidaatsexamen in de Letteren en Wijsbegeerte af te leggen. Daarna begint hij met

de studie van de theologie.

Vrolijke studiosus en verlies van kinderlijk geloof

Het is Kohlbrugge zelf die in een brief van 1828 vertelt, dat hij in die jaren van academische vleugelslag zijn kinderlijk geloof geheel kwijtraakte. “Ik herinner mij een tijd, waarin het mij een genoegen was de heiligste waarheden van de christelijke godsdienst te ondermijnen, te spotten met bekering en levendig geloof, te twijfelen aan het bestaan van een God, Die over ons al waakt, en Zijn heilige wetten te vertrappen, terwijl ik mij huichelend in allerlei gruwelijke misdaden dompelde.” In een ander verband heb ik al eens beweerd, dat men hier Kohlbrugge tegen zichzelf in bescherming moet nemen en dat hij van menselijk standpunt gezien hier te hard oordeelt over zichzelf; een ander zou dit beslist niet van hem mogen zeggen. De Kohlbrugge van later, die het nauw nam met Gods heilige Wet, kon die tijd niet anders zien, dan als een periode in zijn leven van duisternis en grove zonden, omdat hij van God af leefde, al weet later geen enkel van zijn vijanden van die grove zonden, die hij zou bedreven hebben. Wel zal men moeten toegeven, dat hij in die tijd “met zijn verstand een heiden” was, dat hij in die jaren bij de confrontatie met de weelderige wijsheid van mensen het geloof van zijn kinderjaren verloor. Radicaal! naar hijzelf oordeelde. Niet geheel! zal men er aan moeten toevoegen. Nooit vindt men in brieven of aantekeningen en met naam in zijn gedichten uit die tijd een spotten met God of godsdienst, veeleer treft men er steeds weer een verheerlijking van aan, al is die godsdienst dan aanvankelijk meer een dienen van deugd en plicht dan een bezwijken onder en een bevrijd worden van Gods Wet. De doornen op zijn levensakker, de rijkdom van ‘t geestelijk goed van deze wereld, mogen ‘n groot deel van het in de jeugd gestrooid zaad verstikt hebben, een ander deel was toch in goede aarde gevallen, waar het te zijner tijd tot ontkieming zou komen. Voorlopig heeft hij het leven lief om het leven en hij wil het, “om Zijnentwil” niet verliezen. ‘s Levens lente is te schoon en te heerlijk met haar blijheid en glans, met haar verrukkingen en verlokkingen. Het is een lust te leven met zoveel schoons in wetenschap en kunst. En ondanks de hardheid van het maatschappelijk leven en de precaire toestand thuis hij voelt zich er tegen opgewassen, jong, krachtig, gezond. Een wandeling met Laura (het meisje uit de eerste cyclus van zijn liefdespoëzie) na uren van studie in zijn kamer, waarbij hij een artistieke droomwereld tot werkelijkheid ziet worden, is volkomen gelukzaligheid. Het verlangen naar een Jeruzalem is dood in zijn hart nu hoofd en hart een andere bevrediging gevonden hebben. En in het Lentelied voor Helene juicht hij de lente bezingend zijn eigen blijde levenslentegeluk uit:

Zielverrukkend zijn haar zangen,
Zij vertederen het hart,
Geven ruimte aan elk verlangen,
Zingen weg de boezemsmart.

Hoewel mij hierover weinig positieve gegevens ter beschikking staan, neem ik aan dat de jonge Kohlbrugge zich in deze jaren niet van de Kerk heeft afgewend, evenmin als hij dit immers deed van de godsdienst zelf. God is toch de Schepper van deze wereld:

Uw vingren hebben ‘t kleed gesponnen,
Bedekt met myriaden zonnen,
Waarmee ge Almachtige! U omhult;
Gij gordt de melkweg om uw lenden,

De Orion prijkt aan beide enden
Des scepters, die Uw hand vervult.

In het koor van de engelen mag de stem van de mensen zich mengen om Zijn lof te zingen:

O God, kon u mijn zang verheffen!
Kon zij de juiste tonen treffen,
Waarmee de Seraf U bezingt!
Maar staamlen voegt aan stervelingen.
'k Zal staamlend van uw Eerdienst zingen
Daar mij 't gevoel het hart doordringt.

Wie in zijn geweten overtuigd is, dat hij een deugdzaam leven lijdt, behoeft die God als Rechter niet te vrezen:

De Schepping noemt u als d' Algoede,
Die deugd en onschuld wil behoeden,
Maar die men nimmer strafloos hoont!

Wat Kohlbrugge als jongeman van 18 jaar dichtte, kon men in de preek ook beluisteren en er zal voor hem, evenals voor zoveel landgenoten, die te verlicht waren voor het "dwaze" van een echte evangelieprediking, maar overigens God en deugd en onsterfelijkheid in ere lieten, geen reden geweest zijn om aan de kerk de rug toe te keren. In het Dagboek van zijn reis naar Duitsland in 1822 vertelt hij vrij uitvoerig van een godsdienstoefening die hij in Menslage meemaakte, maar meer om het bijzondere van een Duitse dienst, zo geheel anders van inrichting dan die in zijn eigen kerk te Amsterdam, te beschrijven, dan om over de eigenlijke verkondiging van het Woord iets te vermelden. De jonge Kohlbrugge is wel 19e eeuws-godsdienstig, maar de woorden die hij in de brief van 1828 op zijn aanklacht tegen zichzelf laat volgen, hadden op dié levensperiode geen betrekking: "De vrije genade Gods heeft mij vergiffenis van zonden geschonken in het bloed van Christus. Christus heb ik lief. Hij is mijn Heere en mijn God. mijn keus staat vast. Plechtig heb ik gezworen voor Hem te leven, voor Hem te strijden, voor Hem te lijden, voor Hem te sterven, als het zo zijn moet."

Later oordeel over eerste studententijd

Ja, hij had toen toch wel gelijk met zijn oordeel over zichzelf in die eerste twintiger jaren. Kohlbrugge oordeelde nu eenmaal in deze dingen niet met menselijke welwillendheid, maar zoals hij dit nu voortaan steeds zou doen, over zichzelf en over anderen, vanuit Gods Woord. Dat maakt ook juist zijn grootheid uit, meer dan zijn geleerdheid en zijn kennis van de Bijbelse achtergronden: dat hij het Woord tot op de diepste grond peilde en trachtte te verstaan en er dan aan vasthield, al ging het tegen hemzelf, zijn beste vrienden en alles in. In 1828 wist hij vanuit Gods Woord, dat hij in die voorgaande periode "verachtend was in de genade", dat hij weer de eerste uitspraken Gods te leren had en niet meer van rechte prediking wist en de hemelse roeping verachtte. De student Kohlbrugge was weer een "gewoon" mens en niemand kon iets tegen hem hebben; hij was zelfs alleszins "godsdienstig" naar de wijze van zijn tijd. Maar die terugval in het gewone ziet Kohlbrugge later scherp als zijn zonde en als hij van zich zegt, dat hij toen in allerlei gruwelijke misdaden zich dompelde,

dan zegt hij hetzelfde als de schrijver van de Hebreënbrieff in het 6^e hoofdstuk: de gelovigen, die eens verlicht zijn geweest door de Heilige Geest en daarna afgefallen zijn, kruisigen wat hen betreft de Zoon van God opnieuw en maken Hem tot een bespotting.

Verklaring van zijn geloofsverlies

Men zou nu willen vragen: hoe is het mogelijk, dat zo'n vroom kind dat al "gezichten" had, dat een jongen die al zo vroeg met de Bijbel vertrouwd was en eens Gods schapen zou weiden, zo van God af ging leven? Wie eigen hart kent zal hier het antwoord niet schuldig blijven. Kohlbrugge was een jonge man van vlees en bloed, een mens, zich bewust van zijn verstandelijke kracht en de heerlijkheid van het leven, en het Evangelie is niet naar de mens. Psychologisch bezien vraagt men toch naar een verklaring van deze innerlijke ommekeer; men zal die, naar ik meen, in het karakter van zijn geloof van de kinderjaren moeten zoeken. Dat geloof droeg sterk de sporen van piëtisme en rustte niet in de objectiviteit van het volbrachte heil, door God Zelf gewrocht, maar leefde van de invloed daarvan op en had zijn wortels in de koestering ervan in de ziel van de "bekeerde", dat wil hier zeggen: de de wereld verzakende mens.

Piëtisme

Over het Piëtisme, historisch een veel omvattend begrip, is in de loop van de tijden veel kwaads gezegd. Oorspronkelijk is het een beweging in de reformatorische kerk, die als reactie op een dor en doods dogmatisme de nadruk legt op een innerlijk beleven van de Bijbelse geloofswaarheden. Dan wordt het een formering van groepen van gelovigen, die steeds meer buiten de officiële kerk komt te staan en waarbij soms zeer ver gaande separatistische tendenties optreden; men verliest daarbij dikwijls de kerkelijk reformatorische geloofsleer al te zeer uit het oog en komt dan wel tot allerlei speculatieve opvattingen, spiritualisme, sectarisme en in zijn slechtste consequenties daarvan tot niet onschuldige aberraties. Bleef het kerkelijk geïncorporeerd, dan bleef het in zijn beste vorm een stroming, die een warm getinte geloofsbeweging bracht, die tegenover een bloot verstandelijk voor-waar-houden van de leer weldadig aandeed en in de gemeente heilzaam werkte; zo was het ook door Spener bedoeld en door Francke nader gestipuleerd. Van het begin af aan is het woord piëtist ook scheldwoord geweest in de mond van hen, die voor alle openbaringsgeloof in rationalistische hovaardij niet veel meer dan verachting hadden. Ook later hebben de aanduidingen piëtisme en piëtist zonder onderscheidend besef dienst gedaan om alles wat met Bijbels geloof te maken had en ieder die van reformatorische huize niet van deze wereld wilde zijn, maar het Koninkrijk Gods verwachtte, als duisterling en lid van de nachtschool belachelijk te maken. Objectief beschouwd moet men onder piëtisten in de 18^e en het eerste gedeelte van de 19^e eeuw dus ook in Kohlbrugge's jonge tijd toch wel die gelovigen verstaan, die een innerlijk christendom voorstonden, mensen die in geen innerlijke relatie tot deze wereld stonden of wilden staan, die zich buiten de progressie van de tijd stelden, althans wat hun eigenlijke zelf betrof, die met kunst en wetenschap geen geestelijke aanknopingspunten wensten te hebben, die aards geluk niet ongevaarlijk achtten, ja, die bevrediging en vermaak die deze wereld kunnen schenken, slechts als tegenwerkende krachten beschouwden bij hun streven om het hemels geluk en de hemelse zaligheid te kunnen genieten en verwerven. De latere Réveilbeweging hield, ook in haar nawerking, aan dat innerlijk beleven van het geloof vast ("orthodoxie des harten"), ook wel aan de afwerende houding tegenover wat men noemt wereldse vermaken, juist om hun seculariserende zuigkracht maar stond open

voor de cultuur en voor wetenschap, al wilde ze deze in hun activisme zoveel mogelijk in harmonie met het christendom brengen om er ook innerlijk aandeel aan te kunnen hebben.

Het christelijk geloof van Kohlbrugge in zijn jongenstijd was afkerig van de wereld en van het aardse leven. Door ziekte, maatschappelijke moeilijkheden en bestaanszorgen van zijn vader in de Napoleontische tijd, door de gedrukte stemming in het huiselijk leven, waar ook andere tegenslagen in het groeiend ouderlijk gezin niet uitbleven, lag over zijn jong leven steeds een schaduw van somberheid. Het geloof van thuis en van grootmoeder was heel sterk op het hemels Jeruzalem gericht en had voor het leven op aarde wel troost, maar geen goede woorden. “Ik hoorde van een stad des verderfs,” aldus Kohlbrugge later over deze periode, “en nu vroeg ik mijn lieve grootmoeder: “Zeg me toch eens, lieve grootmoeder, wat dat voor een stad is!” “Dat is de wereld,” antwoordde mijn grootmoeder mij. Ik vroeg haar toen: “Wij zijn toch niet in de stad des verderfs?” “Zeer zeker!” antwoordde ze, “zolang we niet bekeerd zijn, bevinden we ons in deze stad en komen we om in deze stad.” “In de voortzetting van dit gesprek vertelde zijn grootmoeder hem, dat men zich moet bekeren, iets wat slechts de Heilige Geest hem kon bijbrengen en God hem kon leren. God zou hem ook zeggen of hij waarachtig bekeerd was en of hij in de hemel zou komen; hij moest maar vlijtig de Bijbel lezen.

Een nieuw en echt reformatorisch belijden in onze eeuw heeft zonder pardon piëtisme veroordeeld, omdat de vrome mens zijn lot en bevindingen in het middelpunt plaatste en zijn onsterfelijke ziel belangrijker vond dan de realiteit van het Goddelijk Woord en de boodschap van het geschiede heil voor een gevallen mensheid, van wie geen eigen vroomheid verwacht wordt, maar een volkomen vertrouwen in wat God gedaan heeft en doet. Dat is juist en dat heeft Kohlbrugge in zijn jaren van rijpheid ook geleerd: “Of ik blind ben dan wel dat ik zie, of ik een zondaar ben dan wel een heilige; een verkeerde dan wel een bekeerde, een wedergeborene dan wel een verlorene, of ik vergeving van zonden heb dan wel dat ik vol zonden zit, daar kan ik niet naar vragen. Is het goed, dan hebt u het. Deugt het niet, dan hebt u het ook. Ik ben een arm mens, zwak en een zondaar, in mij woont geen goeds. U, Heere Christus, bent het alleen, zoals u mij door de Vader gegeven bent, dat weet ik in de Heilige Geest”

Toen de jonge Kohlbrugge bij het opgroeien de heerlijkheid van het aardse leven zag, zoals God het aan ons mensen wil geven, ook in de gave van het verstandelijk denken, had hij geen verweer en verloor zijn geloof. Altijd echter heeft hij voor zijn grootmoeder een grote liefde behouden en met grote dankbaarheid aan de godsdienstige opvoeding gedacht, die ze hem in zijn kinderjaren gegeven had, altijd, tot in zijn laatste levensjaren toe. Dat is niet maar vergeeflijk en getuigende van piëteit, maar begrijpelijk en ook zinvol. Zijn grootmoeder had steeds haar kinderlijk geloof behouden, had geen geloofsproblemen gekend en dus ook geen behoefte gehad daar bovenuit te komen; ze kon haar kleinzoon ook niet helpen, toen hij in de branding van het leven kwam. Het kon ook niet anders, de godsdienstige opvoeding van de kleinzoon moest wel “piëtistisch” zijn. De vraag doet zich voor: kan het bij het jeugdige kind ooit anders? Zal de godsdienstige opvoeding van het jonge kind niet altijd gericht moeten zijn op de betrokkenheid van het geloof op het kind zelf? Ook bij kinderen is het geloof uit het gehoor en een kind kan toch niet meer horen dan het kennen kan: Jezus is de hemelse Kindervriend en ik ben Zijn schaapje. Dit stadium kan men ook niet zonder schade overslaan. Juist het hart van een jeugdig kind is zo ontvankelijk voor dit eerste contact met God en Goddelijke dingen; dit gestrooide zaad schiet dikwijls diep wortel; dit eerste onderwijs kweekt liefde, waarvan de

kiemen in latere tijden van verkoeling of welwillende onverschilligheid toch vaak niet dood blijken te zijn en tot nieuwe groei in staat zijn. Zo ook bij Kohlbrugge. Waar volwassenen in hun eenvoud in een minder gecompliceerde tijd dan de onze niet verder kwamen dan bespiegeling van de eeuwige dingen, betrokken op het eigen gemoed, daar moge men een woord van Jung Stilling bedenken, die, door culturele en wetenschappelijke belangstelling uitgegroeid boven de piëtistische kring waaruit hij was voortgekomen, toch getuigde van deze kringen: “Ik behoor bij jullie; jullie zijn het zout der aarde.”

Dat ook de oude Kohlbrugge overtuigd was van het feit dat men het jonge kind hij de godsdienstige opvoeding direct moet aanspreken en dat daarbij het “piëtistisch” motief door de grote Wets- en genadeprediker niet geschuwd werd, bewijst de preek uit zijn laatste levensjaar (van 23 augustus 1874) over de rijke man en de arme Lazarus, naar Lucas 16: 19-31 met verwijzing naar Prediker 11: 3b, waarin deze passage voorkomt: “Wij hebben deze week nog geen catechisatie, maar de kinderen die hier zitten en mij horen, willen deze preek wel beschouwen als een catechisatie. Mijn kind, wat zoekt u? Het kind slaapt en hoort niets, het hoort niets van God, niets van de Heere Jezus, niets van de liefelijkheid van de eeuwige zaligheid, tenzij dat de Heilige Geest in het hart van het jonge kind zó werkt, dat het leert verstaan wat het wil zeggen: een schaapje van Jezus te zijn.”

Gelukkig anderzijds het kind, dat, als het kritisch denken zich gaat ontwikkelen en door aanleg en milieu niet buiten de maalstroom van het leven zal blijven, in de dingen aangaande het Koninkrijk Gods door bekwame en gelovige opvoeders breder wordt onderwezen. Dat, om tot rijpheid te komen, ook tot het besef gebracht wordt, dat het niet gaat om een vlucht uit dit leven, om alleen schaapje te zijn in de grazige weide van hemelzaligheid, maar om de presente werkelijkheid van de Herder te midden van een schone en heerlijke, een verdorven en zondige, een niet uit te bannen of te negeren wereld. Deze leiding heeft de jonge Kohlbrugge ontbroken. Toen de vloedgolf kwam, spoelde de grond onder zijn voeten weg.

De jonge Kohlbrugge werd “heiden met zijn verstand”, men zou ook kunnen zeggen: rationalist. F. Horn wijst in een artikel “Hermann Friedrich Kohlbrugge” in “Zwischen den Zeiten” (1924, Heft VI), waarin hij aan de hand van zeer welgekozen citaten van Kohlbrugge zelf (waarvan ik enkele passages hier dankbaar gebruikte) een beeld geeft van Kohlbrugge’s ontwikkeling als mens, theoloog en prediker, op het feit, dat toen het Piëtisme opkwam, zijn stiefbroeder, het Rationalisme, al was geboren. dat in overeenstemming met W. Lütgert (“Die Religion des deutschen Idealismus und ihr Ende” I, 1923) in zijn bewering, dat het Piëtisme steunde op de Bijbel en de systematische dogmatiek verwaarloosde, terwijl het Rationalisme van de Orthodoxie slechts de autoriteit van het verstand overnam: “Twee ongelijke broers, die de erfenis van het orthodoxe vaderhuis onder elkaar verdeelden.” “Beide zijn,” zo zegt Horn, “psychologisch bezien, de uitbeelding van de poging, het religieuze vraagstuk door de mens op te lossen, het ene langs de weg van zeer innig gevoel, het andere langs die van het helder en nuchter scheidend verstand. Ieder mens is van nature in beide richtingen geïnteresseerd.” Dat dit rationalisme niet ongodsdienstig behoefde te zijn (eerst in zijn latere consequenties voerde het tot atheïsme) is een bekend feit. We zagen dit ook bij de jonge Kohlbrugge bewaarheid.

Eerste bekering

Kohlbrugge zou echter in zijn rationalisme niet blijven vastzitten, Maar zijn Bijbels

geloof rijker hervinden. In zijn hart was het vroeger gestrooide zaad niet dood en kreeg nieuwe kiemkracht. Gewoonlijk neemt men aan, dat het sterven van zijn vader in maart 1825 een nieuwe omkeer in zijn leven bracht en dit valt niet te ontkennen: Maar in “Kohlbrugge in en uit zijn gedichten” heb ik aangetoond, dat al eerder en om ook andere redenen een vernieuwing van zijn gemoed bij hem is te constateren. Ik denk hier aan het gedicht Schuldbelijden van mei 1824, waarin sprake is van de doodse nacht van de zonde; van de mens, beeld van God, “nu diepgevalen zondaar”, aan wie de vraag wordt gesteld: “Was *dit* uw wijsheid, *dit* uw wil?” Niet in de eerste plaats door tegenspoed en ongeluk; ook niet door studie en nieuw inzicht, maar door de ontdekking van eigen zondig hart ontstaat bij hem het gevoel van rampzaligheid, dat hem tenslotte zal doen schreeuwen om verlossing. Het piëtistisch jeugdmotief keert even weer: “Uw schaapje zal niet meer van Uw kudde dwalen”, maar hij zal verder moeten worstelen om de harmonie te vinden tussen hart en hoofd, tussen zichzelf met zijn hele persoonlijkheid en God. Vanwaar op eenmaal dat zondebesef, dat hem onrustig maakt en dat hij niet kwijt kan raken? Heeft de jonge Kohlbrugge misschien gevoeld, dat de zonde in het hart wroet, toen hij zich bewust werd, dat in de gezochte omgang met het meisje dat hij beminde, het element van zinnelijkheid een niet te ontkennen drijfveer was? Hierover hebben wij geen uitspraken van hemzelf, maar het lijkt mij zeer waarschijnlijk. Het zinnelijk begeren is toch juist bij jonge mensen, die van grove zonden vrij blijven en van huis uit ethische normen meegekregen hebben, dikwijls oorzaak dat de stem van het geweten gehoord wordt. En God appelleert aan het geweten door Zijn Woord en door kennis daarvan. Frits kende zijn Bijbel en door grondig godsdienstonderwijs van zijn catechiseermeester Schultze had hij ook kennis van de geloofswaarheden verkregen. Die kennis was wel onbenut weggesloten geweest, maar niet verloren gegaan; ze was wel slechts verstandelijke kennis geweest, maar vroeg nu om een ander verstaan en ging hem nu existentieel raken. Van het op de catechisatie uit het hoofd geleerde 3^e hoofdstuk uit de Filippenzenbrief zou het 18^e en het 19^e vers “hem een heel leger doen zien, dat zich tegen hem keerde”, maar ook “dat zijn zwakke armen door een vreemde kracht doorstroomd werden.” “Hoe ligt toch onze hele biografie in dit hoofdstuk”, schrijft hij in 1847 aan Wichelhaus.

Er komen meer dingen die zijn onrust zullen vermeederen en hem tot een gebroekene maken. Door sluw bedrog wordt de compagnon alleenbezitter van de zeepziederij; het gezin geraakt in armoede en men ziet geen mogelijkheid om nieuwe inkomsten te verwerven; vader wordt ziek door al die ellende en sterft na enige maanden. Frits heeft vader op zijn sterfbed moeten beloven tot doctor in de theologie te promoveren, zonder te weten waar de middelen daartoe vandaan moesten komen. Hij zet nu zijn theologische studie voort, maar de innerlijke onrust blijft. Hij zoekt het bij mystici en leest gretig Jacob Boehme. In zijn gebrokenheid bidt hij, maar hij voelt dat hij verkeerd bidt. In deze tijd ontmoet hij Cato Engelbert en hij weet dat dit het meisje is, aan wie hij zich voorgoed verbinden zal, dat God het is Die hen bijeenbracht en dat ze samen Hem zullen zoeken en vinden. In oktober 1825, als ook de vader van zijn verloofde gestorven is, schrijft hij haar: “Wij zijn door God bij elkaar gebracht. Hij had er Zijn wijze oogmerken mee.”

Proponent; hulpprediker; afzetting; promotie; huwelijk; “Gastpredigten”

Het gebeurt: in zijn gebrokenheid wijst God hem zijn weg. De kandidaat in de theologie, hoewel nog geen proponent, zal voor ‘t eerst voor een gemeente preken en daar zit hij met zijn Bijbel voor zich in de kamer en piekert over zijn tekst Romeinen 5: 1 en weet niet wat hij er mee aan moet. Maar “in een punt des tijds”, zo vertelt hij later, “schoot iets in mijn hart dat ik niet beschrijven kan, het was sneller dan de

bliksem, en de ferveur kan ik ook niet uitspreken, maar de woorden in die ferveur, die u in Jesaja, 54: 7-10 leest, heb ik gehoord en gelezen.” De gebeden zijn verhoord, de jonge Kohlbrugge heeft God gevonden. “Een wolk van diepe vrede was in mij en om mij heen en al mijn zonden waren van mij af.” Deze uitspraak was geen constateren van vrome gevoelens, geen zelfbespiegeling en spreken over eigen ziel van een op de hemel gericht mens in een wereld van verderf; ook geen constatering van een logisch denkend man, overtuigd van doelmatigheid en waarde van hoge zedelijke beginselen hier geeft hij de schrik en ontsteltenis, de blijdschap en zaligheid weer bij het luisteren naar wat God sprak en spreekt tot het hart en het hoofd van elk die vastgelopen is, ook tot hem persoonlijk; hier wordt elk en werd *hij* geoordeeld en groot wonder van alle bekering! vrijgesproken. Ik arm? Ik rijk? Wat ik, ik ben een zondig mens! Maar Hij! Hij is heilig en geducht, groot, heerlijk en machtig. Ik kan alleen maar sidderen voor Zijn heiligheid en gerechtigheid en moet toch Zijn grootheid roemen. Maar deze God komt ook met woorden van troost en goedertierenheid, spreekt ook mij aan en tot mijn heerlijke verbazing ontfermt Hij zich ook over mij en zegt, dat Hij geen lust heeft in mijn dood en ondergang.

De jonge Kohlbrugge wordt nu de prediker van dit heil door hem zelf ervaren, spreekt als een “oude” in kennis van zonde en genade en wil nu God dienen en gediend hebben zonder transigeren of enige concessie. Nieuwe beproevingen wachten hem. Hij wordt aangesteld als hulpprediker in zijn eigen gemeente, heeft de kerk vol met mensen, die deze weinig geprekeerde heilsleer willen horen en heeft de mannen van het Réveil onder zijn gehoor, in wier kring hij nu ook verkeert en voorgaat. Maar hij wordt afgezet om zijn aanklacht wegens onrechtzinnigheid tegen een collega. Hij is ambteloos en wil nu gaan promoveren. Men zit hem dwars, zó één moeten de hoogleraren te Utrecht niet. Maar toch kan men de knappe Oud-Testamenticus tenslotte niet weren van de promotie, al is zijn interpretatie van Psalm 45 de verlichte heren veel te bekrompen en ouderwets. Hij trouwt zijn geliefde bruid, die hem steeds heeft aangespoord te volharden tegen alles in. Hij behoudt zijn liefde voor Luther, maar komt door studie tot de overtuiging, dat de belijdenis naar Calvijn toch ook meer de Zijne is en wil nu lid van de Hervormde Kerk worden. De officiële instanties maken hem dit onmogelijk. Hij blijft buiten de kerk en heeft veel verdriet. Hij geniet huiselijk geluk, maar zijn jonge vrouw sterft. Hij is een door tegenslag geknakt man, maar niet wanhopig en houdt zich aan Gods beloften. Hij wordt ziek en moet in Duitsland gaan kuren. Zo komt hij voor de eerste maal in Elberfeld en vindt levendig contact met de gereformeerde kringen in het Wupperdal. Hij mag er in kerkdiensten voorgaan.

Tweede bekering

Het is weer bij de voorbereiding voor een preek, dat zijn Geest, de laatste tijd veel bezig met het probleem van het moeten en niet kunnen houden van Gods heilige Wet, verlicht wordt; hij doet de ontdekking van de komma in Romeinen 7: 14 achter het woord vleeselijk. Die ontdekking opende hem de ogen voor de volle heerlijkheid van Gods Woord. Hij zag nu in, dat hij niet met de wet in zijn hand tot de volmaaktheid kon komen en niet meer behoefde te strijden, zoals hij gedaan had, tot den bloede toe. (Zie zijn brief aan Drost van 12 maart 1844.) “Ik zonk er daarbij al dieper in, en waar ik niet dieper kon, maar ver beneden de duivel verzonken lag, daar in mijn verlorenheid en radeloosheid is de Heere mij ontmoet en heeft mij gezegd: zoals u bent, zo bent u Mij heilig; daar niets af, daar niets toe! Dat was mij onverwacht, ongedacht. Ik zag een Lam ter rechterhand van de Heerlijkheid, en daar heb ik afstand gedaan van de wet, van alle heiligheid, van al mijn weten van goed en kwaad, van

mijn wedergeboren, bekeerd, vroom zijn, van mijn God kennen, God beschouwen, van alle godsvrucht, van alles wat vlees heeft en geeft en werkt, en nu is mijn enig heil in de hoogte en in de diepte: Met ons God, en dat Hij is, is mijn eeuwige, enige vreugde en vrede en leven, en blijdschap en evangelie en wet en gebod, al het andere acht ik, gelijk mijzelf, stof en nul.”

Hij zal nu verder steeds de heiligheid van de Wet prediken, zoals hij dat tot nu gedaan heeft, maar met dit complement, dat voor zovelen bevrijding zou gaan worden: dat Christus voor ons de Wet vervuld heeft en wij in Hem heilig zijn. Hij is nu tenvolle gerijpt en zal van deze weg zijn leven niet meer afwijken.

Hij is nog niet oud aan jaren, hij moet nog dertig worden, maar hij is al lang de “jonge” Kohlbrugge niet meer.

3. De jonge Kuyper

Gaan we nu de levensloop en ontwikkelingsgang van Kuyper in zijn jonge jaren na, dan treffen ons wel enige opmerkelijke overeenkomsten met Kohlbrugge's ontwikkelingsjaren, maar zoals vanzelf spreekt zijn de verschillen groter. Die verschilpunten zullen ons bezig houden als we gaan zien hoezeer beide grote mannen in de kracht van hun leven eigen wegen gingen, terwijl er toch met naam van Kuypers kant een grote waardering voor werk en doelstelling van de ander was.

Kuypers vader

Abraham Kuyper, geboren 29 oktober 1837 te Maassluis, was de zoon van een predikant in de Nederlands Hervormde Kerk en werd godsdienstig opgevoed. Hij was een intelligente jongen, zeer actief en ondernemend en daarbij praktisch van aanleg.

Zijn vader, aanvankelijk kantoorbediende in Amsterdam, was door de bekende Réveildominee Thelwall, die tevens zendeling van het Londens Genootschap tot bevordering van het Christendom onder de Joden was, "ontdekt", omdat hij zo goed met de Engelse taal overweg kon. Thelwall liet hem de tractaatjes van genoemd genootschap uit het Engels vertalen. Daardoor kwam hij ook met de secretaris van het genootschap in aanraking, ds. Kaakebeen. Daar hij uit een degelijk christelijk milieu afkomstig was en voor studie gevoelde, zette ds. Kaakebeen hem aan theologie te gaan studeren en zorgde deze er voor dat door toekenning van een beurs dit mogelijk gemaakt werd. Hij studeerde evenals Kohlbrugge aan het Athenaeum te Amsterdam, waar men echter geen examens kon afleggen; hij deed dit aan de Universiteit te Leiden. De gereformeerde belijdenis, zoals die nog leefde in bredere kringen die èn kerkdienst èn oefening bezochten en die ook bij de voormannen van de Amsterdamse Réveilkring als ds. Thelwall nog leefde, was hij niet toegedaan. Hij richtte zich meer naar ds. Kaakebeen, die een supranaturalistisch christendom voorstond; men zou kunnen zeggen een man van de midden-orthodoxie in de eerste helft van de 19e eeuw. Kuypers vader is dat als predikant ook geworden en gebleven, behorend tot wat men toen noemde de conservatieve kerkelijke partij.

Toen hij na zijn eerste standpunt Maassluis, dominee te Middelburg was, kwam de orthodoxie daar in de gemeente op en de orthodoxe groep wist gedaan te krijgen, dat Ds. J.P. Hasebroek er beroepen werd. Ds. Kuyper werd toen bang dat hij zijn aanhang in de gemeente wel voor een groot deel zou verliezen en was blij dat hij juist in die tijd een beroep naar Leiden kreeg, waaraan hij graag gehoor gaf.

Eerste jeugdijaren

We kunnen veilig aannemen, dat de jonge Bram in het ouderlijk gezin een alleszins godsdienstige opvoeding gekregen heeft. Hij zal de sfeer van het christelijk huisgezin hebben leren kennen; vader zal hem eerbied voor de Bijbel bijgebracht hebben en moeder zal hem zijn avondgebed geleerd hebben; hij ging in Middelburg mee ter kerke. Het was de wens van zijn moeder dat hij net als vader predikant zou worden en ook zijn vader drong er bij zijn elfjarige zoon, aankomend gymnasiast, op aan, dat hij later theologie zou gaan studeren. Bram wou liever naar zee. "Dan gaan we niet naar Leiden, maar blijven in Middelburg", had vader gedreigd. Leiden had als het nieuwe voor het hele gezin grote aantrekkingskracht. En Bram koos dan toch maar de theologie als toekomstig studievak.

Student

De jonge Kuyper was intelligent. Toen hij nog een baby was, maakten zijn ouders zich wel eens ongerust, omdat hij zo'n abnormaal groot hoofd had en hij met zijn donkere ogen soms zo dromerig voor zich uit kon zitten staren. Maar een Duitse wonderdokter die eens in het domineesgezin kwam, bleek hem beter door te hebben en profeteerde: "Bewahre, das in alles Gehirn; als dit kleine lichaampje dat alles zal kunnen voeden, zal men nog wat beleven van die jongen!" Een lagere school heeft hij nooit bezocht; zijn moeder, van afkomst Zwitserse, die vóór haar huwelijk gouvernante geweest was, gaf er de voorkeur aan hem zelf de eerste nodige kennis bij te brengen tot hij naar het gymnasium kon gaan. Ofschoon zijn vooropleiding deugdelijk genoeg geweest was, had hij op het gymnasium te Leiden eerst moeite met de aanpassing en miste hij de schooltraining, waardoor het er eerst wat minder vlot ging. Maar dat herstelde zich al gauw en weldra ging hij behoren tot de begaafde leerlingen en uitblinkers in de klassen die hij regelmatig doorliep, zodat hij op 17-jarige leeftijd zijn eindexamen deed en student kon worden aan de universiteit van zijn woonplaats. Hij liet zich inschrijven voor de faculteit van de Letteren en voor die van de Godgeleerdheid. Aan omgang met andere studenten heeft hij zich niet onttrokken, hij was opgewekt van aard en hield van gezelligheid, maar hij werkte geregeld en regelmatig, deed op tijd en met succes zijn examens, verkreeg bij het behalen van zijn kandidaatsexamen in de klassieke letteren het predicaat summa cum laude. Daarna richtte hij zich geheel op de theologie, deed in 1861 zijn kandidaatsexamen in de godgeleerdheid, opnieuw met lof eerste graad en legde in het volgend jaar zijn kerkelijk examen af. Voordat hij echter de pastorie in zou trekken, wilde hij eerst nog promoveren. De stof voor zijn dissertatie had hij al bewerkt, toen hij vóór zijn examens meegedongen had naar een prijsvraag, uitgeschreven door de godgeleerde faculteit te Groningen, die een vergelijkende behandeling vroeg van de meningen over de Kerk bij Calvijn en Johannes à Lasco. Zijn antwoord op die prijsvraag werd met goud bekroond, maar het intense werken eraan had hem zo aangegrepen, dat hij weken lang overspannen was en voor herstel van gezondheid zijn studie een poos moest staken. In september 1862 promoveerde Kuyper op hetzelfde onderwerp.

Kuypers actieve aard

De zeer actieve aard van de student Kuyper, die, omdat hij niet uit een ruime beurs studeerde, als repetitor aan ook studenten lessen had gegeven, had zich bij hem als knaap ook al geopenbaard. In Middelburg had de haven met de vele zeeschepen steeds zijn volle belangstelling gehad. Hij ging graag aan boord en vroeg de matrozen honderd uit over alles van hun schip en de vaart en was eerst vast besloten zelf ook zeeman te worden. Om het vloeken van de matrozen tegen te gaan, ging hij eens met een godsdienstig tractaatje, van zijn vaders studeerkamer gehaald, naar hen toe om hun dat voor te lezen; hij was tevens praktisch genoeg om ook het kistje sigaren van zijn vader mee te nemen om hen als beloning voor het luisteren eens te kunnen laten opsteken!

Deze actieve, praktische aard toonde hij ook als 14-jarig gymnasiast, toen zijn jonger zusje eens een griffeltje in haar neus kreeg en het hele gezin van ontsteltenis niet wist wat te doen. Bram wist het wel. Hij vliegt de straat op, houdt een voorbijrijdend dokterskoetsje aan en vraagt de vreemde dokter direkt met hem mee te gaan. En zo ging het steeds wanneer er het één of ander in het gezin was waarbij de anderen van schrik hun kalmte verloren; Bram wist raad te schaffen en wist wat hem te doen stond. Al vroeg ook leefde hij met de praktische politiek van ons land mee. "Een dagbladlezer was ik van mijn jeugd af", zo vertelde hij later zelf in zijn rede bij zijn

vijftienvestigjarig jubileum als hoofdredacteur van “De Standaard” in 1897. “Hoewel mijn vader het mij verbood, sloop ik ik als jongen van 10 jaar stil met mijn blad naar zolder en las daar de Oprechte Haarlemmer. Toen ik dan ook aan de Academie kwam, was ik al een politiek man in het klein. Ik was destijd een anti-Papist van het felste soort; ik meende dat Thorbecke tegen Oranje streed, en ik had Oranje lief met heel mijn hart en toen de tijding kwam, dat Thorbecke gevallen was, stormde ik juichend naar mijn vaders studeervertrek.” Dit laatste speelde zich af in 1853 en toen was hij dus nog gymnasiast.

De student verliest zijn geloof

Het is een bekend feit, dat de student Kuiper het geloof van zijn kinderjaren verloor. In Leiden had met de benoeming van professor Scholten het modernisme in de faculteit van de godgeleerdheid vaste voet gekregen. Kuiper vereerde deze hoogleraar om diens macht over de taal, die deze in zijn “Leer van de Hervormde Kerk” zo prachtig manifesteerde. Zijn beschouwingen over Kerk en Bijbel imponeerden onze student echter niet minder. Zijn meningen over de Kerk, alles wat de hoogleraar in kritische zin over de belijdenis op zijn colleges verkondigde, hoorde de jonge Kuiper met grote belangstelling, weldra met instemming aan. De centrale boodschap van de Heilige Schrift en de eigenlijke inhoud van het christelijk geloof verdonkerden onder Scholtens bestrijding. Kuiper had geen oor meer voor de eerste en raakte de tweede geheel kwijt. Kuiper werd modern in de volle zin van het woord die het in het godsdienstig leven van de 19^e eeuw had: het christendom werd op rationalistische wijze ontdaan van zijn bovenzinnelijke openbaringsmomenten, Jezus’ Goddelijkheid als Zoon van de Vader in Bijbelse zin werd geloofchend en consequent daarbij doordenkend en doorsprekend Zijn lichamelijke opstanding ontkend.

Kuipers later oordeel over deze tijd

Kuiper zelf heeft in zijn “Confidentie, schrijven aan de Weled. Heer J.H. van de Linden” van 1873 toegegeven, dat ook hij van het oude geloof in zijn studententijd niets overhield. Van de Kerk, die hij niet meer zag als de ruimte waarin Gods boodschap aan een zondige wereld in oordeel en vertroosting weerklinkt, of die hij tot dusverre in het geheel nog niet als zodanig had leren zien, kreeg hij een afkeer. Hij zag de Kerk slechts als een instituut van mensen die kibbelden om machtsposities, waarbij geen “hoger beginsel, geen edeler geestelijk belang in het spel was.”(!) “De geest heerste er niet,” zo zegt Kuiper verder “en mijn hart kon geen sympathie gevoelen, nóch voor een kerk, die zo grovelijk haar eigen eer met voeten trad, nóch voor een godsdienst, die door zulk een kerk werd vertegenwoordigd. Het kwam daar vandaan, dat het afleggen van mijn belijdenis tot de uiterste termijn voor het proponentsexamen uitstelde, en evenmin zal het u bevreemden, dat ik, in de Academiewereld opgenomen, zonder verweer of wapen stond tegen de machten van de negatie die mij eer ik het zelf vermoedde, mijn overgeleverd geloof ontstalen. Het had geen diepte van wortel geschoten in mijn onbekeerd, zichzelfzoekend gemoed, en moest dus wel verdorren toen het aan de verzengende hitte van de twijfelgeest werd blootgesteld. Ik zal niet zeggen, dat ik ooit tot positivisme of ongodisterij verviel, maar van de oude schat behield ik niets!”

Verklaring van zijn geloofsverlies

Wil men ook hier de vraag stellen, hoe het kwam, dat een jongeman uit een godsdienstig gezin en een zoon van gelovige ouders, wiens vader predikant was en die zelf theologie ging studeren, de grondwaarheden van de Bijbel gaat verloochenen, dan

is het antwoord in bovenstaande bekentenis door Kuiper zelf al gegeven.

Twee dingen vallen in dit antwoord op. Ten eerste: zijn afkeer van de Kerk. Daarmee begint Kuiper. Op dezelfde bladzijde (35) van de *Confidentie*, waaruit ik citeerde, heet het ook: “In mijn jongelingsjaren wekte de Kerk eer mijn afkeer dan mijn genegenheid. Door kerkelijke opvoeding van nabij met het kerkelijk leven bekend, gevoelde ik mij, vooral door de vorm waarin zich dit te Leiden voordeed, eer afgestoten dan aangetrokken. Het was te Leiden, onder het toenmalige regime, een allerjammerlijkste toestand, en de leugen, de onwaarachtigheid, de ongeestelijke sleur die aan het hartebloed van geheel ons Kerkgenootschap teert, deed zich vooral in de oude Academiestad op een deerniswaardige wijze voor.” En even verder: “De kerk was er geen kerk.”

Tegen de bezwaren die Kuiper in zijn jongste tijd tegen de Kerk had en ook in 1873 nog blijkt te hebben, kan men niet veel inbrengen. Zijn kritiek is alleszins gerechtvaardigd, als men bedenkt dat èn de organisatie van 1816 èn de doorwerking van de rationalistische beweging in de eerste helft van de 19e eeuw op het kerkelijk leven een vernielende uitwerking gehad hebben.

Toch zou men hier een enkele kanttekening kunnen maken. In de eerste plaats zou men er op kunnen wijzen, dat in die gesmade Leidse gemeente Kuipers vader predikant was. Is het niet een gebrek aan liefde, dat Kuiper aan dit feit zonder meer voorbij gaat? Zijn vader mag als ambtsdrager niet aan het ideaal beantwoord hebben dat hij zich in 1873 stelde, mij dunkt er zal in de Leidse pastorie toch ook wel eens een goed woord over de Kerk gesproken zijn, over de Kerk, waarin toch altijd nog het Woord Gods kon verkondigd worden, zoals de Geest het ingaf om te spreken. Het zal toch ook Kuipers vader niet onverschillig gelaten hebben, dat Zijn Zoon een aanhanger werd van het modernisme in zijn felste vorm, waarbij de Bijbelse grondwaarheden “logisch” weggeredeneerd werden. Evenmin zal het zijn vader onberoerd gelaten hebben, toen hij zijn geloof hervond. Naar het heet moet hij daarvoor God gedankt hebben.

Als Kuiper iets van die liefde gevoeld had voor de Kerk van Jezus Christus hier op aarde, die in ons land haar vorm gevonden had in de oude Gereformeerde Kerk, dan zou hij in zijn jeugd, in 1873 en misschien ook later, wat meer onderscheid gemaakt hebben tussen het “wezen” van de Kerk en haar “welwezen” juist het tegendeel van dat “welwezen” trad in het “Hervormd Genootschap” duidelijk aan de dag.

Wanneer de Kerk tot groot verval komt, behoeft dat nog geen reden te zijn dat men zelf zijn geloof verliest. Dat ziet Kuiper in 1873 ook wel en daarom spreekt hij van het overgeleverd geloof van zijn jeugdijaren. Dit is het tweede wat we in zijn antwoord onderstrepen.

Het is wel altijd het gevaar van “orthodoxie” geweest, dat ze verstard kan raken. Luther heeft er al over geklaagd, dat bij de de orthodoxie in de Evangelische Kerk tegen het einde van zijn leven alles zo mooi klopte, maar werkelijk levend geloof weinig gevonden werd. Verstarring zal er ook geweest zijn bij de orthodoxie van de conservatieve kerkelijke “partij” in Kuipers dagen, die zich dan openbaarde in “overgeleverd” geloof. Grijpen we nu terug op wat ik bij het schetsen van de godsdienstige ontwikkeling van de jonge Kohlbrugge in aansluiting aan Lütgert genoemd heb: dat de 17^e eeuwse orthodoxie zich in twee stromingen splitste, rationalisme en piëtisme, dan hebben we hier naar ik meen ook de sleutel tot het verstaan van Kuipers afval van het geloof. In Kuipers religieuze opvoeding heeft het gezonde piëtistische element ontbroken.

In “De Tale Kanaäns” vertelt Kohlbrugge: “Ik had een grootmoeder, die heette Loïs”

en we hebben gezien wat dat voor hem betekend heeft. Kuiper heeft geen Loïs in zijn jeugd gehad. Ik bedoel daar niet mee dat zijn grootouders en ouders niet gelovig zouden geweest zijn of niet getracht zou hebben hem het christelijk geloof bij te brengen. Maar er is blijkbaar geen wisselwerking geweest en het uitgestrooide zaad had in het hart van Bram geen kiemkracht getoond. Genade is geen erfgoed en we moeten bij deze tere dingen uiterst voorzichtig zijn in ons oordeel, maar het komt mij voor dat het hemels Jeruzalem voor het geestesoog van de knaap niet zichtbaar geworden is en dat zijn godsdienstige opvoeding te weinig gericht geweest is op de betrokkenheid van het geloof op het kinderlijk gemoed.

Wel was Bram als jong “evangelist” onder zijn vloekende matrozen in Middelburg “werkzaam geweest” en had hij daar ‘s zondags in de kerk naast de emerituspredikant Morilyon Loysen gezeten, die hij wakker stompte als deze indommelde, maar dit was toch wel meer zijn drang zich te doen gelden geweest, zich met zijn praktische aanleg houdende aan de van huis uit meegekregen regels van wat mag en niet mag dan bekommernis om zieleheil. Hij hoorde als knaap ook wel de eerbiedige huiselijke Schriftlezing en het innige vrome gebed van hun “afgescheiden” tuinman als hij die in zijn huis opzocht. Hij had in die prille jeugdijaren ook de genegenheid van een dame bij wie hij wel over huis kwam en die hem eens met een mandje appels het versje stuurde:

Die de wereld verkiest
Zijnen God verliest,
Komt ‘t op een scheiden
Ze ontvallen hem beiden

maar deze invloeden waren toch te incidenteel om bij een actief kind blijvende werking te kunnen veroorzaken.

Kuiper heeft zelf de grote betekenis van een “Loïs” te hebben later in één van zijn meditaties in “Vrouwen uit de Heilige Schrift” (1897) over de grootmoeder van Timotheüs (naar 2 Tim. 1: 5) erkend en op het voorrecht gewezen van hen die een Loïs gekend hebben. “Ook waar de moeder zelf God kent, heeft ook de grootmoeder nog een schone taak. Moeder heeft het veelal druk, is afgewerkt en moe. Maar grootmoeder leidt een rustiger leven. Heeft daardoor meer een uitdrukking van kalmte en hogere vrede. Ja, het is of van haar lippen het geloofsvermaan tot haar kleinkind, uit hoger oudheid, van het voorgeslacht, met het merk van de eeuwen komt. Zo kan een grootmoeder geven, wat een moeder door haar jongere jaren en drukker leven nog niet geven kan. Niet om het jonge leven te dempen. Niet om moeder op zij te dringen. Niet om de kleinkinderen voor zich op te eisen. Nee, maar om de moeder en kinderen een hoger, een eigen zegen te brengen, Zoals de vrouw van jaren, van rijper geestelijk leven, met haar ene voet al in het graf, dat alleen kan.”

En al eerder, in 1867, toen hij in Beesd afscheidsbezoeken maakte, omdat hij het beroep naar Utrecht aangenomen had, bleek Kuiper buiten alle kerkbegrip om de waarde van de betrokkenheid van het geloof op het kinderlijk gemoed, dus het “piëtistisch” element in de opvoeding, te erkennen, toen hij in een gezin een klein meisje de hand op het hoofd legde en zei: “Kind, zal je vroeg de Heere Jezus zoeken? Ik heb Hem niet vroeg gezocht. Maar Hij heeft mij gezocht en ook gevonden.”

Eerste bekering

Kuiper is dus op zijn “modern standpunt” niet blijven staan; hij had zijn overgeleverd

geloof verloren, maar om een voller en rijker geloof te vinden.

Kohlbrugge was weer tot het geloof gekomen na het stranden van zijn deugdzzaamheidstheorie, vooraf gegaan door het verlies van zijn piëtistisch levensgevoel in de branding van de wereld van schoonheid en menselijke wijsheid en jeugdige levenslust, doordat hij gevoelde dat zijn hart boos en schuldig was en hij met al wat van hem was, voor God niet kon bestaan. Kuyper boog zijn knieën voor God, toen hij ging zien, wat de Kerk voor de christen kan betekenen, namelijk dat ze een moeder voor hem kan zijn. Het is alsof Kuyper onbewust steeds op zoek geweest was naar een “Loïs”, al behoeft dat dan niet juist een grootmoeder te zijn, een Loïs, die hij tot dusver niet gekend en gemist had. Toen hij ging gevoelen, welke taak de Kerk in zijn leven zou kunnen innemen, doorleefde hij zijn eerste bekering.

Kohlbrugge was uit zijn gestrand piëtisme tot geloof gekomen en had bij zijn eerste bekering eigen vroomheid ingeruild voor het kennen van een heilig God, Die geen kwaad gedooft, die oordeelt en veroordeelt maar toch aanneemt en wilde die God toen dienen met heel zijn hart met heel zijn verstand, met heel zijn leven. Kuypers ongelooft was radicaler geweest, als we hier weer menselijke maatstaf aanleggen. Kohlbrugge heeft zichzelf in zijn brief van 1828 scherp veroordeeld. Kuyper spreekt er op blz. 35 van zijn Confidentie over dat hij in zijn ongeloofsperiode niet tot ongodisterij vervallen was hoewel hij toch, toen in de collegezaal de opstanding van Jezus als een fabeltje werd afgedaan, meegedaan had aan het applaus van het auditorium. De consequentie van piëtisme voert tot vertroebeling van eigen vroom sentiment en kan tenslotte de levende God geheel buitensluiten, hoewel men zich daarvan niet bewust kan zijn, de consequentie van rationalisme is uiteindelijk atheïsme, zoals het verloop van de beweging van de Verlichting in de 19^e eeuw bewijst.

We zullen echter Kuyper zeker op zijn eigen woord willen geloven dat hij God uit zijn denken niet verbannen had en verbannen wilde en constateren uit zijn onbewust zoeken en eerste vinden, dat ook bij hem het in de jeugd gestrooide zaad niet dood en verstikt was en tóch kiemkracht behouden had. Wat er bij dit aanvankelijk vinden, bij die eerste bekering, in zijn ziel is omgegaan, of ook hij angst en sidderen voor Gods heiligheid gevoeld heeft en ervaren dat vertrouweling aan zichzelf door God in de gave van Zijn Zoon in en voor deze wereld getroost kan worden, daarover, zegt hij in de Confidentie, kan hij zich niet uitspreken. “Dat ik mij, om het tedere van het onderwerp, tot een drietal herinneringen bepaal, zult u zelfs in zo intieme confidentie wel niet als blijk van mijn volledig vertrouwen hinderlijk achten voor uw vriendenhart. Niet alles is oorbaar. Er moet een schuchterheid vooral in het heilige blijven, slechts die feiten ga ik daarom ook delen, die naar de voorhof kunnen uitgedragen, zonder het voorhangsel weg te nemen, waarachter de verborgen omgang van mijn hart met zijn God zich terugtrekt.” (blz. 36). Uitvoerig wordt hij dan in het vertellen van de zegen, die de bestudering van het “Kerkelijk vraagstuk gelijk dit in de dagen van de Hervorming door Calvijn en à Lasco was opgelost” voor zijn antwoord op de Groninger prijsvraag, hem gebracht heeft.

Johannes à Lasco

Johannes à Lasco (Jan Laski), geboren tegen het eind van de 15e eeuw, was een adellijk-geestelijke in Polen, die op een studiereis door Zwitserland met Erasmus en Zwingli kennis maakte en hun invloed onderging. Weer in Polen terug, vond hij zijn land en kerk in beroering, daar de strijd tegen de Reformatie er in volle gang was. Hij begint dan Luthers geschriften te bestuderen, gaat weer op reis, treedt in Leuven in het huwelijk en maakt zich los van de Roomse Kerk. Daardoor kan hij niet naar zijn land terugkeren en zoekt veiligheid in Oost-Friesland. Als in Emden de stroom van

vluchtelingen komt, die om hun reformatorisch geloof eigen land moesten verlaten, organiseert hij de vluchtelingengemeente, door een kerkenraad in te stellen, de eisen voor het predikambt te regelen en de gemeente verordeningen te geven voor haar kerkelijk leven, als ook voor de handel en wandel van haar leden; hij doet dit in de geest van Calvijn. Later moet hij weer uitwijken naar Londen, waar hij in 1550 hetzelfde doet voor de zich daar vormende Nederlandse vluchtelingengemeente. Terug in Emden zet hij er zijn werk voort en voert er de verkiezing op democratische wijze van ouderlingen en diakenen in. Ook in Frankfort am Main heeft hij ditzelfde werk verricht. Hij heeft een catechismus voor schoolgebruik samengesteld en de Emders catechismus in het Nederduits met een voorwoord van zijn hand uitgegeven. Bovendien schreef hij "Korte onderzoekinge des gheloofs" en zette zijn opvattingen over kerkorganisatie en inrichting van de eredienst in zijn "Forma ac Ratio" uiteen. Een korte bewerking hiervan in het Nederlands gaf de predikant van de Londense vluchtelingengemeente Marten Micron in 1554 uit onder de titel: "De Christelicke Ordinancien der Nederlantsche Ghemeynten Christi die van de chr. Prince Co. Edewaerdt den VI in 't jaer 1550 te Londen inghestelt was." Buiten Londen (Emden).

Dit werk had grote invloed op de ordening en liturgie van de jonge Hervormde Kerk van de Nederlanden die nog geen vaste formulieren bezat. De Nederlandse uitgave werd voor het laatst herdrukt in 1582 en was evenals de "Forma ac Ratio" in de tijd van Kohlbrugge en Kuiper bijna niet in handen te krijgen. Thans wordt door professor Dr. W.F. Dankbaar een nieuwe uitgave ervan voorbereid.

De werken van á Lasco waren in Kuipers studententijd niet op te sporen, terwijl hij ze toch nodig had om zijn verhandeling te kunnen schrijven voor de Groninger theologische faculteit. Door de gelukkige raad van professor De Vries te Leiden, die hem tot deze studie had aangezet, vond hij als bij verrassing in de bibliotheek van diens vader te Haarlem voldoende materiaal om zijn studie op te kunnen zetten. In zijn gespannenheid maakte deze onverwachte vondst diepe indruk op hem; hij zag bij de plotselinge wending van zijn mogelijkheden er Gods bestiering in. Deze uitkomst greep hem in de ziel. Ook de stof zelf die hij te bewerken had boeide hem en liet in zijn ziel sporen na. Hier toch las hij van een Kerk en een kerkorganisatie, waarin mensen in nood een grote steun gevonden hadden bij het dienen van hun God. "Nu zeg ik dit met nog oneindig dieper gevoel van dankbare aanbidding, maar toch ook toen greep het mij aan, zó machtig aan, dat ik voor het eerst het lang gestaakte dankgebed vernieuwde, en het mijzelf niet kon verhelen: dat het dan toch geen oude vrouwenprookje was om van een "vinger Gods!" te spreken. Of oordeel zelf! U hebt ter doelbereiking een instrument van node. Slechts op één plaats ter wereld schuilt het. Maar niemand, zelfs niet de eigenaar, weet, dat het er is, dat hij het heeft, dat het bestaat, en God brengt u, als tegen uw wil, ter plaatse waar het ontdekt moet worden. Straks is het in uw hand! Zo dit geen voorzienig bestel mag heten, wat is het dan? En nu weet ik wel, zulk een gewaarwording is nog geen bekering, maar het is toch een ontmoeten van de leidende, werkende, bestierende God op uw levenspad, en de indruk door die haast ongelooflijke ervaring op mijn hart gemaakt was dan ook zo diep en blijvend, dat ik, teruggaande in mijn herinnering om de zoekende liefde van mijn God te herdenken, nog altijd, langs wat weg ook op dat wonderde bestel met de Lasciana terugkom. Behoeft het nog betoog, dat mijn arbeid aan mijn prijsvraag hierdoor een zo geheiligd en gewijd karakter ontving, als tot dusver aan mijn studie vreemd bleef? Behoef ik u nog wel te zeggen, dat toen de prijs gewonnen was, zelfs mijn eigengerechtig hart een deel van de eer en van de dankzegging aan een andere

macht dan die van mijn eigen geest wijdde? En begrijpt u dan niet hoe een jaar onder zulke indrukken uitsluitend aan bestudering van het “Kerkelijk Vraagstuk” besteed, voorgoed een plooi aan mijn geest moest geven, die bleef, ook toen de Groninger prijsvraag lang vergeten was.” (Confidentie, blz. 39).

“The Heir of Redclyffe”

Niet minder omstandig vermeldt Kuyper dan de diepe indruk, die het lezen van de Engelse roman “The Heir of Redclyffe” van Miss Yonge op hem maakte en welk een betekenis dit verhaal voor zijn leven had. “Dit meesterstuk is voor mij het middel geweest tot breking van mijn zelfgenoegzaam, weerstrevend hart.”

Het is de geschiedenis van twee broers, die zeer verschillend van karakter zijn en daardoor steeds weer met elkaar in botsing komen. De flinke man van de wereld wint het in het begin gemakkelijk van de bij hem achtergestelde broer, die zich niet kan en zich niet wil laten gelden. Maar de in het leven zo geslaagde eerste, Philipp, loopt vast en blijkt geen innerlijke veerkracht te hebben, terwijl de andere, Guy, als hij ernstig ziek ligt, een grootheid van geest toont waardoor ook de ogen van zijn broer voor eigen innerlijke leegte opengaan en deze tot schuldbelijden komt. “Zijn belijdenis van schuld bracht hem verkwikking. Hij had oprecht berouw, voorzover hij zijn zonden inzag. En nu hij er toe gekomen was om te spreken, vond hij in Guy geen verwijt en geen veroordeling, maar een warm vriend, met een nobel, edel hart dat bang was hem door het zachtste woord te krenken!” zo las Kuyper.

Aan het sterfbed van Guy hoort de wanhopige Philipp door de vrome edelvrouw, in wier huis zijn broer verpleegd werd, zich toefluisteren: Een gebroken en verbrijzeld hart zult Gij, o God, niet verachten! Dit was de balsem die in Philipps hart de smart stilde en hem de moed gaf om bij het sterfbed van Guy neer te knielen. “Toen”, zo vertelt Kuyper in Confidentie (blz. 42), “toen ik was alleen voelde ik het toneel mij te machtig worden; ik las dat Philipp weende, en lieve broeder! het eigen oog werd mij vochtig; ik las dat Philipp knielde, en eer ik het wist, lag ik zelf voor mijn stoel en waren mijn handen gevouwen. O, wat in dat ogenblik in mijn ziel doorleefd is, heb ik tenvolle eerst later begrepen, maar toch, van die ure, na dat ogenblik, heb ik verfoeid wat ik eertijd bewonderde, gezocht wat ik vroeger minachten dorst! Genoeg, u begrijpt, mijn vriend, hoe onvergetelijk de indruk van zulk een aangrijping is, hoe, wat de ziel in zulk een strijd doorworstelt, tot dat eeuwige behoort, dat nog na lange dagen als pas gebeurd altijd fris en krachtig voor de geest treedt.” De roman van Miss Yonge mag wat zwaar met sentiment geladen zijn, het verhaal heeft Kuyper diep in zijn gemoed getroffen en hem in een persoonlijke relatie tot God gebracht. Want, ondanks “de schuchterheid die vooral in het heilige moet blijven” hier zal men toch met eerbiedige schroom mogen zeggen, dat er in de hemel blijdschap was, omdat een jonge man zijn eigen zondig hart ontdekt ziet en in zijn verbrijzeling tot God gaat spreken en zijn “verstand” zich gewonnen heeft gegeven.

De jonge Kuyper, met zijn door de studie van Calvijn en á Lasco al aanvankelijk gewekte passie voor een gezuiverde Kerk, las het boek dat hem zo boeide verder. “Ik las nog verder die avond, las hoe heilig kalm de gelukkige Guy stierf, las hoe hij naar het kerkhof werd uitgedragen en vond toen deze zinsnede: “Het woord des vredes ruiste over de graven in de welluidende klanken van de Engelse Liturgie, en zo werd zijn stoffelijk overschot ter ruste gelegd, onder het lover van een prachtige kastanje, “rendered a home by those words of his Motherchurch, the mother who had guided each of his steps in his orphaned life.” Daar stond ik voor. Zulk een kerk zag ik nooit en kende ik niet. O, zulk een kerk te bezitten, een Moeder, die van der jeugd af onze schreden leidt! het werd mijn heimwee, het werd de dorst van mijn leven. Dát had mij

ontbroken. Dát moest middel ter redding zijn, en . . . mijn ideaal voor het kerkelijk leven was mij in dat vluchtig woord geopenbaard.” (Confidentie blz. 43).

Met zijn veranderde gemoedsgesteldheid en zijn verlangen de ideale Kerk te vinden zou Kuyper de pastorie intrekken, zoals Kohlbrugge met een bekeerd hart en hartstocht om de zuivere leer naar Gods Woord te verkondigen in 1826 het hulppredikerschap in de Hersteld Lutherse Gemeente te Amsterdam op zich genomen had. In beider doelstelling lag de kiem tot conflicten. De laatste had het conflict al gauw gevonden, toen hij niet kon verdragen dat een oudere collega in zijn preken “de gehele negatieve neologie voordroeg” en hij tegen die grove onrechtzinnigheid bij het kerkbestuur protesteerde. Kuyper zou op de duur botsen met de besturen van een Kerk die aan zijn ideaal zo in het geheel niet beantwoordde. Dat verschil in doelstelling zou later, als de beide mannen elkaar hadden leren kennen, een kloof tussen hen doen ontstaan, waarover ze elkaar in wederzijds respect toch broederlijk de hand reikten.

4. Kuyper te Beesd

Huwelijk

Een klein jaar na zijn promotie, in 1863, kreeg Kuyper zijn eerste beroep, dat hij ook aannam. Kuyper werd dominee van de Hervormde Kerk te Beesd. Kort tevoren was hij getrouwd met mejuffrouw Johanna Hendrika Schaap uit Rotterdam. Het godsdienstig element had bij de verloving van de jonge Kuyper waarschijnlijk geen groot gewicht in de schaal gelegd. Van een welbewuste houding tegenover de geestelijke dingen bij het jonge paar is althans niets bekend. Wel lezen we bij zijn biograaf Rullmann, dat Kuypers jonge vrouw bij haar huwelijk een nog geheel ongelovig en werelds meisje was.

Kohlbrugge had in zijn jeugd gevoeld, dat een liefdesverhouding eerst werkelijk verantwoord is, als er ook een geestelijke band tussen verloofden bestaat en in zijn hervonden vroomheid betekende dat voor hem, dat beiden er naar zouden trachten in het algemeen en in hun onderlinge verhouding, God zo goed mogelijk te dienen en in het bijzonder, dat beiden voor elkaar zouden bidden. De omgang met meisjes en de gedichten aan haar gewijd in de periode vóór zijn verloving met Cato Engelbert, ziet Kohlbrugge later als symptomen van zijn zwarte tijd, die hij, zonder zichzelf te sparen of te verontschuldigen, vanuit de Heilige Schrift veroordeelde als een tijd, waarin hij Christus tot een bespotting gemaakt had. Mevrouw Kuyper is haar man echter geheel in zijn religieuze ontwikkeling gevolgd, heeft met hem één lijn getrokken en is hem altijd tot grote steun geweest, door in hun gezin mee de sfeer te scheppen, die Kohlbrugge in 1871 in een brief aan zijn kinderen roemde, nadat hij bij de familie Kuyper in Amsterdam een paar dagen gelogeed had. “Bij ds. Kuyper heb ik mij in zekere zin thuis gevonden. De vrouw was mij zeer gedevouëerd; man en vrouw hebben elkaar innig lief; twee mooie jongetjes van 8 en 7 jaar waren gedurig en vertrouwelijk om mij en een lief meisje met twee mooie ogen kroop mij onder de voeten door. Dan was daar nog een mooie vrij jaloerse hond en twee mooie katten, die mij telkens op de knie zaten. Kuyper is verschrikkelijk levendig, rusteloos. In dat huis is het klap in en klap uit van allerlei bezoeken. Dinsdags hield ik morgenhuisgodsdienst; voorlezing uit een foliant-Bijbel. Het gezin binnen, mevrouw speelde, allen zongen een paar Psalmverzen, toen lezing en gebed.”

Kuypers theologie en prediking

Van de jonge predikant van Beesd kan men niet beweren, dat hij na zijn aanvankelijke bekering de Bijbelse heilsboodschap aan zijn gemeente zuiver verkondigde. Te zeer stak Kuyper nog in het Leids modernisme. Er was bij Kuyper een gebrek aan Bijbelkennis. Boeken, waarin de orthodoxe leer zuiver werd weergegeven of uiteengezet, had hij niet bestudeerd en niet in zijn bezit. Calvijn en á Lasco had hij gelezen, maar meer uit historische belangstelling dan met het idee dat zij nu de waarheid leerden. Kuypers hart was wel geraakt, maar om een orthodoxe preek te leveren, daarvoor ontbrak het hem eenvoudigweg aan kennis. Maar toch maakte hij tenminste ernst met zijn preken Al kon hij niet geven, wat hij intuïtief gevoelde zijn gemeente te moeten brengen, hij wist dat hij met zichzelf door zou moeten vechten om tot klaarheid te komen, klaarheid voor zijn eigen ziel en voor zijn gemeente. Omdat hij ook ernst maakte met de verhouding van God tot mens en mens tot God, kwam er iets teders in zijn prediking, en omdat hij Chantepie de la Saussaye en Gunning ging bestuderen, kregen zijn preken meer inhoud. In de oude terminologie

uitgedrukt, zou men kunnen zeggen dat Kuyper van modern evangelisch en van evangelisch ethisch werd.

Invloed van zijn gemeente

Maar nog andere invloeden, uit een deel van de gemeente zelf, gingen op de jonge dominee werken. Zijn gemeente was typisch conservatief; men wilde de verkondiging wel horen zoals men dat gewend was, niet bepaald in moderne zin, zeker niet naar beslist orthodoxe trant; men wilde wel godsdienstig zijn, maar een bezield en bezielend religieus leven heerste er in de gemeente niet; men had ook zelfbewust, op dogmatische gronden en uit eigen diepere geloofservaring niets tegenover de “opvattingen” van zijn dominee te stellen. Behalve dan een kleinere kring van niet-kerkse gemeenteleden, die wel degelijk wisten waarom het hun ging en wel degelijk wisten wat zij van een predikant verwachtten. Dat waren mensen die de oude orthodoxe leer kenden en er naar wilden leven, onkerkelijken, die hun geestelijk voedsel bij de “oude schrijvers” zochten en ook in onderlinge uitwisseling van geloofsbeleving en geloofservaring vonden. Deze mensen hadden wèl wat te zeggen want ze hadden in al hun ongeletterdheid kennis van Gods woord; zij, mensen van eenvoudige stand, hadden wèl wat tegenover de opvattingen van de dominee te stellen. Het is niet alleen sympathiek, maar ook een teken van de ernst waarmee Kuyper tot de waarheid trachtte door te dringen, dat hij deze mensen die niet bij hem ter kerke gingen, niet meed, maar ze herhaaldelijk opzocht. Het was met name een jonge vrouw, Pietje Baltus, met wie Kuyper aanvankelijk discussieerde, maar naar wie hij ook luisterde, van wie hij ook leerde en in wier woorden hij tenslotte de zuivere leer van Calvijn hoorde doorklinken. Kuyper heeft zich gewonnen gegeven en in zeker opzicht is deze Pietje Baltus zijn Geestelijke Loïs geworden. Zoals Kohlbrugge zijn leven lang het portret van zijn grootmoeder in dankbare herinnering in zijn kamer een plaats gegeven heeft, zo heeft Kuyper het portret van Pietje Baltus op zijn schrijfbureau steeds voor zich gehad.

Tweede bekering

Tegen de stroom van zijn gemeente in, die dit afsteken naar de diepte niet begeerde, kwam Kuyper door zijn nieuwe vrienden en door zijn Loïs tot de erkenning van de absolute soevereiniteit van God. Hij zag dat de “betweters” en de niets toegevend malcontenten in zijn gemeente, Pietje Baltus voorop, deze “in een hoek verscholen arbeiders, in hun plat-Betuws zeiden, wat Calvijn in zijn keurig Latijn hem te lezen had gegeven.” De waarheid van de oude belijdenis ging voor hen leven, dit zou men Kuypers tweede bekering kunnen noemen! Daarvan begon ook iets door te klinken in zijn kanselprediking. Dat was zeker geen prediking in gereformeerde trant naar de geijkte opvatting, maar zijn gemeenteleden hoorden het, dat zijn preken op een andere kennis dan vroeger afgestemd waren en sommigen wilden daar niet aan en keerden zich van hem af.

Kuyper blijft ook studeren. “Ik ontbood Martensen, Nitsch, Lange, Vinet” want de la Saussaye en Gunning gaven zijn Geest wel inhoud, maar stemden toch niet genoeg overeen met wat hij gehoord had van zijn eenvoudige vrienden “en verslond ze met zeldzaam genot, maar toch ook hier vond ik die hut in de rotssteen nog niet, die op de rots gefundeerd en uit de rots van het denken gehouwen, elke storm belacht en tart. Eerst Calvijn zelf ontdekte mij (*mée aan de hand van Kohlbrugge’s forsgespierde, diepgedachte levenswoorden*)³, die vaste onbedrieglijke lijnen, wier spoor slechts

³ Cursivering van mij, Gr.

behoefde getekend te worden, om tot volledig vertrouwen uit te lokken” (Confidentie, blz. 47).

Vergelijking van Kohlbrugge's en Kuypers nieuw verkregen geloofsinzicht

Vergelijkt men de beide grote figuren, die we tot nu toe in hun ontwikkeling zijn nagegaan, ook in dit opzicht namelijk hoe zij zich na hun “tweede bekering” in hun geloofsbeschouwing en theologisch denken, in hun ambtsopvatting en kerkelijke doelstelling evolueren, dan zij hier voorlopig opgemerkt, dat elk naar zijn eigen gaardheid en geloofsbeleving reageert. Als Kohlbrugge de volle troost van Gods Woord ontdekt heeft, doordat hem het licht is opgegaan over het probleem waarmee hij na zijn eerste bekering te worstelen kreeg: het “gij zult” van Gods heilige Wet en het “ik kan niet” van zijn menselijk bestaan dan weet hij nu eens en voorgoed: bij dit mij door Heilige Geest gegeven inzicht in Gods Woord zal ik nu verder leven en eens sterven; dit evangelie zal ik als prediker voortaan zonder er iets aan toe of af te doen verkondigen; verkondigen aan een kerkelijke gemeente, als God mij een geordend ambt wil geven; verkondigen aan een ieder die naar mij luisteren wil, zo God mij een kerkelijk ambt onthoudt. Zowel bij het één als het ander: Kohlbrugge zal blijven voortgaan Gods Woord te overpeinzen, doorgaan dat Woord te bestuderen en zich te verdiepe in alle hulpwetenschappen, die aan een steeds beter verstaan van dat Woord dienstbaar zijn. Uit die schat, hem ook door die studie gegeven, zal hij blijven putten om de troostrijke boodschap aan vleselijke mensen en dat zijn wij allen, bekeerden en onbekeerden door te geven, opdat Christus, Die het alleen doet, geëerd worde en Zich een gemeente en een Kerk bouwe, die om de heilsboodschap en het heil, God en het Lam zal prijzen tot in eeuwigheid.

Kuypers nieuw gewonnen geloofsvisie versterkt zijn passie voor de Kerk, voor een Kerk, die voor haar leden kan en wil zijn een Kerk waar Gods Woord naar de gezegende reformatorische belijdenis van Calvijn recht en zuiver verkondigd wordt en waarin men niet kan gedogen dat in leer of leven van die zuivere waarheid wordt afgeweken. Dit verlangen naar zo'n Kerk was al in Kuiper bewust geworden bij zijn eerste bekering, het werd nu versterkt en zou in zijn verdere ontwikkeling steeds vastere vorm aannemen. Hij wilde al direct (volgens de Confidentie, blz. 47) daarbij, waar nodig, verder gaan dan Calvijn, zoals Kohlbrugge verder gegaan is dan Calvijn in zijn uitspraak dat onze oude mens in Christus dood en begraven is en de nieuwe mens in Christus opgestaan en levend is. “Het bleek mij terstond,” aldus Kuiper, “dat we exegetisch, psychologisch en historisch verder moesten dan hij kwam.” Maar zijn kerkelijk ideaal zag hij toch bij Calvijn verwerkelijk. “Hier vond ik de fundamenten, die de twijfel bannend, in streng logische stijl het geloofsgebouw vergunden op te trekken, met het verrassend gevolg, dat de strengste ethiek in zijn praktische binnenkamers heerste.” Dat eenvoudige arbeiders, na eeuwen, in een vergeten dorp, in een “met pannen bevloerd vertrek” daar weet van hadden voor dat raadsel was maar één oplossing: “Calvijn had een kerk gesticht, en door die vaste kerkvorm zegen en vrede in de ontvankelijke gemoederen weten te spreiden, onder alle natiën van Europa en over zee, in stad en vlek, tot bij de arme en de man die niets was.”

Voorzetting à Lasco-studie

Kuiper zette in de pastorie te Beesd ook zijn studie over à Lasco voort, nu niet meer met alleen historische belangstelling, maar tevens gegrepen door het beeld van de Kerk, dat ook in de geschriften van deze reformatorische kerkorganisator hem boeide. Het resultaat van deze voortgezette studie vond zijn neerslag in de uitgave van á Lasco's werken in twee delen, verschenen 1866, met een uitvoerige voorrede, evenals

de geschriften van á Lasco zelf, in het Latijn geschreven. Kuyper is ook nog van plan geweest een levensbeschrijving van à Lasco te geven, wat het eigenlijke onderwerp van zijn dissertatie had zullen zijn. Zijn drukke werkzaamheden en activiteiten op ander gebied hebben hem echter dit plan niet doen uitvoeren, al heeft hij in de zomer van 1867 voor dit doel in Londen nasporingen gedaan. Wel werden door hem voor de Marnix-Vereniging die in 1868 te Utrecht gesticht werd met het doel “om de oudste oorkonden van de geschiedenis van de Nederlandse Hervorming in geregelde volgrees onder het bereik van deskundigen te brengen”, de Kerkenraadsprotocollen van de Londense Gemeente uit de jaren 1569-1571 uitgegeven (1870) en schreef Kuyper in “Volksbladen ter herinnering aan de schoonste bladzijden uit onze geschiedenis” eveneens in 1870 over de wederwaardigheden van de Hollandse Gemeente te Londen in de jaren 1570-1571.

Kohlbrugge's belangstelling voor à Lasco

Ook Kohlbrugge had een grote belangstelling en waardering voor de Poolse reformator Johannes á Lasco, Intensief hield hij zich met diens geschriften bezig, toen Boheemse gereformeerde gemeenten zich om hulp tot hem gewend hadden en door zijn toedoen deze gemeenten opnieuw georganiseerd en van belijdenisgeschriften voorzien werden.

In Bohemen en Moravië had vanouds een opgewekt en bewust christelijk leven in de Kerk geheerst. De Reformatie had daar een goede voedingsbodem gevonden; een groot deel van die landen kreeg een protestants karakter en de Kerk van de Hervorming een eigen confessie en volledige vrijheid naast de resten van de Rooms Katholieke Kerk Tijdens de regering van Frederik V van de Palts werden deze landen gereformeerd. Maar deze “Winterkoning” regeerde maar kort en de door Jezuiten geleide Contra-Reformatie maakte weldra in de 17^e eeuw aan de godsdienstvrijheid een einde. De protestanten werden onderdrukt en gedwongen het Rooms-Katholicisme aan te nemen. De kleine evangelische gemeenten leidden in het verborgen een moeilijk leven, totdat eindelijk in 1848 bij het tolerantie-edict van Keizer Frans Jozef aan alle onderdanen volledige vrijheid “van belijdenis en persoon” geschonken werd. Ook toen echter waren voor die gemeenten de moeilijkheden nog niet voorbij. De gemeenten waren sterk verarmd en hadden geen kerkgebouwen. Daarbij kwam dat het rationalisme ook in deze landen zijn invloed ging doen gelden. Enkele trouwe voorgangers deden al het mogelijke om hun gemeenten bij elkaar te houden en weer op te bouwen en zochten nu contact met de Niederländisch Reformierte Gemeinde te Elberfeld en haar predikant Dr. Kohlbrugge, die zij uit zijn geschriften kenden. Graag nam men te Elberfeld het contact met de Boheemse broeders op. Dr. Kohlbrugge schreef ook naar zijn vrienden in Nederland om hulp; met Hollands geld zijn er toen veel kerken en kerkjes in Bohemen gebouwd. Grote geldelijke steun kreeg Kohlbrugge van de familie Van Tuyll van Serooskerken op kasteel Zuilen bij Utrecht. Intensiever kon Kohlbrugge's steun in geestelijk opzicht worden, toen zijn schoonzoon Dr. E. Böhl in 1864 tot professor in de dogmatiek aan de pas gestichte protestantse faculteit van de Universiteit te Wenen benoemd werd. In dat jaar maakte Kohlbrugge met Böhl een reis door deze landen om de verspreide gereformeerde gemeenten te bezoeken en deze met raad en daad ter zijde te staan. Niet alleen werden zijn preken nu in het Hongaars vertaald, maar ook werden de formulieren van á Lasco bij de gemeenten weer ingevoerd.

Kohlbrugge, weer terug in Elberfeld, kon aan zijn vrienden in Utrecht schrijven: “Er is niet weinig beroering hier in alle gemoederen, dat hier een gedeputeerde van de oudste

gereformeerde gemeenten (Bohemen) komt, en dat die gemeenten zich aan de onzen broederlijk hebben aangesloten. Honderd jaren voor Calvijn hadden die gemeenten al alles en meer dan Calvijn ingericht heeft, zodat Calvijn en andere Reformatoren zich toentertijd er over verwonderden. U weet dat de geschiedenis van deze gemeenten gedurende vijf eeuwen doorgaans was naar Hebr. 11 vers 33-38. En deze sluiten zich nu aan de jongste Gereformeerde gemeente, zij de oudsten, aan, en de jongste aan de oudsten!”

Inmiddels had ook Kohlbrugge de grootste moeite om de geschriften van á Lasco in handen te krijgen. Hij informeert bij zijn vrienden in Utrecht of ze op verkopeningen voor zijn Boheemse broeders wat machtig kunnen worden en soms gelukt dit. 4 Mei 1860 schrijft hij aan Kol te Utrecht: “De catalogus heb ik ontvangen, er is weinig in voor de Boheemse broeders.” Maar ook staat in dezelfde brief: “Vermeulen (is) op de vorige verkoping voor Bohemen al heel gelukkig geweest.” Hij zet zijn nasporingen voort en hoort van Kuypers belangstelling voor de werken van à Lasco. Hij kent Kuyper niet en dus gaat er eerst weer een brief naar Utrecht.

Aan E. Kol, 13 januari 1865:

“Door de Domprediger Zahn ben ik op het spoor gekomen van het één en ander wat ik sedert lang voor de Boheemse broeders gezocht heb. De zaak heeft haast. Heb de goedheid u informaties te laten geven omtrent de rechte standplaats van de Theol. Dr. en predikant Kuyper. De naam van zijn dorp kan ik niet lezen. Ik weet niet of het Beesd of Beert is. Op de kaart vind ik die naam niet, wel Beest (bij Culemborg) of Beerta bij Groningen. Ik denk dat Ds. Barger of Ds. Felix het u wel zal kunnen opgeven. Want er bestaat een boek, waarin alle namen van de predikanten en hun standplaatsen voorkomen, als u het weet verzoek dan dadelijk te melden, dat ik naar Bohemen schrijven kan.”

Het zal de Heere Kol niet moeilijk gevallen zijn hierop spoedig te antwoorden. Kohlbrugge kon toen aan Kuyper schrijven en daarmee was dan het eerste contact tussen de beide grote figuren gelegd.

Eerste contact Kohlbrugge-Kuyper

De eerste brief aan Kuyper en diens antwoord aan Kohlbrugge zijn niet bewaard gebleven. Wel bevindt zich in het archief van de Kuyper-Stichting de tweede brief van Kohlbrugge aan Kuyper; ik laat deze hier in afschrift volgen.

Elberfeld, 20 Februari 1865

WelEerwaarde Zeergeleerde Heer.
Geachte Ambts Broeder!

Ontvang mijn dank voor uw spoed en uitvoerig schrijven. Voor alles verzoek ik u om een exemplaar van hetgeen u van á Lasco uitgeeft. Adres en rekening bij de bankier E.H. Kol te Utrecht.

Ik weet niet of ik mij in mijn vorige duidelijk genoeg heb uitgedrukt.

De Böhm Mater Synode staat niet op een compleet stel oorspronkelijke Latijnse geschriften, maar zij staat op de formulieren van Doop en Avondmaal van á Lasco, in het Latijn; begrijp ik u wel als u de Forma ac ratio totius Eccles. Ministrii beschrijft als een uitvoerig voorschrift van alle kerkelijke handelingen van welke aard ook en dat 600 pag. groot in 12° dan bevinden die Formulieren zich daarin.

Van het in handen hebben van de oorspronkelijke Latijnsche redactie van de

formulieren, hangt het invoeren van dezelve in de Boheemse gemeenten Helv. Conf. af, ja, geheel af.

Wilt u mij nu verder met een paar woorden verblijden en mij uit de onzekerheid helpen of die formulieren er in zijn of niet. Zo ja, mag ik dan, en wanneer mag ik uw exemplaar *Forma ac Ratio* van u door het intermediair van de Heere Kol ontvangen om hetzelfde voor een door u te bepalen tijd naar Bohemen op te zenden en weer aan u sauf et saint te doen retourneren.

Heeft u al ontvangen: *Bibliothecae Tydemannianae pars secunda* (Vente á la Haye 13-18 Mars) dan heeft zeker no. 2170 uw aandacht gaande gemaakt. Reflecteert u er op dan doe ik het niet. De titel is (Lasco J. à?). De somme van de leer der Sacramenten, ghelijck sij in de Geref. Kercken van Nederland gheleert wert. Z. pl. 1567. Een kort begriip van de leringhe van de waarachtighe ende enighe Gemeeynte Gods. Z. pl. 1565. Sendbrief der dienaren die Godes Woort in de Gereform. Kercken in Nederl. vercondigen (tegen het Condordin boek) ant. 1580 enz.

Van de tien geschriften van à Lasco die door Verheyden opgegeven worden heeft u zoveel ik zie alleen de *Forma ac Ratio*, misschien ook de *Epistola Continens in se Summans Controversiae de Coena Domini breviter explicatam*. Het *Compendium doctrinae* bij u sub 2 de *Catechismus* sub 3, 4, geeft Verheyden niet op. Zodat u wat interessants heeft, dat Verheyden niet kende of overzag.

Zo komt van hetgeen u bezit alleen de *Forma ac Ratio* onder de door hem opgegeven geschriften voor in de *Decades duae continentes vitas Theol. exter. cactae a Melchiore Adamo*.

Ja, ik trok het voor u nog eens broederlijk te begroeten en dat dan nog niet voor de laatste maal die met mij een innig vereerder bent van de vóór anderen van God begaafde à Lasco.

Mijn dank voor uw heilbede, de trouwe Heere zegene u, uw werk en uw gemeente.

Uw dienstw. dr. Medebroeder
(w.g.) Kohlbrugge

Begin van Kuypers strijd voor kerkherstel

Behalve zijn kerkhistorische studie over à Lasco publiceerde Kuyper ook twee opstellen over De vestiging en eredienst der Hervormde Kerk, die in 1869 in het verzamelwerk "Geschiedenis der Christelijke Kerk in Taferelen" onder redactie van B. ter Haar en W. Moll verschenen, maar nog in de pastorie te Beesd in 1867 geschreven werden. Maar ook als predikant in zijn eerste gemeente ging hij zich al actief mengen in de door mannen uit de Réveilkringen begonnen strijd om Kerkherstel.

Hij deed dit naar aanleiding van het reglementartikel 23 over het recht tot benoeming van ouderlingen en diakenen en tot beroeping van predikanten. In 1848 was dit recht aan de gemeente toegekend, maar het artikel, waarin dit recht beschreven stond, was nog nooit uitgevoerd. Gemeenten en classicale vergaderingen stonden er echter op, dat het recht ook wet zou worden, wat dan ook in 1867 gebeurde. De gemeenten konden nu door haar mannelijke lidmaten ouderlingen doen kiezen en predikanten beroepen, hetzij rechtstreeks of in grotere gemeenten door een door hun gemachtigd kiescollege of dit recht aan de kerkenraad endosseren. Tot dusver hadden de kerkeraden uitsluitend dit recht uitgeoefend en zichzelf door coöptatie aangevuld. Kuyper liet nu een brochure verschijnen: "Wat moeten wij doen, het stemrecht aan onszelf houden of de kerkenraad machtigen?" Kuyper was voor een kiescollege, omdat hij van mening was, dat er sedert 1816 geen wettig kerkbestuur was en de gemeente daarom als constituante had op te treden Zelf wierp hij daarbij de vraag op of hier niet al in de

kiem de mogelijkheid aanwezig was, dat dit tot scheuring zou kunnen voeren. Kenmerkend is zijn antwoord op die gestelde vraag: “Welnu, dan zal het openbaar worden, dat de eenheid slechts kunstmatig was en niet door een band van de Geest, maar slechts door het rafelend koord van reglementen werd saamgebonden.” Deze brochure werd in hervormde kringen gunstig ontvangen en door de christelijke pers in prijzende recensies zeer gewaardeerd. Chantepie de la Saussaye schreef er over in “De Vereniging, Christelijke Stemmen” en constateerde dat Kuyper door zelfstandig onderzoek en persoonlijke ervaring van modern orthodox geworden was. Kuyper werd uitgenodigd over de kwestie Kerkenraad of Kiescollege? op de vergadering van de Confessionele Vereniging te spreken, waar men op zijn suggestie de zaak over drie jaar weer in behandeling te nemen daar de gemeenten elke vier jaar zich voor benoeming en beroeping door kerkenraad of door kiescollege zou hebben uit te spreken inging.

Nu het stemrecht aan de gemeenten gekomen was, was het te voorzien, dat de behoefte aan rechtzinnige predikanten groter zou worden. Daarop was al enige malen de aandacht gevestigd; Heldring had in een artikel gevraagd: Waarmee kan de Hervormde Kerk in onze tijd het meest geholpen worden? En geantwoord: Met goede predikanten. Hoedemaker had zich in een artikel “De Nood der Kerk” met hetzelfde vraagstuk bezig gehouden. Ook Kuyper liet zich hierover horen en schreef in de Christelijke Stemmen een artikel: “De velden wit tot de oogst, maar de arbeiders weinigen” (geschreven 1867, verschenen 1868). Hij spreekt hierin met de wijsheid van een oude. “Ja, wie gelooft aan de rythmische werking van de Heilige Geest, die ziet in die toekomst de dagen al komen, waarin de kerk van Christus weer een hoogtepunt op haar levensweg bereiken en een nieuwe periode van rijke bloei en schitterende luister zich voor haar leraarsstand openen zal. Maar dan ook evenals de mannen van de hervorming, onze plicht beseft om te handelen. Natuurlijk, niet allen kunnen op de voorposten staan, om zelf, met eigen oog, de gevaren die opkomen, te ontdekken, en daarom is het goed, dat mannen als onze Heldring waarschuwen! Maar door mannen, die op haar vertrouwen aanspraak hebben, eenmaal gewaarschuwd, is het dan ook aan de gemeente om te tonen, wat warmtegraad het leven in haar bereikt heeft. Moge de uitkomst een getuigenis vóór haar zijn, een getuigenis niet enkel blinkend in het goud en zilver dat geofferd wordt, maar sprekende vooral in die jongelingen en mannen, die ze uit haar midden verwekt om de bediening van de Heere te aanvaarden! Het zou ongepast zijn, nu al vooruit te lopen op de wijze, waarop de mannen, die zich de nood van de kerk in dit opzicht aantrekken, hun gedachten zullen verwezenlijken. Maar omwille van de kerk, zij toch de wens veroorloofd, dat ernst en vrome zin ook bij deze uiting van het leven van de gemeente de toon zullen aangeven, en dat men, geleid door de Heilige Geest, een geslacht van Evangeliedienaars kweekt; dat niet de waarheid in koude afgetrokkenheid verkondigt, maar ze in het eigen hart opneemt, om ze uit het eigen gemoed en op de kansel, en in geschriften en in Wet leven te reproduceren met die warmte en frisheid, die anderer hart vanzelf voor haar openen moet.”

Reeds als jong predikant in zijn eerste gemeente ziet Kuyper zijn doel voor zich. Terecht tekent Rullmann in zijn Bibliografie (I, blz. 19) hierbij aan: “Zette hij in de brochure: Wat moeten wij doen? de eerste stap op de weg, die in 1886 tot de Doleantie zou leiden, met dit opstel uit 1867 zet hij de eerste spade in de grond voor de stichting van een Gereformeerde Hogeschool. Zoals die in 1880 in de Vrije Universiteit zou verrijzen.”

5. Kuypers te Utrecht I

Oppositie van de Utrechtse kerkenraad tegen het classicaal bestuur

Door zijn kerkhistorische publicaties was Kuypers naam onder de theologen in den lande en door zijn meespreken over de kerkelijke vraagstukken in bredere kringen bekend geworden. Toen in 1867 een vacature in het als orthodox bekend staande Utrecht vervuld moest worden, beriep men Kuypers en deze nam dit beroep aan. Hij deed er in de Dom zijn intrede op 10 November 1867.

In Utrecht deed Kuypers zich al gauw als een strijdbaar man en voorvechter voor Kerkherstel kennen. Daartoe vond hij ook gelegenheid. Want in de Utrechtse Kerkenraad was er al sedert 1857 een soort oppositie tegen de wijze waarop de kerkvisitatie door het classicaal bestuur werd uitgeoefend. Ds. Barger had in dat jaar, naar aanleiding van de vraag naar de onberispelijkheid van de ouderlingen in belijdenis en wandel, verzocht te mogen weten van welke belijdenis hier sprake was. Daar de heren van het classicaal bestuur hem hierop geen antwoord wensten te geven, had Ds. Barger voorgesteld de gestelde vraag dan ook maar niet te beantwoorden. De kerkenraad had dit voorstel echter niet aangenomen, ook niet in de volgende jaren, toen dezelfde kwestie steeds weer aan de orde kwam. Totdat in 1866 de kerkenraad de al vroeger aangewezen gedragslijn van Barger ging volgen en verklaarde “de vraag naar de belijdenis van de kerkenraadsleden niet te kunnen beantwoorden, omdat zij voorgesteld wordt uit naam van een lichaam, datzelve zijn roeping tot handhaving van de Belijdenis ten enen male verwaarloost.”

Toen nu Kuypers als nog jong predikant deel was gaan uitmaken van de eerwaarde Utrechtse Kerkenraad, ging men in 1868 op diens voorstel er toe over de kerkvisitatie niet als een formaliteit te behandelen en slechts enkele vragen te beantwoorden, maar zond men de vragenlijsten oningevuld terug, “omdat deze vragen hem (dat is de kerkenraad) gedaan worden namens een Synode, met wier tegenwoordige waardigheidsbekleders de kerkenraad geen gemeenschap des geloofs en van de belijdenis heeft.” Het classicaal bestuur nam daar geen genoegen mee en zond de stukken, betrekking hebbende op het standpunt dat het zelf innam en dat van de Utrechtse kerkenraad door aan het Provinciaal bestuur. Kuypers, de ziel van het verzet in de kerkenraad, verklaarde zijn houding in een publicatie “Kerkvisitatie te Utrecht in 1868 met het oog op de kritieke toestand van onze kerk kerkhistorisch toegelicht.” Toen de kerkenraad bij zijn oppositie volhardde, volgde in hetzelfde jaar van Kuypers hand “Toelichting van de Memorie, ingediend door de Algemene Kerkenraad van Utrecht aan het Classicaal Bestuur van Utrecht” en gaf hij eveneens de “Verzameling van officiële bescheiden inzake de kerkvisitatie te Utrecht in 1868 uitgegeven op last van de kerkenraad” in het licht. Kuypers was de enige predikant die achter de meerderheid in de kerkenraad stond en men dacht aan de mogelijkheid, dat hij door de Synode wel afgezet kon worden.

Toen deze kwesties hangende waren, kwam op verzoek van zijn vriend Kol, Kohlbrugge uit Elberfeld naar Utrecht om met Kuypers te spreken.

E.H. Kol

De bankier E.H. Kol (1816-1888) te Utrecht was één van de trouwe vrienden van Kohlbrugge die het altijd graag voor hem opnam. In zijn jonge jaren had hij getobd over godsdienstige vraagstukken en in 1845 ging hij eens naar het huis van Kohlbrugge in de Zuilenstraat, hoek Lange Nieuwstraat, om met deze te praten. Hij belde er aan en kreeg te horen, dat het gezin bezig was te verhuizen naar Duitsland.

De heer Kol werd toch ontvangen. Kohlbrugge zat te midden van de verhuisboel op een kist of koffer en had een kiespijndoek om zijn hoofd. Deze eerste ontmoeting maakte op Kol een diepe indruk, Kohlbrugge vertelde hem dingen die hem aangrepen en sedertdien kwam Kol niet meer los van hem.

Tussen Kohlbrugge en Kol ontstond een vriendschap die steeds hechter werd. Ten bewijze daarvan ontleen ik aan aantekeningen van Prof. Dr. J.H.F. Kohlbrugge, de stichter van het Kohlbrugge-Archief, enige aardige staaltjes daarvan.

Kol legde de eerste steen van het woonhuis van Kohlbrugge te Elberfeld en kocht voorlopig het terrein naast het huis als tuin, dat hij later afstond. Hij heeft ook alles gedaan om Kohlbrugge's oudste zoon Gerrit aan een betrekking te helpen en toen deze, getrouwd met Mathilde von Bode, in Vianen woonde en zenuwziek werd, is hij Gerrit en zijn vrouw steeds tot grote steun geweest. Kohlbrugge schreef hem daarvoor menige brief van dankbaarheid uit Elberfeld. Kol ijverde ook voor Kohlbrugge's rechtsherstel in Nederland.

De tweede zoon van Kohlbrugge, Jacobus, had een militaire opleiding gehad en was als luitenant naar Indië gegaan. Hij stierf daar jong in 1858 te Solo op Java. Als officier, later kapitein, had Jacob daar soms rekruten in ontvangst te nemen, waaronder menigmaal buitenlanders waren. Hij vroeg dan voor het front: "Zijn er ook Duitsers uit Elberfeld?" Eens meldde er zich één, wiens ouders tot de gemeente van zijn vader behoorden. Deze soldaat kwam wel bij Jacob aan huis, bezocht hem tijdens zijn ziekte en wist van zijn dood. Kort daarop kreeg de Elberfelder om de één of andere reden zijn ontslag en paspoort naar Europa. Hij kwam met zijn geld tot Utrecht en was niet in staat een kaartje naar Elberfeld te kopen. Op het station in Utrecht vroeg hij aan spoorbeambten of er ook iemand in Utrecht woonde, die belangstelde in Dr. Kohlbrugge te Elberfeld. Eén noemde toen de naam Kol. De koloniaal trok naar het Lepelenburg en deed aan Kol zijn verhaal, waarbij hij ook vertelde van Jacobs dood. Noch Kohlbrugge, noch Kol wisten toen van het sterven van Jacob. Kol trachtte nu vast te stellen of de Duitse koloniaal betrouwbaar was en hem schoot te binnen, dat onder de toelichtingen tot de Heidelbergse Catechismus van Dr. Kohlbrugge de vraag met zo typerend antwoord voorkwam: "Wat is het trouwste schepsel Gods?" Die vraag stelde Kol nu aan de koloniaal en deze antwoordde prompt: "De hond!" Kol ging nuzelf naar Elberfeld om de familie het droeve nieuws mee te delen.

In het testament van Dr. Kohlbrugge worden als executeuren H.H.G. Langen en W. Greef te Elberfeld met hun titel genoemd, maar Kol als derde heet daarin: "mijn vriend Kol."

Kohlbrugge's betrekking tot ons land en de Hervormde Kerk

Toen Kohlbrugge enige jaren predikant te Elberfeld was, werd de kring van mensen die hem waardeerden steeds groter. Zijn gedrukte preken vonden ook de weg naar ons land, werden er vertaald en verspreid. Men ging zich in bredere kerkelijke kringen nu afvragen, waarom deze begenadigde dienaar van het Woord naar een ander land had moeten verhuizen om vanaf een kansel zijn zo troostvolle Goddelijke boodschap te kunnen verkondigen. Vanaf die tijd dateren ook de pogingen, door vrienden en belangstellenden aangewend, om eerherstel voor de uitgestotene te verkrijgen.

De stoot hiertoe ging uit van het tijdschrift "Dordsche Stemmen" in 1853. Daarin worden Kohlbrugge's leerredenen ten zeerste als echte gereformeerde prediking geroemd. Men haalt ook het onrecht, Kohlbrugge aangedaan in ons land, weer op en stelt er tegenover wat de Synode nu doet tegenover predikanten, die niet de gereformeerde leer volgens de Schriften, maar hun eigen wijsheden verkondigen. Men suggereert dat een prediker als Kohlbrugge de Hervormde Kerk tot sieraad zou

strekken.

Utrechtse vrienden richtten een verzoek tot de Synode om het besluit in te trekken waarbij Dr. Kohlbrugge uit de Hervormde Kerk werd buitengesloten en andere plaatsen volgden dit voorbeeld. De verzoeken werden echter afgewezen. Een request aan de Koning van gelijke strekking, namelijk om de Synode te bewegen het besluit omtrent Kohlbrugge in te trekken, had evenmin succes.

In Utrecht werden herhaaldelijk pogingen ondernomen om Kohlbrugge daar te laten preken en hem te beroepen. Het waren vooral de ouderling Vermeulen, bibliothecaris van de Universiteits-Bibliotheek en de diaken Kol die zich daarvoor inspanden. In "Oud Utrecht" van September/October 1932 vond ik daarover het volgende:

"Het verzet en de aanhang van Ds. J.M. Merens waren echter te krachtig om de gewenste uitkomst te bereiken. Zelfs de bemiddeling van een oom van zijn (dat is, Kohlbrugge's) vrouw, het Tweede Kamerlid Mr. Aeneas baron Mackay, sedert 1865 Minister van Staat, om Kohlbrugge's beroep naar Utrecht te bevorderen, liep door toedoen van Ds. Merens op niets uit. Eerst na diens dood in 1863 liet Ds. W.J. Jorissen, van 1861-1871 predikant te Utrecht, zich overhalen, om het onrecht, zoveel aan hem was, te herstellen."

In 1856 preekte Kohlbrugge voor het eerst in de Nederlands Hervormde Kerk en wel te Vianen. Het was zijn dappere schoondochter aldaar gelukt, de oude plaatselijke predikant er toe te bewegen voor een Zondagavondbeurt zijn kansel aan Kohlbrugge af te staan. De kerk was stampvol; ook Rooms-Katholieken en leden van de Joodse gemeente waren onder de toehoorders. De vooraanstaande Hollandse vrienden hadden elkaar telegrafisch van de dienst op de hoogte gesteld en waren overgekomen. Veel andere predikanten in ons land hadden tot dusver zo iets niet aangedurfd uit angst dat ze zelf afgezet zou worden. Toen het ijs eenmaal gebroken was, volgden er meer gemeenten die Kohlbrugge uitnodigden te komen preken. De synodale commissie heeft er geen bezwaar tegen gemaakt en liet het zonder meer toe. Kohlbrugge heeft het steeds als een grote weldaad beschouwd, dat hij ook in ons land het Woord mocht bedienen en wist dat hij daarmee velen tot een zegen mocht zijn, maar gevoelde evenzeer, dat hij zich van zijn Elberfeldse gemeente niet los kon maken. "Het loopt daarheen," schrijft hij 24 september 1857 aan de familie Boissevain in Amsterdam "dat men het zich zal laten welgevallen, dat ik in ons land zo voort ga, zo de Heere daar verder de deur opent maar om ze hier te verlaten daar is geen denken aan. Wat ik overal zeg, zeg ik ook hier, dat ik niet wankel in de bewustheid en hartewil van hier prediker te zijn. Maar dat ik ook niets vaststellen of beloven kan voor morgen of overmorgen naar eigen wil, zijnde niet mijns zelfs."

In 1863 gelukte het dan Kohlbrugge ook in Utrecht te doen preken; hij hield er een avondbeurt in de Dom op 16 december en ook op 28 februari 1864. Ds. Jorissen had zijn weekbeurt ter beschikking gesteld, opdat alle predikanten en hoogleraren in de theologie te Utrecht er bij tegenwoordig konden zijn. Ze waren er ook allen, behalve professor Van Oosterzee. De vrienden waren enthousiast en lieten het predikbeurtenbriefje op goudpapier drukken. Kohlbrugge ging echter naar de plaats, waar hem zoveel leed en verdriet was aangedaan met ingetogen dankbaarheid. Een week voor zijn eerste optreden, op 9 december 1863, schrijft hij aan Mevrouw Kol:

„Mag ik u nog wel met een woordje er aan herinneren, dat u zo velen als met u nog mochten spreken over mijn aanstaand optreden, een wenk geeft van zich daarover niet dan met matiging te uiten, maar zoveel te meer in hun stil gebed aan mij te denken en niet alleen aan mij, maar ook aan de Utrechtse professoren en predikanten. Dat des Heeren woord en belofte mij voor 33 jaren toegekomen, vervuld is geworden dat is

mijn troost, maar ik heb voor mijn *ik* nimmer wat gezocht en nu het allerminst. Er zijn naar 's Heeren bepaling mensen te vangen, en mensen zijn mensen daar mag het wel heten: stil, stil. Niet ons, niet ons, maar uw Naam geeft ere, en die Naam moeten nog velen loven, daar ben ik niet meer als tot een voorbeeld voor.” En na vermeld te hebben dat zijn vrouw ernstig ziek is, gaat hij voort: “Bij zoveel afwisseling van licht en donker kan ik alleen naar Utrecht komen, omdat de Heere het wil, anders liep ik er eer de poort uit als in. Wel mij, dat ik aan Zijn genade genoeg mag hebben’.

Kohlbrugge in Utrecht beroepen te krijgen, gelukte Kol en zijn vrienden niet. “Kort daarna,” zo gaat G.A. Evers in bovengenoemd artikel in Oud-Utrecht verder “moest te Utrecht een elfde predikant beroepen worden en de diaken Kol bood toen in een kerkenraadsvergadering de welbekende hofstede Zeldzaam onder Zuilen als schenking aan, om uit de inkomsten daarvan de kosten van de nieuwe predikantsplaats te bestrijden, mits men zich bij de eerste verkiezing bepaalde tot een beroep op Ds. Kohlbrugge. Ds. Jorissen en Ds. G. Berger steunden dit voorstel, Jorissen onder meer met de woorden: In de verwarring, die er in onze kerk bestaat, is niemand geschikter dan de bejaarde Kohlbrugge, die zo lang buiten de partijen geleefd heeft, om vrede te stichten. Vervolgens had de 14^e september een buitengewone algemene vergadering van de kerkenraad plaats, waar de ouderling Mr A.J. van Beek Calkoen, een oude vriend van wijlen Ds. Merens, heftig tegen het aanvaarden van Kol's voorstel streed. Hij noemde het simonie, het kopen van een kerkelijke bediening en het werd verworpen. Ook in de kerkenraadsvergaderingen van 6 november en 11 december 1864 en 22 januari en 12 maart 1865 is tevergeefs gepoogd Kohlbrugge op het drietal te plaatsen.”

Maar tenslotte ging voor Kohlbrugge een woord in vervulling, dat hem eens in zijn vroegere moeilijke jaren in Utrecht in het hart gegeven was: God zal mij mijn recht geven, al was het in het kleinste dorpje aan de zee. Het was namelijk de gemeente van Zoutelande aan de Zeeuwse kust, die hem als haar predikant beriep. Kohlbrugge meende toen in Elberfeld te moeten blijven en bedankte.

Nederlanders te gast bij de Niederländisch Reformierte Gemeinde te Elberfeld

Kohlbrugge kwam dus niet naar ons land dan zo nu en dan voor een kort bezoek en om ergens een preekbeurt waar te nemen, waarbij vrienden uit de omgeving dan graag tegenwoordig waren. Maar al gauw na het stichten van de Niederländisch Reformierte Gemeinde waren de intimi begonnen hem in Elberfeld op te zoeken; ze bleven dan graag een zondag over om de diensten in de gemeente bij te wonen. Ze waren bevriend geworden met verschillende gemeenteleden en werden in de kring vriendelijk opgenomen. Ze lieten er hun kinderen dopen, namen deel aan het Heilig Avondmaal; er waren er die hun zoon of dochter in Elberfeld belijdenis van hun geloof lieten doen en er werden door Kohlbrugge huwelijken van Nederlanders ingezegend.

Verhouding van de Niederländisch Reformierte Gemeinde tot de Nederlands Hervormde Kerk

De Nederlanders, die zich door deze handelingen zo nauw aan de Elberfeldse gemeente aansloten, noemde men wel buitenleden van de gemeente. Kohlbrugge vond het volkomen verantwoord dat deze “buitenleden”, die toch ook lid van de Nederlands Hervormde Kerk bleven, in zijn gemeente kwamen zoeken wat ze in eigen Kerk misten, althans niet ten volle vonden: Bijbels verantwoorde verkondiging en een liturgie volgens gereformeerde ordening. Voor Kohlbrugge was het bijvoorbeeld een uitgemaakte zaak, dat men bij de bediening van de sacramenten de formulieren

daartoe ingesteld zon gebruiken en niet naar eigen inzicht zou verkorten of wijzigen. Hoog gaf hij eens op van het doopformulier met deze woorden: “Hoewel ik zeer goed weet; Wie mij gezonden heeft en Wie mij de prediking geeft, zou ik toch alle preken geven, voor dat ééne formulier.”

Kol vond in eigen Kerk in dit opzicht geen volle bevrediging en heeft blijkbaar eens aan Kohlbrugge geschreven hoe hij dit probleem moest oplossen en of het wel verantwoord was om in Elberfeld zich kerkelijk meer thuis te voelen dan in zijn eigen woonplaats. Kohlbrugge's antwoord van 1850 is merkwaardig genoeg om het hier geheel op te nemen; het laat zien hoe ruim zijn kerkbegrip in die jaren was.

Hooggeachte Vriend!

Een uurtje voor u uitgebroken om u te antwoorden op uw laatste gewichtige vraag. Zie hier de maximes waarnaar u te handelen hebt. Ik Kol ben Nederlander en Gereformeerd, Nederlander en Gereformeerd is onafscheidelijk verbonden. Nederlands heil en welvaren en de gereformeerde Kerk zijn vereenzelvigd. Zo heeft God het gezet van het begin aan van de reformatie. Scheiding of schisma is in Nederland nimmer te gedogen. Ik K. maak met zo velen als er nog gereformeerd zijn de Nederlandse Gereformeerde Kerk uit, of ik die ken of niet ken, zie of niet zie, is mij hetzelfde. Voor zover ik niet ken en niet zie, zeg ik, de gereformeerde Kerk is hier, en dan wijs ik op mijn binnenkamer, op mijn Bijbel en op mijn hart. Die stenen gebouwen en die daarin leren, gaan mij niet aan, als zij mij de gereformeerde leer niet brengen. Zij maken met hun gebouwen, leerstoelen en grote veelheid de gereformeerde Kerk niet uit.

Als u zo staat, dan staat u vast, dan zult u ook niet zeggen, ik heb niets en ik ben toch niets, en dan behoeft u ook niet bang te wezen dat u, door welke macht ook zult omvergehaald worden.

Verder niet onzichtbaar alleen, maar ook zichtbaar kerkelijk, zoals zij vroeger in Holland was, bovendien in een staat van vrijheid en reinheid van alle politieke inmengingen, bevindt zich een Nederlandse Gereformeerde Gemeente op vreemde bodem, te Elberfeld. Als gereformeerde hebt u recht en bevoegdheid aldaar uw kinderen dopen en u het sacrament van het Avondmaal te laten bedienen: de Hollandse broeder en zuster beschouw ik persé als leden van die gemeente, en mijzelf en haar leden van de Gereformeerde Kerk in Holland en over de gehele wereld.

Is het voor u of voor wie ook buiten Elberfeld zielsbehoefte geprononceerd lid van die gemeente te zijn, zo staat hem zulks vrij. Voor Pruissen is het nodig daarvan kennis te geven aan de Predikanten, daar sta ik op. Voor Holland is dit niet nodig, althans vooralsnog raad ik dit niemand aan. Ik heb in Holland zeer veel vrienden, maar laat hen in statu quo, omdat ik verlang dat zij hun standpunt begrijpen, dat is, of u leraars het onze usurpeert, zo hopen zij toch en houden daartoe aan, dat de Heere om Zijns Naams wille, Zijn woord nog eens weer zal laten komen, en dan krijgen zij ook dat weer, wat u van ons usurpeert.

Ik hoop dat ik mij duidelijk genoeg uitgedrukt heb. Komt het u eventueel nog niet genoeg begrijpelijk voor, wat ik schrijf, zo deelt u het mij mee.

Elberfeld, 9 januari 1850

Uwe u liefhebbende Dienaar in de Heere
(w.g.) Kohlbrugge

Kols verzoek om een ontmoeting van Kohlbrugge met Kuiper

Kol maakte geen andere reizen dan naar Wuppertal en voelde zich dan geheel in het milieu om Kohlbrugge opgenomen. Maar hij was en bleef lid van de Hervormde Gemeente te Utrecht en moest ook als diaken zijn houding tegenover de gesties van de kerkenraad bepalen.

Met de komst van Dr. Kuiper in Utrecht was hij zeer ingenomen geweest en hij juichte diens ijveren voor Kerkherstel toe. Hij wilde nu graag eens een gesprek tussen Kohlbrugge en Kuiper bewerkstelligen naar aanleiding van de kwesties rondom de kerkvisitatie, die de Utrechtse gemoederen destijds zo zeer in beroering brachten.

Gedurende de Pinksterdagen van het jaar 1868 nu, waren er in Elberfeld verscheidene Hollanders, waaronder ook Mevrouw Kol en haar dochter. Kohlbrugge had juist toen weer veel met zijn gezondheid te stellen. Kort daarvoor was hij aan een oog geopereerd en hij voelde zich erg zwak. De drukte van de feestdagen en het vele bezoek deden aan één en ander geen goed. Toch was hij vrolijk en opgewekt en hij sliep tenminste weer goed. Het schrijven en lezen was hem door zijn arts tijdelijk verboden, toch preekte hij alle drie keren op die Pinksterdagen en het waren alle drie keren “heerlijke, vertroostende preken”, zoals juffrouw Kol aan zijn met E. Böhl getrouwde dochter in Wenen schreef. De dames Kol hadden, zeker daartoe aangezet door haar man en vader, er bij Kohlbrugge ondanks zijn precaire gezondheidstoestand op aangedrongen de volgende week bij hen in Utrecht te komen om Ds. Kuiper te ontmoeten en met hem te spreken. Het schriftelijk contact tussen de beide mannen was wel blijven bestaan, zoals mij bleek uit een brief van Kohlbrugge aan zijn getrouwde dochter. Helaas zijn van de correspondentie tussen Kohlbrugge en Kuiper geen andere brieven bewaard gebleven, althans door mij niet gevonden, dan die welke ik in mijn verhaal vermeld. Ik meen echter te mogen aannemen, dat die correspondentie vóór 1868 meer ging over wetenschappelijke onderwerpen, die beiden interesseerden en niet over Kuipers activiteit in kerkelijke aangelegenheden.

Kohlbrugge gaf aan het verzoek van Kol gehoor en kwam donderdag 4 juni 1868 naar Utrecht, waar hij tevens familie wou opzoeken en vrienden in Rotterdam en Delft.

In de laatstgenoemde plaats zou hij dan ook op de aansluitende volgende zondag preken. Dat is dan ook gebeurd. ‘s Middags had hij daar een doopdienst, waar hij aan de ouders van één van de dodelingen een gedenkpenning ter hand stelde, omdat hun kind het duizendste was dat hij doopte! ‘s Avonds preekte hij er weer; naar zijn zeggen was deze preek voor een derde een “tendenzpreek” tegen de zogenaamde, vals beroemde wetenschap. In de volgende week keerde hij via Arnhem weer naar zijn eigen woonplaats terug. Door al deze drukte had zijn oog weer merkbaar geleden, “niet de Sehkaft maar de slijmvliezen.”

Ontmoeting van Kohlbrugge met Kuiper te Utrecht

Van het gesprek tussen Kohlbrugge en Kuiper weten we weinig positiefs. Er is één passage in een brief (weer van Kohlbrugge aan de Böhls in Wenen), die enige aanwijzing over de aard van het onderhoud verschaft.

“Ten half 9 kwam Dr. Kuiper met vrouw en zuster, een jong, open, knap mens, goed wikkende en wegende wat men zegt, maar gepreoccupeerd door de gedachte, dat hij Gods Woord bracht, en verder door allerlei plannen van reform, waar Kol hem in ondersteunde. Ik mocht hem reine wijn inschenken, en zijn zuster waar hij veel van houdt, een jonge vrouw door veel lijden beproefd, beaamde in stilte tegen Mevrouw Kol alles wat ik zeide. Kuiper bleef zitten tot half 12 toen ik opeens merkte dat ik een licht wel 7 tot 12 maal zag (vanwege zijn geopereerd oog! Gr.), en zo loste ik het

gezelschap op.”

Hierbij zou ik de volgende opmerkingen willen maken.

Het onderhoud heeft dus drie uren geduurd, plichtplegingen en gewone conversatie inbegrepen; het werd eerst afgebroken, toen Kohlbrugge zich noodzakelijk ter rust moest begeven. Kuypers zuster Anna, die getrouwd was met Ds. Mond, maar één jaar na haar huwelijk al weduwe werd omdat haar man aan tuberculose stierf, later directrice van het hospitaal van de Vrije Universiteit, hoorde Kohlbrugge graag over de geestelijke dingen spreken.

Mevrouw A. Mond-Kuyper

Het schijnt wel, dat het Bijbels getuigenis, zoals Kohlbrugge en naderhand ook andere predikanten, die in zijn voetspoor gingen, het brachten, ook in latere jaren, toen Kuyper hoogleraar aan de Vrije Universiteit was, wel naar haar hart was. In “Herinneringen van de Oude Garde” (1922), vertelt Ds. Ch. Hunningher, die als jonge man geruime tijd huisgenoot van de familie Kuyper was, dat zij graag bij Ds. Lütge ter kerke ging. Hunningher merkt hierbij op: “Dr. Kuyper was van oordeel, dat alle ketterijen min of meer samenhangen. Zo verbaasde hij zich er in ‘t geheel niet over, dat zijn zuster Mevrouw Mond-Kuyper (“Tante Anna”) en ik grote sympathie voor elkaar voelden. Haar verdacht hij van ‘Kohlbruggianisme’ en mij van ‘ethicisme’. Nu kwam het meer dan eens voor, dat Mevrouw Mond en ik samen tempelden bij Ds. Lütge, waaraan hij een nieuw bewijs ontleende voor zijn stelling, dat ook ‘ethicisme’ en ‘Kohlbruggianisme’ als ketterijen met elkaar verband hielden.” Men moet deze uitspraak niet te gewichtig nemen, maar ze waarschijnlijk zien als een schertsend plagerijtje in de huiselijke kring al heeft de gedachte die er achter zit wel betekenis!

Vervolgens: Kuyper, tenslotte nog maar een goed half jaar in de Domstad, was zich wel bewust van de zware taak die hij daar had in die orthodoxe gemeente elke zondag Gods Woord te moeten verkondigen. Verder: Kuyper sprak er maar niet op los, maar was voorzichtig in zijn uitdrukkingen; hij wist dat hij zat tegenover een man die veel doorgemaakt had, ook de besturen van de Hervormde Kerk niet van de beste zijde had leren kennen, die niet in de oppositie gegaan was en die het Woord Gods verkondigde op een wijze waarvoor hij groot respect moest hebben. Maar natuurlijk vertelde hij toch van zijn streven naar Kerkherstel. Kol was het met zijn plannen eens.

Wat hebben we echter te denken van dat “reine wijn inschenken” van Kohlbrugge? Hier ontbreekt ons een door hemzelf vastgelegd antwoord en moeten wij maar proberen zo goed mogelijk te interpreteren.

Ik vermoed, dat Kohlbrugge, gezien de ordeningen van zijn Elberfeldse gemeente, het met alle bezwaren die Kuyper had tegen de gang van zaken in de Nederlands Hervormde Kerk en ook tegen de houding van de hogere kerkbesturen inzake de visitatiekwesitie te Utrecht, wel eens zal geweest zijn. Maar tevens vermoed ik, dat Kohlbrugge gezegd zal hebben, dat Kuyper zich maar niet al te druk moest maken over deze en dergelijke kwesities, maar zijn kans moest benutten en zijn grote gaven in dienst moest stellen van zijn gemeente, door haar met zijn verkondiging van het Goddelijk woord op het hart te binden, dat alle menselijk werk en streven naar volmaaktheid tenslotte van geen waarde is. Maar dat de troostvolle boodschap van de verzoening ook in de gemeente van een Kerk waarvan de hogere besturen met blindheid geslagen zijn, de beste reformatie kan zijn. En dat God het door Zijn Geest alléén doet. Ik vermoed ook dat Kohlbrugge wel begrepen zal hebben, dat een consequent doortasten van Kuyper in zijn reformpogingen uiteindelijk zou moeten leiden tot een dusdanig scherp conflict, dat het op separatie zou uitlopen. En inzake

afscheiding had Kohlbrugge zo zijn eigen gedachten.

Kohlbrugge's opvatting van de Kerk

Voor Kohlbrugge was “Kerk” en “gemeente” eigenlijk één. Kohlbrugge ziet nu eenmaal de Kerk niet als een menselijk instituut, maar ze is voor hem steeds en alleen de verzameling van gelovigen aan wie het Woord wordt verkondigd, de gemeente, vergaderd door haar Heere en in stand gehouden door Zijn Geest. Zou men aan Kohlbrugge gevraagd hebben, hoe die Kerk moet zijn ingericht, dan zou hij waarschijnlijk geantwoord hebben: zoals de Schrift dat eist! Uiteenzettingen over die inrichting heeft hij niet als een apart hoofdstuk in zijn leer en beschouwing gegeven. Wel was het voor hem vanzelfsprekend, dat de Kerk een belijdende Kerk moet zijn. Ze is immers eerst christelijke Kerk uit en door haar belijdenis dat Christus de Heere is, ook, ja juist, van Zijn Kerk. Dat belijdend karakter van de Kerk moet natuurlijk ook tot uiting komen in haar leer, formulieren en geschriften, zoals de gereformeerde Kerk, de Kerk van de Reformatie, ze had vastgelegd en opgesteld. Zo lang deze bleken niet te strijden met het Woord Gods, zoals dat in de Bijbel tot ons komt, maar daarvan de weergave bleken te zijn, kende hij aan leer, formulieren en geschriften ook gezag toe, namelijk het gezag van Gods Woord.

Vroeg men hem naar het ambt van voorganger, ouderling en diaken, dan zou hij verwijzen naar zijn: “Het ambt van de Ouderlingen” (Duits 1856, eerste Nederlandse uitgave 1857) en men zou zien, dat dit werkje bestaat uit vijf overdenkingen over 1 Petrus 5 vers 1-4 met een aanhangsel. Hij toont daarin aan dat Petrus naar zijn eigen woorden “ook ouderling” is en getuige van het lijden van Christus en deel heeft aan de heerlijkheid die geopenbaard zal worden. Ook dat een voorganger van de Gemeente van de Heere zich er goed van bewust heeft te zijn, dat hij het slechts is door de wil van God en volgens het bevel van God, onze Heiland.

We lezen eveneens in deze overdenkingen, dat de nood in de wereld, trots alle uiterlijke vooruitgang, groot is en men allerwegen naar middelen zoekt om die nood te lenige. Men zoekt echter de hulp niet daar waar ze te vinden is. “Men zoekt”, ik citeer nu verder letterlijk, “houvast, waar geen houvast is en wagens en wagenbestuurders rollen samen de afgrond tegemoet. Overal zoekt men naar kunstmiddelen om de sociale en *kerkelijke* (cursivering van mij, Gr.) nood te verhelpen, maar waar is het verstand, het inzicht, de erkenning, dat alleen de verkondiging: ‘Het gras is verdord, de bloem is afgevallen, maar het Woord van de Heere blijft in eeuwigheid’ iedere nood uit de weg ruimt of over elke nood heen helpt? Zo zoekt men ook de Kerk op allerlei manier voort te helpen. Daar zijn er, die zich van een permanente synodale of consistoriale macht, of van een opperbisschoppelijke of andere oppermacht heil van de Gemeente beloven. Moest het hun echter niet in het geweten treffen, dat ze niet naar de vermaning van een apostel luisteren, die hun zo zachtmoedig op het hart bindt en de oorzaak aanwijst, waaraan het ligt, wanneer het met de Kerk, zoals zij zeggen en klagen, slecht gesteld is? Wat is het? Men wil met het kruis van Christus niet vervolgd worden en daarom predikt men de versnijding. Men wil alles besnijden en alles wordt versneden.”

Vanuit Gods Woord en deze Bijbelse visie sprak Kohlbrugge; zo zal hij ook gesproken hebben bij zijn eerste onderhoud met Kuyper. Maar met Kuyper kwam het door Kol gewenste contact niet tot stand.

Kuypers opvatting van de Kerk

Kuyper spreekt uit de empirie. Ik zie een Kerk, waarin ik gedoopt ben en waarin ik het Woord verkondig, maar deze Kerk, die toch Bijbel en belijdenisgeschriften van de

Reformatie tot grondslag heeft, wordt bestuurd door een Synode, die zich noch aan de Heilige Schrift noch aan de belijdenisgeschriften houdt. Ik toon dat èn aan de Besturen èn aan de Gemeente met de stukken aan; ik opponeer daartegen waar en wanneer de gelegenheid daartoe zich voordoet. Ik strijd voor het herstel van de Kerk en ik zal geen rust hebben, voordat ik lid van een Kerk ben, waar alles zal toegaan zoals het er naar mijn uit de Bijbel en Calvijn verkregen inzicht, behoort toe te gaan.

Ik zal door partijvorming er naar streven, dat wij onze ideale Kerk verkrijgen waar de leer zuiver wordt verkondigd en waarin verordeningen gehandhaafd worden, die naar ons beste weten in overeenstemming zijn met Gods eis.

Kohlbrugge “doet” niets en wil niets “doen.”

Zon Kuiper niet intuïtief gevoeld hebben, dat Kohlbrugge toch wel God volkomen betrouwbaar vindt, God, die het doen zal door Zijn Woord en Geest? En dat dit “nietsdoen” moeilijker is dan “handelend optreden”? Maar Kuipers activiteitsdrang stuwt hem voort en zal hem zo nodig de vurig begeerde reformatie “ter hand doen nemen.”

Kols verlangen naar synthese tussen Kohlbrugge's en Kuipers opvatting van de Kerk
Kol zit tussen beide mannen in. Als hij Kohlbrugge hoort spreken, wordt het hem warm om het hart. Ja, dat zijn woorden, die tot de kern van Gods blijde boodschap doordringen. Hier hoort hij weer het antwoord doorklinken: God doet het! het antwoord op zijn vraag, waarmee hij in '45 bij Kohlbrugge in de Zuilenstraat kwam en die hem daarvoor maar niet met rust gelaten had: Ik ben een zondig mens; wat moet ik aan met Gods eis: Wees heilig. Want Ik ben heilig? Hier hoort hij de troostrijke boodschap die hij zo graag verneemt en om het horen waarvan hij zo nu en dan gedreven wordt om naar Elberfeld te reizen. De boodschap, die hem ook uit de brieven en gedrukte preken van zijn godgeleerde oude vriend zo veel zegen schenkt. Maar in Utrecht is Kol lid van de Kerkenraad en daar komen praktische zaken aan de orde. En Kuiper is daar toch de man die de lijn ziet waarlangs de kerkelijke zaken hebben te gaan en waardoor ook de Utrechtse gemeente weer op een gezonde basis zal komen te staan. Kol heeft gedroomd van een synthese: als zijn vaderlijke vriend uit Elberfeld en deze begaafde, flinke en voortvarende jonge predikant eens samen de oplossing van de kerkelijke moeilijkheden zouden geven! Kol is immers ook een man van de praktijk? Op zijn bank werkt hij met debet èn credit en met tweezijdige balansen. Met het kapitaal is het wel in orde, maar moet men om van een behoorlijke rente verzekerd te zijn niet een actieve beleggingspolitiek voeren? Maar nee, Kol komt niet aan zijn trek. De beide theologen spreken elk een verschillende taal en van een synthese is geen sprake. Kohlbrugge ziet de Kerk als een gemeente van zondaren en toch weer als een gemeente van Jezus Christus. Kuiper verlangt zo intens zijn ideaal: de Kerk een Kerk van wedergeborenen, verwerkelijk te zien.

En separatie? Als Kuiper de Hervormde Kerk niet meekrijgt, zal het streven naar de verwerkelijking van zijn ideaal zeker op een breuk met die Kerk uitlopen.

Kohlbrugge te Utrecht in de jaren na zijn promotie

Kohlbrugge heeft in afscheiding geen heil gezien.

Toen hij na de afsluiting van zijn universitaire studie met een promotie, zonder ambt in Utrecht woonde, braken voor hem opnieuw moeilijke jaren aan. Gelukkig was zijn jonge vrouw niet onbemiddeld en kon hij van de kamers in de Twijnstraat waar het jonge paar eerst was gaan wonen, naar een huis op de Plompetorengracht trekken. Die

jaren van zijn eerste huwelijk zijn voor Kohlbrugge wel een tijd van innig huiselijk geluk geweest, maar niet minder jaren van zorg, teleurstelling en verdriet. Ik behoef de redenen daarvan maar aan te duiden: enerzijds een harmonisch huwelijks geluk dat zich steeds meer vergeestelijkt. De geboorte van zijn twee zoontjes anderzijds veel ziekte van man en vrouw; chicanes van kerkelijke besturen om hem te beletten lid van de Hervormde Kerk te worden en daardoor geen mogelijkheid predikant te worden; het sterven van zijn geliefde vrouw, nog geen vier jaar na het huwelijk.

De jonge weduwnaar moet voor zijn gezondheid op reis, neemt zijn oudste zoontje mee, het jongste blijft bij een bevriende familie in Utrecht. Hij gaat naar Duitsland, komt in het Wuppertal, krijgt er connecties en mag er preken. Na 16 keer gepreekt te hebben, wordt het preken hem in Rijnland verboden omdat hij er tegen de invoering van de door de regering voorgestelde liturgie is. Het leven in Utrecht wordt dan weer voortgezet. Hij hertrouwt met Baronesse Van Verschuer en betreft een ruim huis in de Zuilenstraat.

Vóór zijn reis naar Duitsland had Kohlbrugge contact met de Amsterdamse Réveilkring; ook ging hij wel voor in de “oefeningen” die kringen van eenvoudige vromen in Utrecht hielden. Ook in zijn huis in de Zuilenstraat hield Kohlbrugge aanvankelijk Bijbelbesprekingen, maar toen op raad van zijn vrouw de gasten minder gul onthaald werden, bleven velen weg.

Kohlbrugge's mening over separatie

Hoewel de grote ommekeer door zijn tweede bekering toen nog niet gekomen was, een verandering in zijn opvatting over de heiligmaking die hem geheel van Da Costa en voor een groot deel ook van andere vrienden uit diens kring deed vervreemden was Kohlbrugge in de jaren van zijn eerste huwelijk al te zelfstandig in zijn theologisch denken en te zeer markante persoonlijkheid, dan dat er van een diepere geestelijke verwantschap tussen hem en die kring van Da Costa sprake kon zijn. Men was in Amsterdam bang dat Kohlbrugge in Utrecht de separatistische kant opging. In de Utrechtse kring van vromen die hun oefeningen hielden, bestond de neiging om zich van de Kerk af te scheiden zeer zeker. Deze mensen werden dikwijls lastig gevallen door op sensatie belust en brutaal volk. Toen Kohlbrugge's eerste vrouw begraven werd, schreeuwden straatjongens de slippendragers van het lijkkleed na: “Daar heb je ze, die dominees in de afgescheiden Kerk moeten worden!” Inderdaad zou deze kring wel gewild hebben, dat Kohlbrugge zich als predikant aan het hoofd stelde om met hen een eigen gemeente te vormen. Na 1833 echter kwam er verwijdering tussen hem en deze mensen, omdat ze het met zijn in het Wuppertal gehouden preek over Romeinen 7: 14, inmiddels vertaald en in ons land gelezen en druk besproken, niet eens waren.

Ook de Utrechtse theologische studenten waren Kohlbrugge niet goed gezind. Op de collegebanken hoorden ze hun hoogleraren met de bezoekers van oefeningen spotten en Kohlbrugge honen. Een groep studenten besloot hem bij een geschikte gelegenheid in het water van de Oude Gracht te gooien. Door één van hen, de latere predikant G. Krayenbelt, werd Kohlbrugge gewaarschuwd; hij bleef een paar dagen in huis, totdat de gemoederen weer wat bekoeld waren.

Het is wel begrijpelijk dat de door de Hervormde Kerk afgewezen Kohlbrugge er over gedacht heeft of het zich aan het hoofd stellen van een afgescheiden gemeente misschien de weg was die hij in zijn omstandigheden te gaan had. Zijn vrienden uit Amsterdam meenden hem daarvoor te moeten waarschuwen. Ook zonder deze waarschuwing zou Kohlbrugge op dit punt wel tot klaarheid gekomen zijn. Weldra bleek dat hij van afscheiding niet wilde weten.

Bij Kohlbrugge heeft wel altijd de gedachte geleefd, dat een van God geroepen en door de Kerk geordend evangelieverkondiger het Woord had te bedienen, zo mogelijk ook tegen verandering van officiële instanties in.

Kohlbrugge en de Afscheidenen

Toen Ds. H. de Cock te Ulrum om zijn kritiek door kerkelijke besturen in zijn ambt werd geschorst, schreef Kohlbrugge hem onder andere.:

“Men heeft u geschorst, om u onschadelijk te maken. Twee jaren zult u wel zwijgen uit stille hoop, van de preekstoel eens weer te mogen beklimmen. Heeft men u zover, of leeft u dan nog, dan moet men er nog een proeftijd, een tijd van deliberatie bij aanknopen en eindelijk een acte van amendement, belofte van voorzichtiger te zullen zijn. Zo zullen nog maar twee trappen tot de preekstoel zijn; op de bovensten breekt men n de geestelijke mens de hals, en dan moogt gij er weer op, anders nooit, of God herstelle weldra de gereformeerde Kerk in ons land. Met het schrijven van uw boek hebt u uw plicht gedaan, gelijk ik weet, dat ik die gedaan heb in de Lutherse Kerk. U hebt mijn boek gelezen. Een ander lot, als mij treft, zal u niet treffen. De gevallen zijn dezelfde.” Om dan te vervolgen:

“Ware ik predikant geweest, dat is, had ik de handoplegging ontvangen, gelijk u, ik ware mijn bediening blijven waarnemen. Vervolging en ook dienaangaande beroving van geld en goed heb ik mij mogen getroosten, en ik had ze mij verder laten getroosten, alware geldboete, gevangenisstraf en dergelijke de gevolgen geweest. Uit de ene plaats gejaagd, had ik mij naar de andere begeven en daar gepredikt. Niet geschorst, was u Predikant van de Gemeente te Ulrum, geschorst, bent u het van de Gemeente te Ulrum, en van alle gemeenten, waar men u horen wil. Ik zeg niet, dat u het daarom ook zo doen zou, maar ik deed het zo, indien ik Predikant van de Gereformeerde Gemeente, en geschorst was.”

Na dit getuigenis van activiteit, voor Kohlbrugge een activiteit om Gods wil, volgt dan deze passage van passiviteit, omdat het bij hem niet de mens is die het doen moet, maar God die het doen zal:

“Ik liet het stenen gebouw en de houten preekstoel staan, waar het stond, verzette mij tegen elke gewelddadigheid, die de één of ander zou willen voorstellen tot mijn bescherming tegen het wettig bestuur, en liet met mij doen, wat men goed vond. Geweld hebben de Apostelen niet gebruikt, kracht of geweld van mensen, vleselijke wapenen doen het ook niet, maar zijn een gruwel in Gods ogen, en zijn altijd nadelig voor de zaak van de waarheid, zoals de geschiedenis van de Hussieten duidelijk bewijst.”

Deze woorden, zo kort voor de Afscheiding van 1834 geschreven, houden in, dat Kohlbrugge ook het eigenwillige zich separeren (niet: gesepareerd worden!) en het eigenmachtig stichten van aparte gemeenten naast de Gereformeerde Kerk, als een “vleselijk wapen” beschouwt. Dat wordt ook wel bewezen door het feit, dat als de Afscheiding eenmaal bezig is zich door te zetten, hij er geen goed woord voor over heeft: “Als mij er iemand naar vraagt,” zo heet het in een brief aan zijn vriend Van Heumen te Delft in 1835, “zeg ik niet, zoals u, dat hij het doe uit het geloof; nee, maar dat hij, zo hij in de Heere staat, het niet doen kan of zal, aangezien een ieder gelovige al lang afgescheiden is geworden; zich óf daar zullende vervoegen en vervoegende, waar zich een getuige Christus bevindt, en zich aan dezelve aansluitende; óf zo dezelve ter zijner plaats niet is, zelf getuigende tegen alles, wat afwijkt van de gezonde leer, en leidende voor het overige een patriarchaal leven.”

Dat is dus een pleidooi om Gereformeerd te zijn en bij de Gereformeerde Kerk te blijven. Maar zo in de plaatselijke gemeente de rechte leer niet gepredikt wordt of

door voorschriften en verordeningen van boven af niet gebracht kan worden, dan heeft men persoonlijk naar die ware leer te blijven leven en ze te belijden, in gemeenschap met andere en desnoods individueel.

“Maar wat de tegenwoordig gedreven Afscheiding aangaat, dat dezelve niets anders is: dan een strik des duivels, brengende hen al tot één corpus, om ze zo onder de wet te houden, nadat zij de waarheid Christus versmaad hebben, die hun is gepredikt geworden door hen, die de Heere daartoe getrouw heeft geacht en zijnde een rechtvaardig oordeel over hen, en een weg van openbaarmaking, van alles wat naar het vlees is, zoals nimmer tevoren.”

Dat betekent dat Kohlbrugge niet kan erkennen, dat de Afscheidenen zich aan de waarheid van Gods Woord houden. Het verwerpen van zijn preek over Romeinen 7: 14 heeft de breuk tussen hem en de mensen van de Afscheiding wel definitief gemaakt.

Als deze Afscheidenen zich dan met ‘s Konings goedkeuring gaan organiseren tot erkende gemeenten onder een nieuwe naam, dan geldt naast de bovengenoemde bezwaren voor Kohlbrugge uiteindelijk wat hij schrijft aan Brummelkamp: “Maar ten opzichte van u antwoord ik ten 3e dat, zo weinig ik de afgescheiden gemeente in haar ontstaan als zodanig, als de Gemeente van de Heere erken, ik haar allerm minst als zodanig erken voor het tegenwoordige. Want in de wijze waarop de afgescheiden gemeenten haar erkenning bekomen hebben of dezelve zoeken, “hebben zij zich tot een secte gemaakt en getoond, dat zij zelf niet geloven de gemeente van de Heere te zijn. Hoe zal dan de Koning der Koningen hen er voor erkennen? Hoe Zijn dienaar?” Men zou Kohlbrugge’s standpunt tegenover afscheiding van de Reformatorische Kerk aldus kunnen samenvatten:

Kohlbrugge kan het goedkeuren, dat men als deel van de Gereformeerde Kerk in aparte kring samenkomt om het Woord Gods te horen verkondigen, wanneer dit in de officiële Kerk niet gebracht wordt, maar vervangen wordt door menselijke wijsheid of rationalistische deugdtheorieën, kortom wat men in de 19e eeuw noemde de negatieve neologie. Of wanneer voorgangers zich niet houden aan verordeningen en formulieren, zoals de Reformatorische Kerk voor eredienst en sacramentsbediening ze heeft ingesteld. Om dezelfde redenen kon men zich immers, als men het zich kon permitteren meerdere malen daarvoor naar Elberfeld te reizen, bij de Niederländisch Reformierte Gemeinde als buitenlid aansluiten. Zelfs is het denkbaar dat men een eigen gemeente sticht, ten einde op de rechte wijze de sacramenten te kunnen doen bedienen. Maar altijd zal men zich als een deel van de Gereformeerde Kerk moeten beschouwen. Zodra het in de plaatselijke Kerk weer mogelijk is het Woord van God te horen en men er zich houdt aan de gereformeerde kerkenordening, aan de christelijke belijdenis en aan de formulieren, dan moet de “nevenkerk”, die een noodgeval is, opgegeven worden en de mensen die haar in stand hielden moeten dan weer aan het kerkelijk leven van de plaatselijke gemeente deelnemen. Het stichten van een nieuwe Kerk, naar eigen opvatting en met het doel zelfstandig te blijven, keurt hij ten strengste af en verwerpt hij als sectarisme.

Aan dit standpunt is Kohlbrugge trouw gebleven tegenover de Nederlands Hervormde Kerk en tegenover de Evangelisch Reformierte Kirche in Duitsland.

Na 1856 preekte Kohlbrugge herhaalde malen in ons land in de Hervormde Kerk. Ook vervulde hij preekbeurten in de Duitse Evangelische Gemeente te de Haag, in de Waalse Kerk te Delft en in de Schotse Kapel te Amsterdam. Dat was dus kerkelijk volkomen verantwoord. Zijn auditorium was dikwijls gemengd; na de dienst in de Schotse Kerk zongen Hervormden en Afscheidenen hem gezamenlijk spontaan de zegenbede uit Psalm 134 toe. Dominee De Waal van de Christelijk Afscheiden

Gemeente vroeg hem na afloop of hij ook in diens gemeente niet eens een keer wou preken? In zijn antwoord stelde Kohlbrugge deze keer de oecumene boven kerkelijke gescheidenheid. Hij nam dit aanbod niet aan, echter niet met de motivering die men van hem had kunnen verwachten, maar met de woorden dat hij het graag gedaan zou hebben, echter weer te spoedig naar Elberfeld terug moest. De verklaring voor dit antwoord moet mijns inziens gezocht worden in de vriendelijke stemming, waarin Kohlbrugge moet verkeerd hebben na de openlijke waardering, die hem ook van afgescheiden zijde ten deel was gevallen. Hij wou waarschijnlijk geen scherpstrijper zijn en liet het leven boven de leer gaan, nu hij de eenheid in Christus ook met de afgescheiden broeders had gevoeld. Deze harmonie gold bij hem op dat moment meer dan starheid ten opzichte van kerkbegrip.

Tot op hoge leeftijd heeft Kohlbrugge steeds preekverzoeken uit eigen land gekregen en vele malen heeft hij er gevolg aan gegeven. Maar verzoeken om bij de Christelijk Afgescheidenen te komen preken heeft hij ook verder steeds van de hand gewezen. “Weledele Heer”, schrijft hij bijvoorbeeld in 1865 aan de scriba van zo een gemeente, “Veroorloof mij te herhalen, wat ik al meermalen hij dergelijke menigvuldige verzoeken, gelijk de uwe, geantwoord heb. Mijn plicht en roeping is te Elberfeld bij mijn eigen gemeente, en ik gevoel verder geen roeping, zo ik een enkele reis met een gerust geweten van hier kan, dan op te treden in een Landskerk.”

Entoen de op zichzelf staande afgescheiden gemeente in de Weteringstraat te Amsterdam hem uitnodigde, antwoordde hij:

“Op uw beleefde aanvraag in de Weteringskerk te komen preken, antwoord ik u met al ernst van mijn beroep, dat ik mij alleen en uitsluitend geroepen gevoel om het Woord Gods te prediken in de vanouds bestaande Landskerk en dat ik in nevenkerken geen heil zie en ook nimmer gezien heb.”

Kerkelijke toestanden in Duitsland

Toch is Kohlbrugge meer dan 25 jaar predikant van een zelfstandige gemeente naast de Landskerk geweest.

Toen Kohlbrugge in 1833 in het Wuppertal was, verzocht men hem in de Landskerk te willen preken; hij heeft dat graag gedaan ondanks het bezwaar van de voor hem toch vreemde taal waarin hij zich moest uitdrukken. Hij had er ook wel graag langer willen blijven om er in de Landskerk opgenomen te kunnen worden. Van hogerhand werd dit hem echter belet. De koning van Pruisen was in die jaren bezig “Union” en “Agende” in de Kerk in te voeren. Wat het eerste betreft wil dat zeggen, dat hij Lutherse en Gereformeerden in één kerkverband wilde samenbrengen. Dat is ook gebeurd en zo is in Duitsland de Evangelische Kirche ontstaan. Toch kon men hierin weer drie typen onderscheiden: de evangelisch unierte Kirche, waarin de samensmelting een volkomen feit werd, de evangelisch lutherische waarin het lutherse type, en de evangelisch reformierte waarin het gereformeerde type overheerste. In die éne Kerk zou dan een bepaalde liturgie voorgeschreven zijn: de Agende. Kohlbrugge had geen bezwaar tegen de vereniging van Lutherse en Gereformeerden in één kerkverband. Met zijn verstand was hij een aanhanger van Calvijn geworden, maar met zijn hart hield hij van Luther. Tegenover de invoering van de Agende stond bij echter afwijzend. Wel meende hij dat ze voor menige gemeente heilzaam zou kunnen zijn, omdat “menig predikant zo zonder voorbereiding de kansel beklom en zoveel verontachtzaamde”, maar het uitgesproken Lutherse karakter dat die Agende had, was niet in overeenstemming met de eisen die hij volgens zijn gereformeerde opvatting aan de eredienst stelde. Men verdacht hem er van dat hij ook tegen de Union was, en ook omdat hij buitenlander was, wilde men hem in de Evangelische Kirche niet

opnemen en werd hem het preken in de Landskerk verboden.

In Wuppertal met zijn sterk overwegend gereformeerd karakter, was men ook tegen de Agende. Uit vrees van te worden afgezet, legden de predikanten zich toch bij de invoering neer. Een aantal gemeenteleden kon zich daar niet mee verenigen, zij bezochten de godsdienstoefeningen niet meer en liepen als “schapen zonder herder” gevaar van de rechte weg af te dwalen. In het alleszins godsdienstige Wuppertal, waar vanouds ook mystieke en methodistische stromingen een voedingsbodem gevonden hadden, was dat gevaar om tot sectarisme te vervallen voor gelovigen zonder kerkelijke binding niet denkbeeldig.

Kohlbrugge predikant van een zelfstandige gemeente

Kohlbrugge maakte nog wel eens een reisje naar Duitsland, maar had na 1833 Elberfeld gemen. Toen hij nu in 1846 weer met zijn vrouw en dochtertje in Godesberg was, wist men hem er toe te bewegen naar Elberfeld te komen en zich over die verstrooiden, die zich aan het kerkelijk gemeentelijk leven onttrokken hadden, te ontfermen. Hij ging er heen, huurde er een huis, hield daar Bijbellezingen, weldra ook Bijbeluitleggingen op zondag in een lokaal, op uren dat er geen dienst was in de Evangelisch Reformierte Kirche. Zo werd hij al gauw de geestelijke leidsman van hen die het in de officiële Kerk om bovengenoemde redenen niet konden vinden.

Dit was dus niet in strijd met de gedragslijn die hij in zulke bijzondere gevallen voor geoorloofd hield. Bovendien streefde Kohlbrugge er naar, de mensen die zich van de Kerk afgewend hadden, weer naar hun Kerk terug te brengen en deed hij moeite om de verplichte Agende weer opgeheven te krijgen. Hij meende dit laatste te kunnen bereiken met zijn invloed diè hij via de bevriende familie Von van de Heydt, op regeringskringen in Berlijn bezat.

Ook zelf wenste hij in de Landskerk opgenomen te worden en na veel strubbelingen is dat ook gelukt. Hij was echter lidmaat geworden met het beding, dat hij met de predikanten gedaan zou zien te krijgen, dat de bewuste Agende afgeschaft werd. Maar toen hij eenmaal in de Reformierte Kirche opgenomen was, bleek het ministerie van de Elberfeldse gemeente een politiek spel met hem gespeeld te hebben. Van deze zijde eiste men nu van hem, dat hij de Agende zou aannemen en dat hij de particuliere bijeenkomsten zou staken. Deze handelwijze van zijn collega's in de Reformierte Kirche heeft Kohlbrugge veel verdriet gedaan. Hij kon enerzijds niet toegeven en anderzijds wilde hij “zijn” mensen niet in de steek laten en was hij gekant tegen separatie. “Ik ben hier niet gekomen,” zo schreef hij naar een officiële instantie in Berlijn “om de scheur in de Gemeente te vergroten, maar om ze veeleer indien mogelijk te helen.”

Het antwoord op de brief waaruit deze zin wel het kernpunt is, zal Kohlbrugge verrast hebben. Men raadt hem aan rustig met zijn bijeenkomsten en Schriftverklaringen voort te gaan en stelt in uitzicht, dat er een zelfstandige gemeente gevormd zal worden naast de Evangelisch Reformierte Gemeinde, zonder door de staat voorgeschreven Agende en met eigen Kerkorde!

Dit is in 1847 ook gebeurd, toen het tolerantie-edict van Friedrich Wilhelm IV dit officieel mogelijk maakte. Kohlbrugge ging toen met een honderd gezinnen uit de Landskerk en deze uitgetreden stichtten de Niederländisch Reformierte Gemeinde. Deze gemeente beschouwde zich als een deel van de Gereformeerde Kerk, zoals ze was vóór de staatsinmenging ten opzichte van haar liturgie en kerkorde. Kohlbrugge beschouwde haar zoals wij zagen ook als een buitengemeente van de Nederlands Hervormde Kerk van vóór 1816.

Altijd is in Kohlbrugge het verlangen levendig gebleven naar hereniging met de Landskerk. Bij zijn 25-jarig ambtsjubileum in 1871 sprak hij daar nog van: "Ik heb mij werkelijk niet willen afzonderen, zo weinig, dat ik thans nog niet de evangelisch-gereformeerde kerk kan voorbijgaan, zonder in mijn hart het gevoel te hebben: daar heb ik ook eens gepreekt in het jaar 1833, daar behoor ik eigenlijk thuis. Maar de Heere heeft het anders geleid en ik ben er ook tevreden. De Heere heeft gezegd: u zult mijn prediker zijn, laat hen tot u wederkeren, u zult tot hen niet wederkeren."

In 1856 is er van Kohlbrugge's terugkeer nog eens sprake geweest, toen een deel van de leden van de evangelisch-gereformeerde gemeente te Elberfeld in een vacature Kohlbrugge beroepen wilde zien. De kerkenraad had echter een ander op het oog en liet het niet tot stemming komen. Kohlbrugge vond het blijkbaar ook niet het geschikte moment; aan de Boissevains in Amsterdam schreef hij tenminste: "Zo ben ik met ere en gelukkig van iets af, dat nog al wat te bedenken zou hebben gegeven."

Zijn standpunt tegenover separatie en gesepareerden van de officiële Kerk bleef wel hetzelfde, al is zijn opvatting in de loop van de jaren wel ruimer geworden, omdat hij zijn kerkbegrip toch niet wilde blijven stellen boven de eenheid van de Geest, boven de eenheid in Christus. En zeker niet wanneer hij eraan dacht, dat de Synode van de Nederlands Hervormde Kerk zichzelf onbevoegd verklaarde om te oordelen aangaande afwijkingen van de leer.

Wat hem zelf aangaat schrijft hij daarover aan Van Heumen te Delft in 1864 het volgende:

"De Synode declareerde in 1830 dat zij zelf afkeurde wat met Gods Woord streed, maar het bij afkeuren laten moest en onbevoegd was om over beschuldigingen te oordelen aangaande afwijking van de leer. Dat was een kneep om de gereformeerde leer aan de kant te zetten, een verjaard gebruik of misbruik van gezag, dat de synode voor onbevoegd gemaakt heeft, om enig protest te ontvangen. Nu ligt de synode in het water van de zondvloed van Gods oordelen.

Ik meen nu een reeks van 18 jaren trouw het mijne gedaan te hebben, en meer dan iemand, in de Heere, met allerlei opofferingen, om naar Psalm 50, Gods gunstgenoten te verzamelen, zoals ik in 1845 in last kreeg. Ik geloof dat die sedert genoegzaam verzameld en van de Heere binnengehaald zijn."

En wat de historie betreft, schreef hij in het jaar daarvóór in overeenstemming hiermee, nu hij geloofseenheid boven kerkbegrip stelt, over de afgescheidenen in eigen land aan F. Lucas, meester smid te Westmaas bij Oud-Beijerland:

"Ik weet niet of ik u gezien heb toen ik in uw streek voor Ds. Verhoeff gepreekt heb... ik wil echter antwoorden op uw schrijven en op uw vragen.

Die brief aan Ds. B (rummelkamp) in 1839 geschreven, heb ik niet in mijn hoofd, ik bezit er ook geen kopie van. Voor jaren zag ik die brief met die van Ds. B. gedrukt, die van B. zonder spelfouten, de mijne van spelfouten krioelende. Ik had gewenst dat u de eigen woorden of volzin mij had voorgelegd. Hoe dat zij, in 1833 verscheen van mij een leerrede over Rom. 7 vers 14. Zij die spoedig daarop de afscheiding invoerden verwierpen die leerrede en beschuldigden mij van antinomismus of wetbestrijding. Ik doorliep toen al de boeken, die ooit van de antinomianen uitgegeven zijn. Dat noemde ik en dat noem ik nog onschuldig bloed vergieten, iemand beschuldigen van die ketterij aller ketterijen, waarvan mijn ziel een afschuw heeft. Zij verwierpen in mijn persoon het getuigenis, waarin de redding van kerk en land lag. Tegen al mijn waarschuwen in werd de afscheiding begonnen en voortgezet. Honderden die zich afscheidden, vroegen eerst bij mij aan, ik zou hun in de Naam van de Heere zeggen, wat hier de rechte weg ware. 't Welk zij dan aanhoorden, weer en terugkomende

zeiden zij dan eindelijk, zij hadden er geen licht in, en scheidden zich intussen spoedig daarop af. Zij die de Kerk waren gingen kerkjes stichten, lieten zich door deels onbekende jongens drijven om naar vlees te kunnen wandelen en verwierpen in mij de van God gezonden en door veel lijden toebereiden getuige, die weer met de leer kwam, welke God op het hoogst verhoogt en de mens op het diepst verootmoedigt. Die ik liefhad keerden mij de rug toe en de vijanden hadden hun wil.

Zo stonden de zaken toen, nu zijn wij ongeveer 24 jaren verder en de vijand heeft alles in. 't Is geschied onder Gods rechtvaardig oordeel en hoge toelating, gelijk het opkomen van Koning Saul en zijn regering. Mochten er weinige gevonden worden, die het de vroegeren napraten om mij te betichten van een ketterij, waarvan ik een afschuw heb. Onder afgescheidenen en niet afgescheidenen zijn die mijn broeders en zusters zijn in de Heere. Moest ik in Holland thans leven zonder zelf te prediken, ik zou gaan waar ik het groene gras vond, 't zij niet of wel afgescheiden, latende het verdere aan de Heere over, zonder iets terug te nemen van mijn getuigenis 't zij links of rechts.'

Kohlbrugge had er ook geen bezwaar tegen, dat predikanten uit de Duitse Landskerk in zijn gemeente voorgingen, integendeel! Toen hij voor zijn bezoek aan Bazel enige weken achtereen buiten Duitsland was, namen onder andere de Domprediker Zahn en de Konsistorialrat Neuenhaus de diensten in zijn gemeente waar. De laatste was daar trouwens al eerder opgetreden.

De wens van terugkeer en hereniging is echter nooit in vervulling gegaan. De Niederländisch Reformierte Gemeinde is tot op de huidige dag blijven bestaan.

Wel heeft deze gemeente ook haar moeilijke tijden gekend, maar ze was toch steeds wel een levende gemeente, waar men trachtte het Woord Gods tot zijn recht te doen komen in leer en in wandel. Ze was voor velen een verborgen gemeente. Want hoevelen in Duitsland en elders kenden ze? Toch ook weer een gemeente, waarvan naar binnen en naar buiten invloed uitging tot in Duitse kerken in Rusland en Amerika toe.

Ze was ook een levende gemeenschap en is ook dat gebleven. Een levende gemeenschap die zich voortzet zelfs op haar eigen begraafplaats.

Doordat de andere kerken allerlei bezwaren maakten tegen het begraven van de leden van de Niederländisch Reformierte Gemeinde op haar kerkhoven, was deze gemeente kort na haar oprichting gedwongen er zelf één in te richten. In een droom zag Kohlbrugge de plaats waar dit kerkhof komen moest. Het perceel, tegen een berghelling op gelegen, werd gekocht en tot begraafplaats ingericht. Een begraafplaats, waarvan gezegd wordt dat ze het mooiste plekje in Wuppertal is, maar die ook een schoon symbool van de gemeente is, die met haar doden de grote Paasmorgen verwacht. Alle graven zijn gelijk, alle hebben dezelfde steen, waarop de naam en de geboorte- en sterfdatum vermeld staan. Daar rust ook Kohlbrugge, die het zo had gewild. Toen men aanvankelijk bezwaar maakte tegen deze eenvoud en gelijkvormigheid, zei hij: Begraaft mij dan later bij de armen. Hij die steeds het armezondaarageloof predikte, wist dat allen zonder onderscheid na hun dood met lege handen en zonder werken voor hun Heere en Heiland zouden staan.

6. Kuyper te Utrecht II

Hoezeer de familie Kol het op prijs gesteld zal hebben Kohlbrugge weer eens in hun huis op het Lepelenburg bij zich te zien (“ik beloof u, zo lang ZEd. bij ons is, goed te zorgen voor ZEd.” had mejuffrouw Jeanne Kol al uit Elberfeld naar zijn dochter Anna in Wenen geschreven) de heer Kol zal zichzelf wel hebben moeten toegeven, dat de beide mannen, Kohlbrugge en Kuyper, die hij graag nader tot elkaar had zien komen, op “kerkpolitiek” terrein te zeer verschillend dachten, dan dat er in dit opzicht van enige toenadering sprake had kunnen zijn. Kohlbrugge heeft zich verder ook buiten alle actie tot Kerkherstel in zijn vaderland gehouden en Kuyper heeft zijn werkzaamheden in dit opzicht onverminderd voortgezet.

Kuypers interesse voor kerkrechtelijke aangelegenheden; oprichting Kerkeradenbond

In Utrecht heeft Kuyper zich ook beziggehouden met de kwestie van de kerkelijke goederen, die eerst door de staat beheerd werden, daarna tijdelijk door een college van toezicht, met de bedoeling dit beheer geheel aan de gemeenten over te laten, waartoe dit college echter niet overging. Kuyper schreef hierover een artikel in het Bijblad van de Vereniging “Christelijke Stemmen”: “De Kerkelijke Goederen” (1869) en mengde zich ook in geschrift in de strijd over het vrije beheer, die te Sneek ontstaan was.

Over “de werking van art. 23” schreef Kuyper een gelijknamig opstel in De Christelijke Stemmen, als overdruk in brochurevorm verschenen, waarin hij waarschuwde tegen het standpunt alle heil voor het kerkelijk welzijn van het succes van de volkssoevereiniteit te verwachten. Men had, volgens Kuyper, deze weg, ten einde van de rechten die art. 23 gaf te profiteren, wel móeten gaan. Maar hij noemde deze weg niet de juiste en bovendien betwijfelde hij of op deze wijze werkelijk wel de omzetting van besturen in rechtzinnige geest een feit zou worden.

In de kerkenraad liet Kuyper zich ook niet onbetuigd als er een kwestie ter sprake kwam, die hij in groter verband belangrijk achtte. Naar aanleiding van een doopgeschil in Koudum had de synode geoordeeld, dat het “gewenst” was bij de doop de oude formule te gebruiken. Kuyper “bewoog de Utrechtse Kerkenraad de raden van andere plaatselijke gemeenten op te roepen zich te verenigen, opdat men gezamenlijk zou doen wat de synode naliet, namelijk een duidelijk, positief en gereformeerd geluid te doen horen. Zo werd hij de stichter van de Kerkradenbond, waarbij zich talrijke kerkeraden aansloten.

Kuypers activiteit in de schoolstrijd

Niet minder actief mengde zich Kuyper in de schoolstrijd.

Aan de interpellant in het Volksblad van 21 Januari 1869, die daarin de vraag gesteld had of het gebod van de liefde aan de kinderen niet kon worden geleerd zonder Christus, gaf Kuyper in “De Hoop des Vaderlands” van 3 Maart van dat jaar een antwoord, dat veel vrienden van principieel christelijk onderwijs grote voldoening schonk. Daarvóór had hij op een openbare bijeenkomst in het belang van het christelijk onderwijs in de Hersteld Lutherse Kerk op de Kloveniersburgwal te Amsterdam (van de gemeente waar Kohlbrugge als hulpprediker was begonnen en door wie hij was afgezet) gesproken. Aanleiding tot deze eerste spreekbeurt in Amsterdam was een circulaire van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen geweest, waarin op de gevaren gewezen werd die de openbare school bedreigden in verband met de wijziging van de schoolwet. Het ijveren van het Nut vóór de openbare en tegen de bijzondere school bracht Kuyper er toe de ontwikkeling van deze Maatschappij na te gaan, waarbij hij tot de conclusie kwam, dat ze tot dusver twee

perioden in haar geschiedenis had afgesloten, namelijk die van de christelijk gekleurde en van de kleurloze en dat ze zich nu bevond in de derde periode van haar ontwikkeling, te weten die van ontkerstening van het Nederlandse volk. Zo werd deze rede een waarschuwing tegen de doelstelling van het Nut, dat geworden was tot “het orgaan van de moderne partij op staatkundig en kerkelijk gebied” en die in druk verschenen in rechtzinnige kringen zeer gewaardeerd werd.

In Utrecht hield Kuyper de openingsrede voor de algemene vergadering van de Vereniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs: “Het beroep op het volksgeweten.” Hierbij ging hij terug tot het vurig pleiten van Groen van Prinsterer in de Tweede Kamer om het christendom niet uit de volksopvoeding te weren, daar dat in strijd was met het verlangen van de natie. “Uw organisatie”, zo had deze afgevaardigde van de Christelijk-Historische partij tot de voorstanders van de school zonder de Bijbel gesproken, “Uw organisatie van het openbare schoolwezen is met de Schriften en het recht van alle gezindten, met het geloof van de natie, met het volksgeweten in strijd.” Kuyper, pleitend voor de vrije christelijke school, sloot zich nu aan bij deze woorden. “Zichtbaar wint bij de mannen van onze richting de overtuiging veld, dat in het beroep op het volksgeweten de kracht van ons streven ligt.” Het volksgeweten zou in opstand komen tegen de staatsalmacht, die de openbare school beschermde tegenover de toenemende uitbreiding van het vrije onderwijs, tegen het anti-christelijke en anti-nationale dat de openbare school propageerde, tegen het liberalisme in staat en school.

In September 1869 voerde Kuyper weer het woord over de brandende schoolkwestie. Het ging toen om de schoolplicht. De voorstanders van de openbare school konden deze zonder bezwaar eisen, daar het openbaar onderwijs in staat was uit de van alle burgers geïnde belastinggelden zo nodig kosteloos onderwijs te verstrekken, terwijl de voorstanders van het bijzonder onderwijs de grootste moeilijkheden hadden hun christelijke scholen te financieren. Hier toonde Kuyper zich een bekwaam advocaat in het politiek debat. Met een variant op de rationalistische slagzin: “Bouwt scholen en u kunt de gevangenen sluiten”, beweerde hij dat onder de vigerende wetgeving schoolplicht tot gevolg zou hebben, dat men door meer onderwijs een deel van de gevangenen zou doen ontruimen “om voor ons daarin plaats te maken.” Immers, zo had Kuyper in “Het Beroep op het volksgeweten” (uitgegeven 1869) gezegd: “Men dwingt mij niet. Vind ik geen school, dan zal ik mijn kinderen zelf onderwijzen. Ook de rijke dwingt men niet. Die kan het onderwijs naar eigen keus dwingen door zijn geld. Drukt die last dan enkelen te zwaar, meerderen kunnen zich verenigen en men sticht een bijzondere school. Maar de mindere burger, de arme... voor die kom ik op, voor die spreek ik.”

Tenslotte zij over Kuypers actief optreden in de schoolkwestie nog vermeld zijn artikel in De Heraut over “De Leer van de onsterfelijkheid en de Staatsschool.” Het liberale gevoelen in deze was: de openbare school mag noch vóór noch tegen de onsterfelijkheid, evenmin als ten opzichte van enig ander christelijk dogma, opkomen. Kuyper is het daarmee eens. “Maar als Men nu wél toestaat, dat op die onzijdige en kleurloze school over de onsterfelijkheid van de ziel zal gesproken worden, dan zal de onderwijzer, wegens de verschillende beschouwingen over dit onderwerp, deze en gene moeten ergeren. Zal hij het vagevuur van de Roomsens, de wederkomst van Jezus en het laatste oordeel, de opstanding des vleses en de zaliging aller zielen bespreken, dan komt hij in botsing, of met de liberalen, of met de modernen, of ook met de rechtzinnigen, of eindelijk met de Roomsens. Maar laat het eens oogluikend toe, dat de onderwijzer op school over het leven na de dood spreekt, en weldra heeft hij een staatsleer over de laatste dingen, een staats-eschatologie gepropageerd.”

Conservatieven en Rooms en kwamen echter tegen het liberale standpunt op. Dit hekelde Kuyper. “Immers, Conservatieven en Ultramontaansche bladen hebben er in toegestemd, dat de opstanding van Christus, waarin elke hoop van de onsterfelijkheid rust, op de staatsschool wordt doodgezwegen. maar nu er een aanval geschiedt niet op het Christendom, maar op de rationalistische trias van “God, Deugd en Onsterfelijkheid” nu willen ze die leer wel op de school. Zij pleiten dus nu voor het Rationalisme. Want die leer van de onsterfelijkheid is niet christelijk. In het Evangelie wordt de ziel dood genoemd, en zij wordt niet levend, tenzij dat Christus haar ten leven wekt. Dan heeft zij het eeuwige leven. De leer van de onsterfelijkheid van de ziel sluit voorts het lichaam buiten. Maar in het Christendom is ook plaats voor de wederopstanding des vlees. Al zou men dan ook op de school de onsterfelijkheid van de ziel willen behouden en leren, er zou toch niets zedelijks in dit onderwijs zijn te vinden, zo lang men zweeg over het laatste oordeel. Toen het echter de vraag gold, om de heerlijke Christus, Die het eeuwige leven in zijn volheid draagt, aan de kinderen van ons volk te ontnemen, toen zweeg men. Maar nu de rationalistische voorstelling van een dorre, geesteloze onsterfelijkheid door het alvermogen van ons schoolwet bedreigd wordt, nu maakt men alarm.”

Ik noemde deze bedrijvigheid van Kuyper wat uitvoerig en gaf enkele zinsneden uit zijn toespraken en geschriften, om te laten zien met welk een vuur Kuyper zich hier liet gelden en in welk een dikwijls fraaie vorm hij zijn gedachten uitsprak. Ook mag hier worden opgemerkt, dat uit zijn optreden blijkt, hoe na de kwesties van Kerk en school hem aan het hart lagen. Kuyper heeft hier zonder twijfel gemeend, dat het zijn Hem door God opgelegde taak en plicht was, om zich in deze niet afzijdig te houden, maar actief deel te nemen. Het was tegen zijn aard en aanleg te doen zoals Kohlbrugge deed en wilde: alleen door verkondiging van het Woord, vanaf de kansel en door geschrift, zijn gemeente en verder allen die door zijn woord bereikt konden worden, steeds weer tot bekering op te roepen, in de zekerheid dat het profetisch Woord het zijne zou doen en dat God wel aan de kinderen van Zijn volk de school zou geven, die het nodig had. Als “De Taak ons opgelegd”, zo heeft Kuyper oprecht ook dit deel van zijn werk in dienst van zijn Zender beschouwd en hij heeft zich van die taak zonder zichzelf te ontzien en met grote begaafdheid en bekwaamheid gekwet.

Dit toornen van Kuyper tegen de staatsschool, waar een 19^e eeuws liberalisme zijn gepopulariseerd rationalisme op onmondige kinderen ook uit christelijke gezinnen kon uitleven, is vanuit het geloof volkomen begrijpelijk. En dat hij pleitte voor een school met de Bijbel als het geen staatsschool kon zijn, dan maar een vrije school, was christelijk en pedagogisch volkomen verantwoord. Ik kan mij voorstellen dat Kohlbrugge dit, misschien in andere vorm, ook gedaan zou kunnen hebben, als hij voor deze problemen gestaan had.

Toch kan men zich niet aan de indruk onttrekken, dat het Kuyper daarbij niet ging om heel de Kerk en heel de natie, maar om het scherp stellen van de antithese en om dat te bereiken wat hij zich als ideaal gesteld had: de vrije school, de bijzondere school voor de kinderen van zijn volgelingen die hij vergaderen en organiseren wilde, om ze uiteindelijk samen te brengen in één christelijke partij en in één door hem “gereformeerde” Kerk. Daarbij werd naar ik meen uit het oog verloren, dat die antithese wel scherp, maar nooit zuiver kon zijn, omdat de Kerk op aarde uiterlijk bezien nooit zal kunnen zijn de gemeente zonder vlek of rimpel, als tegenstelling tot een verdorven wereld, maar altijd zal blijven een Kerk van zondaren die deel heeft aan het lijden van deze wereld. Het is de verzoeking voor de Kerk om in de wereld een macht te willen zijn waarmee men heeft te rekenen, een macht naast, als het kan

boven zoveel andere machten in de wereld.

Kohlbrugge's passiviteit

Tegenover Kuypers "activiteit" is Kohlbrugge's "passiviteit" wel gesmaad en gehegeld.

Was Kohlbrugge zo passief? Het antwoord op deze vraag zou kunnen luiden: Ja, en nee!

Dr. J.C.S. Locher zegt in zijn "Kohlbrugge en de Afscheiding" (1934): "Men heeft dat 'passief' zijn gemaakt tot 't hoofdbeginsel van Kohlbrugge's prediking en doen en zich dan verwonderd, dat hijzelf er soms van bleek af te wijken." Op de passage uit Kohlbrugge's brief aan De Cock die ik bij het weergeven van zijn gevoelens over afscheiding afschreef, volgt deze uitspraak: "Passief moeten wij zijn in alles; daarmee verwerven wij ons wel geen vrienden, maar dat doet er niet toe. Die er op willen slaan, zijn helpers van de duivel. De apostelen, van de Heere geroepen, gehoorzaamden in alles het wettig gezag, maar hun lippen lieten zij niet bedwingen, zij lieten zich geselen en boeien met een vrolijk gelaat, stenigen en half dood slaan, maar in hun ambt, hun van de Heere toevertrouwd, waren zij getrouw." Met Locher zou ik heel Kohlbrugge's passiviteit vanuit deze uitspraak willen bezien. Men moet geen geweld plegen, niet buiten zijn roeping gaan maar er is geen sprake van dat men die roeping niet zou moeten nakomen!

Men bedenke daarbij dat het dikwijls het moeilijkst is om passief te zijn, terwijl men naar zijn menselijke natuur handelend zou willen optreden. Kohlbrugge had dat ondervonden toen hij jarenlang had moeten wachten tot de belofte die hij van God meende te hebben, dat hem een gemeente zou worden gegeven die hij als geordend prediker en pastor zou mogen leiden, in vervulling ging. Het passief zijn betekende toen (en later!) voor hem "niet zien en nochtans geloven." Wat echter het geloof zelf aangaat en het vollharden bij het geloof daarbij wilde hij van geen lijdelijkheid weten en kende hij wel degelijk het strijden om in te gaan.

Tegenover zijn vrienden van het Réveil die wetten maakten van: dit moet u doen en dat hebt u te laten ik denk hierbij bijvoorbeeld aan hun verzet tegen de koepokinenting, wat sommigen tot een schibboleth van christelijkheid maakten stelde Kohlbrugge de enige Wet. De Wet waarmee het zó nauw diende genomen te worden, dat Christus moest ter dood gebracht worden om er aan te voldoen en de mensen in hun geloof daardoor tot "daders" van de Wet kon verklaren.

Tegenover het "doen" en "laten" als voorschrift en christelijk principe, stelde Kohlbrugge de levenswijsheid als leiding van de Heilige Geest, die leert of we in een bepaald geval iets te doen of te laten hebben, al gaat dat doen of laten schijnbaar tegen eigen tijdelijk voordeel of welzijn in, wetende dat het lijden verootmoedigt en dat er zegen rust in het gaan van Gods weg. Wetende dat "ons eeuwig huis niet hier staat", maar dat het er om gaat "dat we de broeders sterken, ons bij hun wonden en plagen medelijdend betonen, dat wij anderen troosten met de troost Gods, dat wij het in praktijk brengen en andere kunnen leren: 'Ik wil barmhartigheid en geen offerande' dat wij het Woord Gods recht snijden, dat wij met Heilige Geest worden aangedaan, dat wij liefde hebben, dat wij niet ménen te zoeken, maar werkelijk zoeken wat van God is en wat van de naasten is, daarom gaat het."

Nee, zo zonder meer kan men Kohlbrugge niet van passiviteit beschuldigen! Een geleerde, die dag en dagelijks studeert, als zijn gezondheidstoestand hem dat ten minste niet verhindert, om steeds weer voor zijn "werk" uit de Schrift oude en nieuwe schatten te kunnen putten; die geen abstracte verhandelingen voor de studeerkamer schrijft, maar met gedegen exegese en schriftuitlegging zijn gemeente opbouwt; die

zijn pastoraal werk met grote trouw en volharding en originaliteit verricht; die zijn catechisanten op vaak verrassende wijze weet te boeien zo'n man is niet passief!

Maar Kohlbrugge's "lijdelijkheid" hing samen met zijn aanvaarding van het lijden, dat hem als Christen in deze wereld rijkelijk was toebedeeld en waar elke christen in de wereld deel aan heeft. Kohlbrugge wist als christen dat men hier op aarde niet vooruit kan grijpen op de in uitzicht gestelde heerlijkheid, maar dat deze eerst door het lijden heen zal kunnen worden verkregen, zoals ook de Heere van de Kerk op aarde door het lijden tot heerlijkheid, door de dood tot het leven gekomen is. Dit aanvaarden van het lijden, deze lijdelijkheid, is voor de wereld (als "wereld") onbegrijpelijk, evenals het kruis van Christus haar een ergernis is.

Kuyper als predikant

Ondanks het veel werk dat Kuyper voor de hele kerk, op staatkundig en maatschappelijk terrein, in woord en geschrift verrichtte, heeft hij zijn meer directe ambtsbezigheden in Utrecht ook zeer serieus genomen. Hij heeft zich van zijn preken niet maar zo gemakkelijk mogelijk afgemaakt, maar heeft het als een zeer belangrijk deel van zijn taak beschouwd, dat hij de gemeente die naar de kerk kwam om Gods Woord te horen, daarmee stichtte en bouwde. Hij wist wat de Utrechtse gemeente van hem verwachtte en hij was bereid om aan die verwachtingen te voldoen, er van doordrongen dat in de orthodoxe Domstad genoeg gemeenteleden waren die met onderscheidend vermogen zijn prediking beluisterden. Het is bekend dat hij tegen zijn eerste optreden in deze gemeente met zijn beroemde academiepredikers en vermaarde predikanten, erg heeft opgezien. Hij heeft de gemeente niet teleurgesteld. Ook door de schone vorm waarin deze jongste predikant van een eerbiedwaardig ministerie zijn Schriftverkondiging bracht, door zijn puntige dictie waarvoor men in Utrecht altijd gevoelig geweest is, en persoonlijkheid, had hij steeds een talrijk gehoor dat geboeid naar hem luisterde en de manier van preken zoals hij dat deed, dankbaar kon waarderen. Of zijn geboeid gehoor het wel dóór gehad heeft, dat deze prediking, die voor gereformeerd moest doorgaan, dat in strikte zin toch niet was? Kuyper zelf heeft dat later wel gezien en toegegeven!

Leest men zijn intredepreek, dan kan men maar al te goed begrijpen, dat zijn collega Bronsveld ze meer een staal van christelijke filosofie, dan een weergeven van de bedoeling van de schrijver van zijn tekst vond. Deze tekst luidde naar Johannes 1: 14: 'Het Woord is vlees geworden en heeft onder ons gewoond'. In zijn preek beweerde Kuyper dat het Woord daartoe vlees geworden was, opdat het "leven Gods in ons" zich in de Christus zou herkennen en daarmee drong hij toch niet door tot de kern en de feitelijkheid van de boodschap van Johannes; over Vleeswording van het Woord heeft Kuyper later heel anders gesproken, zoals we nog zullen zien Dr. Bronsveld schreef over deze preek een instructief artikel in de "Stemmen voor Waarheid en Vrede" (1868) en gaf dit als opschrift: *Wijsgerig, ook Bijbels?* En waarschuwde daarin met het Bijbelwoord niet de weg van de speculatie op te gaan. "Voorzeker, de Christelijke bespiegeling heeft recht van bestaan, maar waar zij naast het woord zich plaatst van Hem, Die de waarheid is, loopt zij gevaar benevens de waarheid en niet uit haar te spreken. Ben ik wel onderricht, dan geniet de heer Kuyper tot heden te Utrecht de sympathie van de sterkstgekleurde rechtzinnigen. Inderdaad, het is meer gezien, dat onbijbelse stellingen verdedigd werden door wachters op Sions muren. Daar is geen vruchtbaarder moeder van ketterijen dan de speculatieve mystiek, waarheen Dr. Kuyper thans schijnt over te hellen. Zij is zeer verleidelijk. Hem worde gegeven de gezonde mystiek en het helder verstand van Calvijn tot een schoon geheel te verenigen."

Zijn eerste “Zestal Leerredenen” gaf Kuyper in zijn Utrechtse tijd in het licht, waaruit men hem als bedienaar van het Woord uit die jaren kan leren kennen. Kuyper is in deze preken op en top “ethisch”, hoezeer hij later op de “ethischen” en het “ethicisme” ook afgaf. Er is ook nog geen spoor in van zijn wedergeboorteleer, die hij in zijn rijpere jaren in zijn theologische werken zon voorstaan.

Zijn tweede Zestal, dat hij wat later als Amsterdams dominee publiceerde, draagt ongeveer hetzelfde karakter; hij sprak er later over als “een verouderd bundeltje.” Het is echter niet tegen te spreken dat deze preken, zowel die van het eerste als van het tweede Zestal, die karakteristiek zijn voor de predikant Kuyper, met warmte en gloed en in fraaie stijl geschreven zijn. Titels als: Nabij God te zijn; Schuldbesef; De vloek van de verstandsrichting; Maria bij het Kruis; Het Kruis van Christus het levensideaal; Rust van de ziel bij de onrust van de tijden; Het onbewuste Adventsgebed wijzen wel op het gevoelvolle element dat in deze leerredenen domineert. De bewogenheid die er uit spreekt en de troost die in zijn verkondiging van de evangelieboodschap doorklinkt, moeten zijn hoorders wel gepakt en zal gevoelige hart en zeker getroffen hebben. De Utrechtse gemeente heeft dus Kuyper als dominee zeer gewaardeerd. Ook zijn preek op Goede Vrijdag 1869, een mottopreek over Het Graf, naar aanleiding van het plotseling sterven van Ds. Gildemeester, die in de toen door Kuyper geleide dienst bij leven zou opgetreden zijn, liet niet na op zijn overtalrijke hoorden een diepe indruk te maken. Evenals het kanselwerk heeft Kuyper ook zijn pastorale arbeid met ijver, ernst en liefde gedaan. Huisbezoek werd geregeld gebracht; catechisatie getrouw en met de bedoeling gefundeerde kennis van de Schrift en van de geloofsstukken bij te brengen, gehouden, ook voor hen die al lidmaat waren, maar tóch onder zijn leiding zich beter op de hoogte wilden stellen. Kuyper had een enorme werkkraft en ontzag zichzelf niet.

Kuypers theologische en politieke opvatting

Van de typisch theologische arbeid vermeld ik, om Kuypers opvattingen in zijn Utrechtse tijd kort te karakteriseren, zijn “De Schrift, het Woord Gods”, oorspronkelijk bedoeld als inleidend woord bij een te verschijnen platenbijbel, waaraan verschillende theologen zouden meewerken en Kuyper de eerste platen van bijschriften zou voorzien. Toen de andere theologen van dat inleidend woord kennis genomen hadden, trokken ze zich echter terug en de uitgave van het verzamelwerk kwam niet tot stand. Kuyper liet nu in 1870 zijn Inleiding apart verschijnen. Over de Schriftbeschouwing van veel rechtzinnigen oordeelde hij daarin als volgt. “Men begon de belijdenis: *de Schrift is Gods Woord* op te vatten in een zin alsof bedoeld ware: *de Schrift heeft tot inhoud een reeks van woorden Gods*. Gods Woord werd in woorden Gods veranderd, en daarmee het Woord Gods in zijn diepste zin vernietigd. Men verlaagde het heilig boek van de gemeente tot een Koran van de Christenheid.”

En tenslotte zij met een enkel woord ook nog Kuypers politiek standpunt uit die jaren genoemd. Als conservatief in politiek opzicht was Kuyper in Beesd gekomen. Maar door het lezen van brochures, in een clubje van enkele ontwikkelde gemeenteleden, kwam hij al gauw in het voetspoor van Groen van Prinsterer. In Utrecht wordt hij ook werker aan “De Heraut” en gaat hij schrijven over de onderwerpen van de dag. In 1870 verdedigt hij voor de Utrechtse theologische en juridische Studenten Debatingclub een negental politieke stellingen, waarvan de eerste luidt: “Er zijn slechts twee uitgangspunten van Staatkundige richting: Het Christelijk beginsel en het beginsel van 1789.” Dit christelijk beginsel leeft voor Kuyper alleen echt in de Christelijk-Historische partij.

7. Kuyper te Utrecht III

Aankondiging van Kuypers bezoek aan Kohlbrugge

Op 19 Februari 1870 ontving Kohlbrugge van Kol uit Utrecht een brief waarin stond: “Dominee Kuyper komt bij u om raad.”

Onze eerste constatering is: ondanks het feit, dat de beide mannen zo geheel anders dachten over hun taak en ze in kwesties van kerkelijk beleid niet van eenzelfde gevoelen waren ondanks de “reine wijn” die Kohlbrugge Kuyper had ingeschonken, is de persoonlijke verhouding tussen hen goed gebleven.

Kohlbrugge was na hun ontmoeting zijn eigen weg verder gegaan en zette zijn gezegend werk van opbouw van de gemeente voort, door haar steeds meer in te leiden in de volle rijkdom van de heerlijkheid van de kinderen Gods. Desgevraagd had hij Kuyper zijn mening gezegd, maar hij liet hem volkomen in zijn waarde. Het zou denkbaar geweest zijn, dat Kuyper, die bij Kohlbrugge voor zijn kerk reformatorisch streven geen steun gevonden had, op voortzetting van het contact met zo’n “eigenzinnig” man, verder geen prijs stelde. Kuyper heeft hem waarschijnlijk toch niet zo eigenzinnig gevonden, maar gevoeld dat hij in Kohlbrugge met een man te doen had, voor wie men om zijn kennis van Gods Woord en zijn verstaan van Gods wil met de gelovigen, een groot respect moest hebben. Kuyper heeft tegen Kohlbrugge steeds hoog opgezien, als tegen iemand die door God zeer begenadigd en in de beste zin van het woord een christen was en ik vraag mij af, of hij niet intuïtief gevoeld heeft, dat Kohlbrugge’s zienswijze en handelen toch misschien wel meer naar Gods wil zou kunnen zijn, al werd Kuyper door aanleg en karakter een andere weg opgestuurd.

Waarover Kuyper Kohlbrugge om raad kwam vragen wordt in het briefcitaat, dat ik vond, in een schrijven van Kohlbrugge aan zijn schoonzoon Böhl, niet vermeld. “Onze gebeden vergezellen hem”, had Kol aan zijn kennisgeving toegevoegd. Het is niet zo moeilijk te raden waarover Kuyper met Kohlbrugge kwam spreken en ook uit genoemde brief van Kohlbrugge aan Böhl van 24 februari 1870 wordt het duidelijk: Kuyper had een beroep gekregen naar Amsterdam.

Kuyper maakt vijanden en vrienden

Kuyper had zich door zijn optreden in en buiten Utrecht vrienden gemaakt, maar had ook vrienden verloren. Na zijn rede Het Beroep op het Volksgeweten had Kuyper in de discussie over de schrapping van het woord Christelijk uit de doelstelling van de staatsschool: “opleiding tot alle Christelijke en maatschappelijke deugden” gezegd: “Tegenover de staatstheorie staat de Christelijke idee. De tegenwoordige overheersende staatsidee is satanisch.” Beets was daartegen opgekomen met de krasse uitspraak die Kuyper deed verbleken: “Men heeft gesproken van satanisch, ik vind daarin iets demonisch.” Na deze trokken Beets, die Kuypers beroep naar Utrecht gestimuleerd had, en Chantepie de la Saussaye, die in diezelfde tijd dankbaar geconstateerd had, dat Kuyper van modern orthodox geworden was, niet meer met hem één lijn. We hebben ook gezien, dat de uitgave van het Bijbel-Album onder gemeenschappelijke verantwoordelijkheid na Kuypers Inleiding niet tot stand kon komen.

Kuyper maakte zich met zijn optreden ook vijanden. Na zijn sneer op de vergadering van het Schoolverbond, waar de Christelijk-Nationalen als gast waren, over het ontruimen van de gevangenen ten behoeve van “zijn” mensen, had men Kuyper “de zaal uitgefloten en uitgetrappeld.”

Vereniging "Vrienden van de Waarheid"

Maar Kuyper had zich ook nieuwe vrienden gemaakt. Zo was daar bijvoorbeeld de Amsterdamse afdeling van de Vereniging "Vrienden van de Waarheid", die het voor Kuyper opnam. De afdelingen van deze Vereniging waren plaatselijk ontstaan door onderlinge aansluiting van leden van de Kerk, "die acht wilden hebben op zichzelf en de leer" en die zich wilden doen gelden wanneer aan de rechten van de Gereformeerde belijdenis en haar aanhangers door de Synode te kort werd gedaan.

De Provinciale Zuidhollandse afdeling van de Vrienden van de Waarheid had in 1859, toen door verspreiding van zijn preken in ons land Kohlbrugge bij veel rechtzinnigen tot groot aanzien gekomen was, deze tot erelid benoemd. Daartegen was de Amsterdamse afdeling opgekomen. In een "Open Brief aan het Hoofdbestuur van de Provinciale Vereniging van Vrienden van de Waarheid in Zuid-Holland, betreffende de benoeming tot honorair lid van deze vereniging van Dr. H.F. Kohlbrugge" (1860), hadden de ondertekenaars van deze Brief N.M. Feringa, J.C. Groenenwegen, H.J. Dibbetz, C.W. Wustenhoff en G. van Peursem gemeend, dat waar de vereniging volgens haar zeggen streed voor Kerk en belijdenis en tegenover de afscheiding stond, zij inconsequent handelde door Dr. Kohlbrugge tot haar erelid te benoemen. Volgens deze ondertekenaars waren Kohlbrugge's leerstellingen omtrent heiligmaking en de ontvangenis van Christus in het vlees, daarbij doelende op zijn opvattingen over Romeinen 7: 4 en Matthéüs 1, niet in overeenstemming met de gereformeerde belijdenis en was het feit dat Kohlbrugge zich te Elberfeld tot voorganger van een "afgescheiden" gemeente had laten kiezen in strijd met het doel van de vereniging. Op deze Open Brief was daarna een "Antwoord" verschenen ter verdediging van Kohlbrugge's ambtelijke werkzaamheid en leer, ondertekend door W. Jansen, pedel van de Universiteit te Utrecht, maar waarschijnlijk opgesteld door Bernhardi aldaar. Het antwoord van de Zuidhollandse afdeling op de Open Brief behelsde, dat besloten was het erelidmaatschap van Dr. Kohlbrugge niet in te trekken. De voorzitter van het hoofdbestuur van de vereniging, Ds. Du Cloux, zou echter met Dr. Kohlbrugge over de in de Open Brief vermelde bezwaarpunten corresponderen. Tot een bevredigend resultaat voor beide partijen voerde de correspondentie niet en Kohlbrugge berichtte aan de Provinciale afdeling, dat hij geen prijs op het erelidmaatschap stelde.

Ik teken hier slechts bij aan, dat Kohlbrugge in een brief aan S. de Clercq, waarin hij over deze onverkwikkelijke kwestie spreekt, beweert "dat men hem toedicht iets te leren, waaraan hij nooit gedacht heeft en niet te leren wat men in zijn geschriften bij de tast vinden kan." dat in overeenstemming met een passage uit een brief van hem aan zijn vriend Van Heumen te Delft: "Het zijn altemaal woorden en volzinnen getrokken uit hun verband op welke wijze men evengoed Luther of Calvijn, ja, zelfs Gods eigen Woord van ketterij of onzin zou kunnen beschuldigen, indien men een wesp wil zijn inplaats van een bij."

Over Kohlbrugge's opvattingen aangaande afscheiding werd al gesproken; op zijn leer betreffende de heiligmaking en de vleeswording van het Woord komen we in ander verband nog wel terug.

Met het Antwoord op de Open Brief, ondertekend Utrecht, W. Jansen (Bernhardi) was Kohlbrugge het wel eens. "Mijn vrouw heeft het mij voorgelezen", schrijft hij aan Kol 1 april 1860. "Er is geen woord in hetwelk wij niet beamen. Geheel geschikt voor het Hollandse publiek, duidelijk geestelijk waar en met zout besprengd. Ik heb er de schrijver in mijn hart voor omhelsd en gezegend."

De schrijvers van de Open Brief hadden zich bij hun protest beroepen op F.W. Krummacher, predikant bij de Reformierte Gemeinde te Elberfeld, die nadat hij aanvankelijk voor Kohlbrugge in het krijt was getreden, hem over zijn opvattingen in

de preken over Rom. 7: 14 en vooral over Mattheus 1 in zijn “Palmbblätter” heftig had aangevallen. Maar toen Kohlbrugge om opname in de Reformierte Gemeinde verzocht, en Krummacher hem over de strijdpunten rekenschap vroeg, gaf deze zich na Kohlbrugge’s toelichting gewonnen en ondertekende de acte, waarbij Kohlbrugge en zijn vrouw in de Evangelische Kirche werden opgenomen.

Het ironisch element in de voortzetting van deze geschiedenis is nu, dat in 1869 één van de ondertekenaars van de bovengenoemde Open Brief, H.J. Dibbetz, voorzitter van de Amsterdamse afdeling van Vrienden van de Waarheid, naar Utrecht komt om met Kuyper te spreken om te zien of hij hem geschikt vindt voor Amsterdam en dat Kuyper, het beroep naar Amsterdam gekregen hebbende, naar Elberfeld reist om Kohlbrugge’s raad in te winnen!

Kuyper op bezoek bij Kohlbrugge te Elberfeld

Zaterdagmiddag 20 februari 1870 komt Kuyper in Elberfeld aan en wordt door Kohlbrugge vriendelijk ontvangen. “Die Gassen voller Schnee und glatt. Er soll in Kol’s Quartier logieren, aber der Weg dahin war gegen den Abend für einen Fremden zu gefährlich. Also blieb er bei uns logieren bis Montag Nachmittag” (Aan Böh1, 24 februari 1870).

Kuyper gaat zondags bij Kohlbrugge ter kerke, maar eenvoudig eerlijk geeft Kohlbrugge toe: “Meine Predigt über Lucas 3: Du bist mein geliebter Sohn etc. hat er nicht folgen können. Ich war zu ras mit meinen Gedanken und machte zu viele Sprünge. Auch sei es schwer der Sprache wegen. Abends predigte der Domprediger.” (Dr A. Zahn uit Helle). “Den verstand er nun Wort zu Wort.”

Het gesprek heeft inmiddels plaats gevonden en zal ‘s maandags nog wel voortgezet zijn. Er is een financiële moeilijkheid bij dat beroep naar Amsterdam en Kohlbrugge raadt Kuyper het beroep niet aan te nemen als die kwestie niet eerst geregeld wordt. “Ich hatte ihn van de finanziellen wegen den bestimmten Rath gegeben, wenn darin in einer gewissen Fris keine Auskunft käme, für Amsterdam zu bedanken.”

Maar het bespreken van die financiële kwestie alleen zal toch wel niet de reden geweest zijn, waarom Kuyper naar Elberfeld reisde. Er is althans wel over meer gesproken, dunkt me, als men deze zinnen uit de brief leest: “Ich hab’ es sehr schwer mit dem Mann gehabt. Ich schenkte ihm reinen Wein ein, musste aber sehr vorsichtig sein.” Dit klopte ook inderdaad met wat Kohlbrugge direct na het bezoek aan de familie Boissevain te Amsterdam meldde. “Van zaterdag na de middag tot maandag na de middag logeerde Dr. Kuyper uit Utrecht bij mij.” Over de financiële kwestie: “Maandag over 8 dagen, dus in 12 dagen moet hij antwoorden of hij het beroep aanneemt. Als niet enige rijke leden van de Amsterdamse gemeente hem een cadeau maken van f 1.500 of minstens f 1.000 zullen zijn financiën hem wel niet veroorloven Utrecht te verlaten.” En dat er over meer onderwerpen gesproken is, vindt zijn bevestiging in deze zin: “Hij had vele vragen, ik ging trouw met hem te werk, maar moest toch voorzichtig zijn, het bleef veel boven op of draalde zich om uiterlijke dingen.”

Welke onderwerpen besproken werden en welke vragen Kuyper precies had wordt echter niet vermeld. Zonder twijfel zal Kuyper over al zijn activiteiten in Utrecht en zijn plannen voor Amsterdam gesproken hebben. Kohlbrugge heeft daar tot op zekere hoogte wel waardering voor gehad. “Hij kan en zal ongemeen nuttig zijn voor de uiterlijke opbouw van de Kerk. Want hij is zeer wijs en verstandig.” Maar hij heeft ook zijn bezwaren gehad, waarschijnlijk niet zo zeer tegen wát Kuyper deed, maar tegen de manier waarop. Het ging Kohlbrugge te veel om “uiterlijke dingen”, het gesprek bleef te veel “boven op”, te veel aan de oppervlakte. Kohlbrugge had meer

naar de diepte af willen steken, meer vanuit het geloof de dingen willen benaderen, vanuit het geloof ook gehandeld willen zien en dan doet men dikwijls anders, ook in kerkreformatorische zaken, dan men met zijn menselijk verstand wel zou willen. Maar in dit opzicht kreeg hij geen vat op Kuyper en daarom schrijft hij aan de Boissevains “Wat de kinderkens van node is, komt mij voor hem nog verborgen te zijn. Tegen hetgeen ik hem in eenvoud van het geloof zei had hij óf zijn bedenkingen, óf meende te hebben wat hij niet had” en aan de Böhls: “Die einfache Sprache des Glaubens machte ihn verdutzt und so musste ich ihm das eine vor das andere nach aus der Hand schlagen und nur abschneiden und mit einem neuen “es steht geschrieben” zerhauen. Von dem Geheimnis das Gott seine Kinder lässt wissen, hat er schwerlich Begriffe.” “Hij was overigens trouwhartig”, werd er in de brief naar Amsterdam nog bij gezegd “en zo was ik het in dubbele mate jegens hem.”

Kohlbrugge's taal van het kinderlijk geloof

Kohlbrugge verstond wel die eenvoudige kinderlijke taal van het geloof en hij kon ze ook spreken. Leest men brieven of preken van hem, dan zal men steeds weer passages tegenkomen, die voor dat laatste als bewijs kunnen gelden. Kohlbrugge stond na zijn bekering voortdurend als kinderlijk gelovige in relatie met de verheven en heilige God, er wel van doordrongen dat God in de hemel woont en wij mensen hier op aarde zijn, maar ook uit het Woord wetend en met zijn hele wezen ervarend, dat “Die in de braambos woont” ook het correlaat van het kind-zijn van de gelovige in Zijn vaderschap demonstreert en bezegelt. Om van deze geloofshouding en deze geloofstaal een voorbeeld te geven, kies ik een gedeelte van het persoonlijk woord uit de preek die hij hield op zondagavond 11 juni 1871 over Marcus 5: 24 (“En Hij ging met hem”), ter herdenking van het feit dat hij 25 jaar predikant van zijn Gereformeerde gemeente te Elberfeld was, omdat juist dit woord zijn houding ook in vroegere perioden van zijn leven kenschetst. Daarom dit lange citaat uit de Nederlandse vertaling:

“God laat niet varen de werken van Zijn handen! Dit zij Hem ter ere gezegd. Hij houdt woord en trouw. Zijn verkiezing en Zijn roeping berouwt Hem niet. De Heere God bereidde mij voor zovelen toe die troost nodig hadden en hebben, en Hij bereidde zovelen toe, dat zij deze troost aangenomen hebben. Zo zijn de meesten van hen, die in het begin tot de gemeente zich aaneensloten, van God voorbereid, en velen zijn al in de eeuwige heerlijkheid ingegaan. Zij hebben daarvoor dank gezegd, dat zij Gods Woord verkregen hebben en hun zegen is overgegaan op kinderen en kleinkinderen. Dat was en is de macht van Zijn Woord, dat altijd doet en volbrengt, waartoe de Heere het geeft, en dat niet ledig terugkeert.

Toen mij eens alles was afgesneden en ik aan het leven wanhoopde en dacht te sterven vanwege de nood van de Kerk van mijn vaderland, sprak de Heere tot mij: Het is mij niet genoeg dat u Mijn knecht bent, om op te richten de stammen Israëls, maar Ik heb u ook gesteld tot een licht der heidenen. (Jesaja 49: 6). Hoe heeft Hij het getrouw vervuld, dat niet alleen de gemeente hier, maar ook zovelen in Holland, Bohemen, Engeland, Rusland, in Zwitserland, ja, ook de zwarte broeders, de prediking verkregen hebben, zonder mijn toedoen, en zich daarin weiden tot op de huidige dag.

Maar vanwaar kwamen de preken? Uit diepe nood roep ik tot U! Daaruit kwamen zij. Eens had ik alles verloren, geld en goed, eer en gezondheid was mij ontnomen, toen hoorde ik in de geest de woorden welke wij samen gezongen hebben ‘Veel zijn de tegenspoeden van de rechtvaardige, maar uit die al redt hem de Heere’. En weer zat ik eens in diepe nood, ik had weliswaar rijke vrienden, klaagde hun echter nooit iets, maar als ik een stuiver of een gulden nodig had, zo klaagde ik het God. En God beloofde mij een huis vol goed en rijkdom, en Hij heeft het ook gedaan. Hoe dikwijls

hebben mij, in nood en zorgen, de mussen getroost. Ja, de hele natuur is mij dikwijls als een boek geweest vol troost in mijn bitter leed en mijn ellende. Viermaal ben ik de dood zeker nabij geweest. De doktoren wanhoopten aan mijn herstel. Viermaal werd ik van de dood gered. Viermaal bevond ik mij in zulke ververschrikkelijke wanhoop over mijn diepe ellende, dat mij nooit iemand is voorgekomen, die zo diep daaronder heeft gelegen als ik. Toen klonk het eens in mijn hart: *Heere, als U wilt, zo kunt U mij wel helpen, en het antwoord was: Ik zal het doen, wees gereinigd.*

Een andere keer, toen ik als het ware in de afgrond lag, dacht ik dat het werkelijk uit was met Gods beloften; toen sprak de Heere: *Bergen zullen wijken en heuvelen wankelen, maar mijn goedertierenheid zal van u niet wijken en het verbond Mijns vredes zal niet wankelen in eeuwigheid.* Eens was al vrede en al troost weg, geheel weg, het dochtertje van Jäirus was als het ware dood, toen kwam het woord tot mij: *wij weten dat de wet geestelijk is, maar ik ben vleselijk, verkocht onder de zonde.* Daardoor, doordat ik dat erkende is het gekomen, dat van toen af, in het jaar 1833, tot op heden al mijn preken als uit één stuk zijn, en dat ik nooit één woord van hetgeen ik gepreekt heb, had te herroepen.

Toen kwam tot mij nog eens het geweldige woord: *Gij zijt om niet verkocht, gij zult ook zonder geld verlost worden.* Hetgeen ik aldus van de Heere verkreeg, dat heb ik gepredikt, en dan werd ik zo dikwijls in mijn leven versterkt, dat ook andere broeders en zusters mij meedeelden: Ik heb de Heere gevonden voor mijn ziel en alles wat u ons gezegd hebt, is waar! Toen leefden nog zoveel broeders en zusters, die liggen nu bijna allen op het kerkhof, zij spraken uit diepe nood en grote armoede, hoe zij zonder Jezus niet leven, als 't ware niet ademen konden. Dat was dan steeds naar mijn hart gesproken. Sterk ben ik nooit geweest dan in de kracht van de Heere. Vrolijk ben ik nooit geweest dan in de blijdschap van de Heere. Dit deel ik u mee, u tot troost; niet opdat u weet, wat mij allemaal overkomen is, maar opdat u tot uw troost dit weet: Is het u te moe zoals dit arme vrouwtje hier in het Evangelie, die al haar goed aan de medicijnmeesters had ten koste gelegd, zonder baat te vinden, of als deze arme overste, voor wie alle geluk van twaalf jaren opeens vernietigd was, en u maakt zich op tot de Heere Jezus, dan kunt u zich er op verlaten, dat Hij werkelijk bereid is om mee te gaan en te helpen. Wie dan ook Jäirus was, en wie de arme bloedvloeiende vrouw was, wij weten eens voor altijd: een mens is een mens en verwacht van de mens niets anders dan wat menselijk is. Het blijft echter vaststaan, hetgeen de Heere gezegd heeft: *Gij nu o Mijn schapen, schapen van Mijn weide, gij zijt mensen, maar ik ben uw God.*”

Eigen lijden maakt Kohlbrugge tot echte trooster

Ja, de troostvolle prediking van het geloof brengen, dat kon Kohlbrugge, die zelf door het leed dat hem trof gelouterd werd.

Toen Kol in 1858 het treurige nieuws kwam brengen van de dood van Jacobus in Indië, waarvan eerst later de officiële bevestiging kwam, was dat een nieuwe harde slag. Want Kohlbrugge had zijn kinderen innig lief en was dagelijks voor hun geestelijk en lichamelijk welzijn bezorgd. In 1847 had hij dankbaar aan de Boissevains in Amsterdam gemeld: “Jakob is met glans door zijn examen en er moet ook toekenning bij hem gekomen zijn tot de levendige waarheid. Wat is de Heere toch trouw en hoe droogt Hij alle tranen af, hoe hoort Hij het gebed.” En in 1856 met vaderlijke trots: “Jakob schrijft ons in een brief van 26 januari, als iets dat hij veronderstelt ons bekend te zijn, dat hij aan de Regering geproponereerd heeft onder voorwaarden de mededeling van het geheim van een door hem gemaakte nuttige uitvinding. N.B. Kunt u daar iets van vinden in het Staatsblad of in de Javasche

Courant?”

Maar toen hij in 1862 tijdens zijn prettig en eervol verblijf in Bazel bericht kreeg, dat zijn vriend Van Heumen te Delft twee jonge kinderen verloren had, gaf zijn gelovig en meevoelend hart hem de goede woorden van vertroosting in. “Deed God dit in Zijn toorn?” vraagt hij in zijn condoleantiebrief en geeft zelf het antwoord op die vraag: “O, dan komen wij allen om!” Om dan te vervolgen: “Maar waarom zouden wij ons niet verootmoedigen onder zijn krachtige hand? Is hij toch ook een grote Ontfermer! En hij nam als goedertieren Vader het Job niet zo kwalijk, dat hij hem die hem sloeg graag een proces had aangedaan, zo hij daartoe bij machte geweest was. Wat al stormen in het hart. Wat al vragen, wat al pijlen door de ziel en ach, dat beurtelings trotse en versaagde hart! hoe breekt het samen! en waar is grond voor de voet in de modder? ‘Nu ziet U mijn oog, ik verfoei mij in stof en as’. Dat is de eindpaal van het leed, het diepe leed. En, als wij onze ziel maar als een buit daarvan dragen mogen, en maar binnenkomen, binnenkomen door genade, niet door onze kennis! Waar zijn de kinderen die wij nog ten grave dragen mochten (ach, dat mocht ik mijn zalige broeder Jacob, dat mocht ik (ook) mijn beminde zoon Jacob, nog niet eens doen!) die kinderen? Daar heeft de Heere voor gezorgd, Die ons en hen alleen zalig maken kan, de kinderen zijn er al. ‘Onder de vijgenboom zag ik u’. Zegt dat niet wat, niet veel, niet alles, ook aan u, diepbedroefde vrienden? Of, wat deed Nathanaël, toen hij onder die boom lag. Het hart voor God uitgeschud! Waarachtig moet U toch wezen, maar waar zijn Uw vorige beloften? Het ‘Rabbi’ zal wel van de lippen komen. Nog wat gewacht, nog wat gewacht, en eenmaal valt het voorhangsel. In Uw handen beveel ik mijn geest, Gij hebt mij verlost, Gij God, Amen.”

Toen zijn andere zoon, Gerrit, zo ernstig leed aan zenuwziekte, leed zijn vader daar niet minder onder, maar schreef aan Kol deze typerende woorden: “De alleen wijze God weet wat goed voor de mensen is, wat kwaad, voor mijn vaderlijk gevoel heeft het wat nijpends, maar troost er mij mee in dit en in zoveel gevallen, dat ik tot lijden van de Heere gemaakt ben, om velen mij bekend en onbekend te mogen troosten.”

8. Kuyper te Amsterdam I

Kuypers werkzaamheid in zijn nieuwe gemeente

Kuyper nam het beroep naar Amsterdam aan. In de “Herinneringen van de Oude Garde” deelt een theoloog die in Utrecht wel bij Kuyper aan huis kwam, mee: “Toen ik Dr. Kuyper kwam vragen, of hij het beroep naar Amsterdam niet kon afwijzen, gaf hij mij ten antwoord, dat van Amsterdam en niet van Utrecht de reformatie van de kerk, waarom hij worstelde, alleen kon uitgaan. Dat zag hij als de bedoeling van God in zijn roeping naar de hoofdstad van het land.” En in zijn *Confidentie* laat Kuyper zich in 1873 als volgt over Utrecht uit: “In de Modernen alleen schuilt het kwaad niet. Denk u dat het gelukte alle predikantsplaatsen met gelovige leraars te bezetten en de logica van ons beginsel in geheel onze tegenwoordige organisatie te doen werken, welnu, dan hadt u de Utrechtse toestanden! Utrecht ken ik. Ik heb er zelf twee gelukkige levensjaren doorgebracht. U behoeft mij dus niet te verdenken dat ik kwaad zal spreken over mijn oude gemeente. Maar als men mij Utrecht als kerkelijk ideaal wil voorhouden, dan antwoord ik: aan mijn hooggeschatte voormalige ambtgenoten ligt het niet, aan de ouderlingen ligt het niet, het ligt niet aan diakenen noch kerkvoogden, veelmin aan de uitnemende kring gelovigen die de kern van de gemeente vormt, maar met dat al: een stad op de berg, een licht op de kandelaar is Utrecht niet. Uitsluitend aan de organisatie, uitsluitend aan de Volkskerk wijt ik dit.” Kuyper wist dus wel wat hij wilde toen hij het beroep naar Amsterdam kreeg, zoals we bij de bespreking van zijn bezoek aan Kohlbrugge om raad en advies in die aangelegenheid al als zeker aannamen. Ook wist men in Amsterdamse kerkelijke kringen wat men aan Kuyper zou hebben. Vóór zijn beroeping door het kiescollege aldaar was er in *De Heraut* een advertentie geplaatst om stemgerechtigden op te wekken om Dr. Kuyper te verkiezen. Daarin komt onder andere de passage voor, dat Kuyper zich in vele door ieder gelezen geschriften “geopenbaard” heeft als een man “die dan ook door zijn scherpzinnigheid en grote kennis alle vereisten bezit, om op te treden als leider en voorganger in de Kerkenraad, van hen, die niet menen, dat het heersend bederf met lijdelijk afwachten zal overwonnen worden.”

In Amsterdam had Kuyper al gauw een groot gehoor in de diensten waarin hij voorging. Toen het vanouds gereformeerde kerkvolk, dat oorspronkelijk niet veel fiducia in hem had, hoorde dat hij in zijn eerste gewone preek na zijn intrede, naar aanleiding van zijn tekst Jesaja, 41: 9, 10 “de verkiezing” tot centraal motief gemaakt had, verbaasde het zich aanvankelijk en meende “dat hij zeker op de reis van Utrecht naar Amsterdam gereformeerd was geworden.” Weldra echter schaarden ook deze mensen, die zich meestal van de Kerk afzijdig hielden, omdat zij daar niet vonden wat ze zochten en in eigen onderlinge bijeenkomsten elkaar stichtten, zich onder zijn gehoor. Van de eerste preken die Kuyper in Amsterdam hield, verschenen er enige successievelijk in druk en werden (we noemden dit al) daarna als “Tweede Zestal” gezamenlijk uitgegeven. De nog jonge predikant deed ook in Amsterdam zijn werk met vlijt en ijver. Zijn catechisaties en voortgezet kerkelijk onderwijs voor lidmaten trokken grote belangstelling, zijn spreekuren voor gemeenteleden werden druk bezocht. Ook in de kerkenraad, waar men, anders dan in Utrecht, vaak felle strijd met de moderne voorgangers had aan te binden, liet Kuyper zich niet onbetuigd.

Kuyper schrijft aan Kohlbrugge

Van Kohlbrugge ontvangt Kuyper in de eerste maanden, dat hij predikant in Amsterdam is, diens bundeltje gedichten “Troostwoorden”, dat toen net uitgekomen was. Kuyper bedankt daarvoor in een brief van 22 December 1870, stuurt aan Kohlbrugge zijn juist verschenen “Tweede Zestal”, deelt in zijn schrijven mee dat het hem in Amsterdam goed gaat en legt Kohlbrugge enige vragen voor:

Waarde Broeder en Vriend,

Bij de toezending van mijn 2° zestal leerredenen moet ik een woord schrifts voegen, om u dank te zeggen voor de toezending van uw gedichten, en u een enkel woord van harte tot hart toe te spreken. Inzake Amsterdam's beroep heb ik uw raad gevolgd. De geldkwestie is op orde gekomen en ik ben thans door Gods genade hier. Door genade. Want de uitspruiting van het leven en de toeneiging tot het Woord is boven verwachting. De Heere is wonderlijk in Zijn gelovigen. Ik had het niet zo durven hopen.

Maar nu twee vragen.

De eerste over De Heraut. Ook de Bijbelverklaring daaruit heb ik zelf tot dusver bewerkt, omdat ik dat stuk voor gewichtig houd. Men spreekt tot een 15.000 mensen. Maar ik kon het al week niet volhouden. Zou nu Böhl of Künzli mij niet eens wat er voor kunnen toezenden, zo u acht, dat ze zich vrij en accuraat genoeg in het Hollands bewegen om een goed en zuiver gestileerd stuk te geven.

Ten tweede. Er is hier weer een vacature. Nu is uit Gouda een ongetekende circulaire aan het Kiescollege gezonden, waarbij als enig middel tot afwending van Gods oordeel gezegd wordt, dat men u beroepen moet. Die circulaire is zeer dweepziek en onhandig gesteld. Er wordt in gezegd, dat tot straf voor uw uitzetting België ten vloek van ons is los gescheurd, en alle vloek of zegen uit u afgeleid. Daardoor is veel kwaad gesticht, en toen onlangs in een Kring van Vrienden er over gesproken werd, heb ik gezegd, u er over te zullen schrijven en uw antwoord te zullen ook delen. Het is voor een vertrouwde kring die u liefheeft. U kunt dus vrij uit schrijven.

Eindelijk. Als u weer eens in Holland komt, zou u dan hier niet eens willen preken?

Verblijd mij met een woord terug en wees met uw gemeente en met de rouw en smart....(?)... die eeuwige vertrooster bevolen, Die alleen troost voor het gebroken hart heeft.

Steeds hoogachtend

Uw dw. ook br.

(w.g.) A. Kuyper.

Amsterdam, 22 december 1870

Kuyper, redacteur van De Heraut, vraagt Kohlbrugge om medewerking

Bij de in deze brief gestelde vragen willen we hier enkele opmerkingen maken.

1°. Kuyper was in 1869 begonnen zijn medewerking aan De Heraut te verlenen. Hij schreef daarin opstellen over het hem zo na aan het hart liggend kerkelijk vraagstuk, maar ook over de politiek, waarvoor zijn belangstelling opnieuw gewekt was. Als jongen had hij al interesse gehad voor de krant en het politiek steekspel. Hij sympathiseerde aanvankelijk met de conservatieve richting. Maar als predikant in Beesd ging hij ook de politiek zien in het licht van zijn nieuw gewonnen godsdienstige opvattingen en wordt zijn belangstelling opnieuw gewekt door gesprekken met het hoofd van de school en door het lezen van brochures. Nog versterkt wordt deze politieke interesse door persoonlijke kennismaking met Groen van Prinsterer, die hem eens behulpzaam geweest was, toen hij aan de uitgave van á Lasco's werken bezig

was; in de Inleiding tot diens “Opera” had Kuyper Groen daarvoor dank gebracht. Op de vergadering van Christelijk Nationaal Schoolonderwijs in 1869 te Utrecht ontmoette hij nu Groen en hij werd zeer door hem geïmponeerd: “In de consistoriekamer van de Domkerk te Utrecht, op een mij onvergetelijke avond, (ontmoette ik) voor het eerst de man, die door zijn vaste blik, door zijn ernstig woord mij terstond zó machtig aangreep en imponeerde, dat ik van dat uur af zijn geestverwant, nee meer, zijn geesteskind ben geworden.” Uit die tijd dateren ook Kuypers connecties met De Heraut, waarin hij al eens een artikel over de kerkelijke goederen geschreven had. Nu verzocht men hem vast ook werker te worden en hoewel Groen hem dit afried, omdat het blad niet zo’n goede naam had, had Kuyper toch aan dit verzoek gehoor gegeven. De Heraut werd namelijk door velen gelezen en Kuyper zou dus door dit weekblad velen met zijn artikelen kunnen bereiken. Vanaf die tijd schreef Kuyper, geheel in de lijn van Groen, de leider van de Antirevolutionairen, geregeld in dit blad en Groen had voor Kuypers politieke en journalistieke werkzaamheden veel lof. Eind 1870 nam Kuyper nu, eerst voorlopig, weldra definitief, het hoofdredacteurschap van De Heraut op zich; zijn artikelen, tot dusver met K. gesigneerd, verschenen hierin nu verder zonder ondertekening. Kuyper is al gauw overbelast met werk en roept nu bij Kohlbrugge de hulp van diens schoonzoon of hulpprediker in; hij heeft dus wel vertrouwen dat hun Bijbeluitleggingen voor zijn lezers geschikt kunnen zijn.

Poging om Kohlbrugge in Amsterdam te beroepen

2°. In ons land hadden zich in verschillende plaatsen kringen gevormd, die zoals wij zagen ijverden voor Kohlbrugges rechtsherstel. Door de bemoeiingen van deze kringen was het mogelijk dat Kohlbrugge in ons land preekbeurten kwam vervullen en hun grootste wens was het om Kohlbrugge in een centrale gemeente van de Nederlands Hervormde Kerk beroepen te krijgen. Zo een kring was er ook in Gouda, die nu bij een vacature in Amsterdam een circulaire naar het kiescollege aldaar deed uitgaan om een beroep op Dr. Kohlbrugge uit te brengen.

Kuyper is voor dit plan niet enthousiast. Waarschijnlijk voorzag hij, als Kohlbrugge in Amsterdam beroepen zou worden op voorspraak van zo’n bijzondere groep en om redenen in de circulaire genoemd, dat hij voor zijn reformplannen in Kohlbrugge geen medestander zou vinden, als deze dat beroep zou aannemen.

Kuypers preekverzoek aan Kohlbrugge

3°. Kuyper zou graag zien dat Kohlbrugge eens in Amsterdam kwam preken, maar dan niet op instigatie van een of andere “Kohlbruggiaanse” kring, maar onder zijn auspiciën.

Wel deed hij moeite om het vertrouwen van de Amsterdamse Kohlbrugge-vrienden te winnen, zoals blijkt uit een brief van hem aan Mevrouw Boissevain. De familie Boissevain behoorde tot de kring van intieme vrienden van Kohlbrugge, maar heeft bij Kuypers komst naar Amsterdam vermoedelijk, evenals Kol een paar jaar daarvoor in Utrecht, op een samengaan in de kerkelijke strijd van beide grote mannen gehoopt. Kohlbrugge schreef tenminste op 19 maart 1870 aan hen: “Schenk toch niet zo opeens vertrouwen aan de nieuw benoemde Dr. K. Dat moet nog beproefd worden. Dat ZEd. bij mij geweest is, bewijst voor u niet veel, waar het om de zaligheid van de zielen gaat.”

Mevrouw Boissevain heeft blijkbaar deze raad ter hart genomen, maar heeft waarschijnlijk bij Kuyper op voorspraak aangedrongen om in verband met het Goudse verzoek aan het Kiescollege, Kohlbrugge in Amsterdam te beroepen. Kuyper

antwoorde haar als volgt in ongedateerde brief, maar wel zeker van begin 1871:

Waarde Mevrouw,

Zeer dank ik u voor uw vertrouwen, waaruit ik misschien moed zal vatten bij eventuele gelegenheid u nog eens te bezoeken, zonder dat bij het verlaten van uw drempel de teleurstelling met mij gaat, van geen aansluiting gevonden te hebben bij hen, met wie ik, hier ter stede komende, misschien de sterkste sympathie had, op grond waarvan ik een herz-innige gemeenschap had durven hopen, Toen meende ik u te moeten danken voor uw oprechtheid, maar ik miste het vertrouwen, thans meende ik in uw schrijven ook dit te ontdekken. Houd mij ten goede, dat ik over de bewuste circulaire mij liefst niet uitlaat. Ik heb mijn vaderlijke vriend te Elberfeld te lief om van die circulaire geen verdriet gehad te hebben. Veel wat mij in 't hart lag is er voor goed onmogelijk door geworden, en zeer zeker ware deze zo al beter niet geschied. Dat ik overigens bij de thans ophanden zijnde beroeping niet met vlees en bloed, maar uitsluitend met de eer van Gods heilige naam en het belang van Zijn Gemeente te rade hoop te gaan, zult u ook zonder mijn verzekering wel geloven. De Heere houde mij daarin! Zodra ik kan, hoop ik aan Dr. Kohlbrugge voor zijn uitvoerig en vriendelijk schrijven dank te zeggen, maar u weet niet, in wat drukte ik altijd zit. Zoek daarin s.v.p. ook de enige oorzaak, waarom ik nu pas antwoord.

Met vriendelijke groet aan Meneer, en de betuiging van mijn hoogachting

Uw dw. dien. en broed.

(w.g.) A. Kuiper.

Woensdag

Kohlbrugge's antwoord aan Kuiper

Inmiddels had Kohlbrugge Kuipers brief aldus beantwoord:

Elberfeld, 3 januari 1871

WelEerw. Zeer Gel. Heer
de Heere Dr. Kuiper
Predikant bij de Herv. Gem.
Amsterdam.

Hooggeachte Medebroeder en Waarde Vriend!

Vergeeft mij dat ik u niet dadelijk geantwoord heb op Uw broederlijk schrijven. Het verheugt mij voor u, dat mijn aan u gegeven raad bij uw beroep naar Amsterdam zulke vruchten gedragen heeft. Dat lag dan in Gods raad en wij bespraken de zaak tezamen als mensen. Een ding raadde ik u af. Dit was het schrijven van boeken, dat deed ik met zorg voor uw gezondheid en krachten.

Nu bent u evenwel Redacteur van een Blad geworden en dat voor zulk een groot tal van grotendeels delicate lezers wekelijks zo ongemeen veel te fourneren heeft!!! Het zij zo. Kon ik u nu maar hulp verschaffen, maar u weet immers hoe het met mijn ogen gesteld is en ik heb dag voor dag hoogstens een uur vrij en houd de allernoodzakelijkste studie en correspondentie met hulp van vreemde ogen aan. Het dicteren is een tijdrovende bezigheid en de hulp van iemand die mijn boeken niet kent, heeft iets afmattends. Die ene heer door u bedoeld is zelfs voor de Hoogduitse drukpers ongeschikt en de andere neemt in zijn Hoogduitse opstellen een te hoge vlucht om van hem te durven verlangen dat hij zich neerzette om stukken te leveren overeenkomstig het eigendommelijke van onze taal, hij schreef twee en half jaar lang

veel in de Evangel. Sonntagsbote en was er Redacteur van. Ik heb hem vanwege zijn gezondheid de verdere Redactie als vader moeten verbieden. Ik heb daar nog een stel van. Kan ik u daarmee dienen? Er is stof genoeg in. Ook veel van mijn hand, vooral onder de titel van Gedankenperlen. Men kon er het één en ander van bij u vertalen.

Gewillig neem ik het broederlijk aanbod aan om in Amsterdam eens voor u op te treden of ook in de beurt van een van uw collega's zo ik nog eens weer in Amsterdam moge komen. Ik zie intussen tot op heden de ondoenlijkheid daarvan in vanwege zekere zwakheid die mij het reizen niet toelaat.

Zes leerredenen van uw hand ontving ik voor enige maanden, daar zeg ik u dank voor, maar undenam tempus et otium?

Het ongetekende opstel getiteld: aan het Kiescollege van de Hervormde Gemeente te Amsterdam heb ik eerst zo even bedaard kunnen nagaan. Ik kan en wil mij daarover niet uitlaten, omdat ik het niet op mij wil nemen van mijn zijde een stofje daartoe bijgedragen te hebben om mijn Elberfelder Gemeente in diepe droefheid te stoten of mijzelf op een tweesprong te zetten, overigens kunnen al mijn Hollandse vrienden het uit mijn gedrukte preken weten, vooral de in de circulaire bedoelde te Delft gehoudene en uit de beide te Utrecht uitgesprokene, toen ik voor de eerste maal en ten andere male daar optrad, dat ik nooit lust had om een gemeente met mijn persoon op te houden en steeds te dankbaar was voor het gegeven oogenblik om mijn dierbare landgenoten van enige troost te kunnen en te mogen zijn om niet te kunnen vergeten al het vroeger geleden leed. Bovendien heeft de Heere alles bij mij goed gemaakt en dit immers alles uit genade.

Ontvang mijn dank voor uw hartewensen, ach ja, veel weedom hier maar waar niet, al is het dan op een andere wijze. De Heere zegene u met uw u toevertrouwde gemeente, met uw echtgenote en kinderen. Alles voor ons in de Naam Jezus.

Uw hoogachtende en liefh. medebroeder
(w.g.) H.F. Kohlbrugge.

Kuyper krijgt van Kohlbrugge te vertalen stukken voor De Heraut

Ik krijg uit een schrijven van Kohlbrugge aan de Böhls in Wenen de indruk, dat Kuyper op het aanbod in Nederland stukken uit van de Sonntagsbote te doen vertalen voor De Heraut eerst niet is ingegaan. Althans op 17 februari 1871 vertelt Kohlbrugge aan zijn schoonzoon van Kuypers verzoek om "holländische Aufsätze, Auslegungen der Schrift etc." en dat hij hem geantwoord heeft "den Sonntagsboten könne er von mir geliehen bekommen" en vermeldt er niet bij dat Kuyper dit aanbod aangenomen heeft. Wel deelt hij onmiddellijk aansluitend aan het bovenstaande mee, dat een zoon van zijn vriend Van Heumen, die een tijdlang onder zijn hoede een betrekking had in Elberfeld, de vorige dag voor een week vakantie naar zijn ouders in Delft was vertrokken en dat hij deze jonge man enige jaargangen van Der Sonntagsbote had meegegeven om ze bij Kuyper in Amsterdam te bezorgen. Merkwaardig is dat zich in de bewaard gebleven correspondentie met de heer Kol te Utrecht een jammer genoeg niet gedateerde brief van Kohlbrugge bevindt, die ook over het sturen van stukken voor De Heraut gaat en waar deze aangelegenheid weer wat anders wordt voorgesteld: "Böhl schrijft mij dat Kuyper door mij stukken verlangt voor de Heraut. Ik zend u bij deze via Delft, wat ik oogenblikkelijk vinden kon. Gelieve wat u bij deze ontvangt aan Dr. Kuyper op te zenden; vind ik wat volledigers dan changereren wij met de exemplaren. De Kuyper verzoek ik zeer beleefdelijk de stukken bij elkaar te houden en na gebruik er van gemaakt te hebben, natuurlijk na jaar en dag, u dezelve te retourneren, opdat u dezelve aan mij terug doe komen of aan mijn kinderen. U weet

dat een schrijver het zwak heeft zijn werken voor zijn erven meer waard te schatten als geld en wat ik zend is op één na het enigste exemplaar wat ik bezit”

We kunnen in elk geval wel aannemen, dat Kuyper dus stukken voor De Heraut van Kohlbrugge ontvangen heeft.

Heeft Kuyper de tekstuitleggingen of korte Schriftbeschouwingen ook opgenomen in De Heraut? In het register op dit blad komt de naam Kohlbrugge niet voor. Daaruit zou men moeten afleiden dat er geen stukken van Kohlbrugge in voorkomen en zo wel, dan zonder vermelding van de naam van de auteur.

Kohlbrugge over een eventueel beroep naar ons land

Kohlbrugge oordeelt over een eventueel beroep naar ons land nog juist zoals hij in 1857, na in ons land gepreekt te hebben, dat deed. “Aan Dr. Kuyper heb ik geantwoord,” laat hij op 3 januari 1871 aan de Boissevains schrijven, “als die op de circulaire niets voor noch tegen zeggen wil, omdat ik het niet op het geweten hebben wil een stofje er toe bijgedragen te hebben, om mijn Elberfelder gemeente in diepe droefheid te storten. Overigens heb ik een goed geweten, dat ik steeds getracht heb, voor mijn Hollandse vrienden alles te wezen, wat zij tot geestelijke opbouw met recht van mij verlangen kunnen. Sedert ik de circulaire gelezen heb, is mijn gebed tot God, dat Hij mij niet meer oplegge, dan ik in mijn ouderdom dragen kan”

Over de circulaire zelf zegt hij in de brief niets afkeurende. Waarschijnlijk lijkt mij, dat hij vorm en inhoud ervan ook niet geheel voor zijn rekening zou genomen hebben, maar dat hij de trouw en goede bedoeling van zijn Nederlandse vrienden wel gewaardeerd heeft. Voor hem spreekt echter het meest het feit dat hij het zelf nooit op een beroep naar ons land heeft aangelegd en dat zo'n beroep hem voor grote moeilijkheden zou stellen.

Kuyper toonde ook in Amsterdam weer zijn buitengewone werkkraft. Hij hield er zijn door grote scharen aangehoorde preken; hij deed er met ijver en geestdrift zijn andere ambtsbezigheden; hij schreef zijn stukken voor De Heraut; hij voorzag een uit het Duits vertaald geschrift over “De Arbeiderskwestie en de Kerk” van een voorrede en toonde daarin hoezeer het sociale vraagstuk hem bezig hield en ter harte ging in een tijd toen de Kerk daar nog als een vreemde tegenover stond; hij hield een lezing over “Het Modernisme, een Fata Morgana” die in druk verscheen en mengde zich, voor zover hem dat dienstig leek, in de polemiek die dit geschrift en de vorm waarin hij zijn beschouwingen ten beste gaf, opriep. Bij dat alles moest hij dan toch maar steeds tijd en energie tot zijn beschikking hebben om zijn veelsoortige belangstelling en studiezin te kunnen bevredigen, waarvan het resultaat een buitengewone belesenheid was, die geestverwant en tegenstander verbluft deed staan.

Groen vraagt Kuyper kandidaat voor de Tweede Kamer te worden

Daar doet zich begin 1871 voor Kuyper nog iets anders voor. Groen vraagt hem of hij zich kandidaat voor de Tweede Kamer wil laten stellen!

Groen zelf was eerst conservatief in de politiek en had als conservatief zich naar de Tweede Kamer laten afvaardigen. In 1869 had hij zich echter van deze politieke groepering losgemaakt en trad voortaan als vertegenwoordiger van een groep kiezers op, die een beslist christelijke gedragslijn ook in het staatkundig leven voorstonden. Partijen bestonden er in die tijd in feite nog niet; men koos toen dus ook nog niet partijen, maar personen. Groen wilde nu dat Kuyper als man van gereformeerde beginselen de taak op zich zou nemen in de Kamer die beginselen op staatkundig gebied voor te staan en te verdedigen.

Groot was de kans niet dat Kuyper gekozen zou worden. Al meerdere malen was

gebleken dat men kandidaten, die een politieke gedragslijn wensten te volgen, zoals Kuyper die in zijn redevoeringen, geschriften en Herautartikelen bepleitte, niet begeerde. Door het zeer beperkte stemrecht, waarvan de minder rijk met aardse goederen bedeelden uitgesloten waren, hadden de liberalen steeds de wind mee en wie een gematigder toepassing van de doorwerking van de beginselen van de Franse revolutie wensten en dat waren voor een groot deel de gematigd orthodoxen, de ethischen zo men wil, die stemden conservatief.

Toch neemt Kuyper het voorstel van Groen aan, wetende dat hij daarbij toch voor de vraag kan komen te staan: Tweede Kamerlid worden of predikant blijven? Kuyper heeft buiten zijn andere grote talenten ook dat van een veldheer en gaat nu in gedachten na welke troepen voor hem de strijd zullen moeten voeren als hij Kamerlid zal willen worden. De liberalen moeten niets van hem hebben en zullen zich wel inspannen zijn verkiezing onmogelijk te maken. Voor wie conservatief is, is hij veel te fel en gaat hij veel te ver met zijn reformideeën. De Herautlezers, die met hem sympathiseren, zullen in het district waar hij kandidaat gesteld wordt, wel op hem stemmen. Maar wat zullen die vrome mensen doen, die stil hun weg gaan, die van politieke activiteit geen heil verwachten, omdat ze die zien als een vechten van “vlees tegen vlees” en er van overtuigd zijn, dat een betere samenleving dán zal komen als men zich door Gods Woord zal willen laten gezeggen; wat zullen die 19^e eeuwse stillen in den lande, die dat politiek gedoe maar menselijk tamtam noemen, voor zover ze het kiesrecht hebben, bij de stembus doen? Dat blijft een open vraag maar Kuyper weet wat hem te doen staat.

Kuyper gaat naar Kohlbrugge te Elberfeld om raad

Hij stuurt een telegram naar Elberfeld om aan Kohlbrugge zijn komst aan te kondigen. Kohlbrugge ontvangt ‘s morgens dat telegram en om half twaalf diezelfde dag, 19 mei 1871, is Kuyper bij hem en blijft tot ‘s avonds 8 uur. Hij legt al gauw Kohlbrugge een zeer bepaalde vraag voor: “Wat zou u er van denken, als ik mij tot lid van de Tweede Kamer zou laten kiezen; daar kan ik toch ook Gods Woord gestand doen?” Kohlbrugge behoeft over het antwoord niet lang na te denken. “U moet het zelf weten. Ik dank er God voor, dat ik bij de theologie gebleven ben.”

Kohlbrugge is steeds “bij de theologie gebleven”

Dit antwoord van Kohlbrugge is geen doodoener om zich maar van de kwestie af te maken. Het heeft wel zin, als men bedenkt, dat het hem in zijn leven heus niet gemakkelijk gemaakt is om bij de theologie te blijven.

In 1826 hulpprediker bij de Hersteld Lutherse Gemeente te Amsterdam geworden, wordt hij na een half jaar afgezet, omdat hij een aanklacht, ingebracht tegen de prediking van Ds. Uckermann, één van de predikanten van die gemeente, waarin de verlichte denkbeelden van die tijd zo prachtig op de kansel geïllustreerd werden, maar waarin de Bijbelse boodschap geloochend werd, niet wilde herroepen.

In volgende moeilijke jaren van eenzaamheid en grote ontbering gestudeerd om de belofte, aan zijn vader gedaan, in te lossen en met grote kennis van de grondtalen en van de Bijbel zelf een dissertatie geschreven over Psalm 45. In 1830 tegen de zin van de Utrechtse faculteit gepromoveerd tot doctor theologiae, cum laude, ondanks zijn “verouderde” opvattingen in een tijd en bij hooggeleerden, die tegen die opvattingen ingingen.

Door studie en rijping van geest gekomen tot het inzicht dat een Kerk naar Calvijns geest met haar waardevolle belijdenisgeschriften, met de Heidelbergse catechismus en de leer van predestinatie en van vrije genade toch eigenlijk ook de zijne was wendt hij

zich tot de Nederlands Hervormde Kerk om daarin opgenomen te worden. Deze Kerk wil echter “rust hebben”; men accepteert hem niet, hoeveel geduld Kohlbrugge bij de besprekingen met halsstarrige besturen ook toonde, hoeveel moeite hij zich ook gaf om ze te overtuigen, al transigeerde hij met zijn opvattingen niet. Hij mag geen lid worden, uitzicht op een ambt is er niet maar hij blijft bij de theologie en zet zijn studies voort.

In 1833 op een reis in Duitsland ter herstel van gezondheid komt hij in het Wuppertal en krijgt hij toegang tot de kansels in het Rijnland om het Goddelijk Woord, zoals hij het nog rijker had leren verstaan bij zijn consequent doorgaan in de lijn van de reformatoren, te verkondigen. Maar ook hier stoot hij op oppositie van meer verlichte zijde en na zestien maal preken wordt hem die toegang ontzegd.

Daarna weer twaalf lange jaren is hij zonder ambt in Utrecht, wel lerende aan wie naar hem luisteren willen in woord en geschrift, wel studerende, blijvende bij de theologie en wachtende op Gods tijd.

“Ik dank God dat ik bij de theologie gebleven ben,” bij de theologie als studievak om voor zichzelf daardoor steeds kennis te vermeerderen en inzicht te verdiepen aangaande de dingen betreffende het Koninkrijk Gods maar ook met het doel om als een van God geleerde de schatten van dat Koninkrijk aan een gemeente te kunnen uitdelen.

Kohlbrugge is bij de theologie gebleven in al zijn verdriet, in alle smaad, vernedering en vijandschap.

In al zijn verdriet bij het sterven van zijn eerste vrouw. Met zijn oudste zoontje aan de hand trekt hij naar Rijnland voor herstel van zijn gezondheid en laat het tweede kind ter verzorging in een bevriend gezin in Utrecht. Maar als hem gelegenheid geboden wordt in de Reformierte Kirche van het Wuppertal te preken, dan doet hij dat tot ook daar de kansel hem verboden wordt. In het verdriet om zijn broers die hij helpt zoveel hij kan, maar die geestelijk en maatschappelijk mislukken. In het verdriet om het sterven van zijn enige broer met wie hij geloofscontact had; van zijn Zoon Jacob, van zijn tweede vrouw, van zijn dochter uit het tweede huwelijk. Bij alle eigen lichaamsszwakte en ziekte en ooglijden. Bij de duidelijke symptomen van zielsziekte van zijn oudste zoon. Bij gebukt gaan om in eigen neerslachtigheid de blijde boodschap te moeten brengen aan een eindelijk verkregen gemeente.

In alle smaad en vernedering en vijandschap. Toen hij na zijn afzetting in Amsterdam arm en alleen in zijn kamertje aan het Domplein te Utrecht zat en ook de familie van zijn verloofde zich tegen hem keerde. Toen hij van het kastje naar de muur gestuurd werd door kerkelijke besturen die hem niet wilden accepteren. Toen hij werd nagescholden en bedreigd en men hem uit de weg wilde ruimen!

Zijn leerling en vriend Johannes Wichelhaus (1819-1858; De laatste jaren van zijn korte leven professor in de theologie te Halle) schreef hem eens, dat hij door veel strijd heen theoloog was geworden. Kohlbrugge's antwoord is karakteristiek genoeg om het hier te vermelden.

„Ich verstehe es wohl was Du damit meinet, wenn Du schreibst, Du seiest durch viele Kämpfe hindurch ein Theologus geworden, aber doch, lass es Dein Hemd nicht wissen, dass Du Dich für einen Theologen hältst. Du würdest sonst davon zu sehr geplagt werden, and wirst bereits davon geplagt. Jetzt erkenne ich es strückweise. Wie vieles gibt es, das wir nicht wissen! Den Herrn kennen gibt Ruhe and macht zufrieden mit den Wegen des Herrn. Wenn wir auch viel wisse; so müssen wir doch noch, soll es des Herrn sein, die Art und Weise lernen, es andern beizubringen. Dazu müssen wir auch noch in die Tiefe gebeugt werden. Eitelkeit der Eitelkeiten! Alles ist eitel!

Die drei Tage vor Weihnachten (1848) lag ich krank and schlummerte fest den ganzen Tag auf meinem Kanapee. An Schreiben war nicht zu denken. Ich konnte auch keine zwei Sätze zusammendenken. Welch eine Last drückte mich! Predigen, Abendmahl halten, und wieder zwei Tage hintereinander predigen und nicht wissen was, nichts haben; alles war mir verschlossen. Ich lag ohne Gefühl, wie tot. Am Samstagnachmittag sprach ich: "Gib mir nur ein bisschen von Deiner Gnade zu schmecken, dass ich es meinen Brüdern mitteile! Und noch heute weiss die ganze Gemeinde und ich auch zu erzählen von dem Überschüttetsein, womit so viele und auch ich an den Festtagen, am 31 Dezember und am 1 Januar überschüttet worden sind.

Was half mir da all mein Wissen, all meine Kenntnis? War ich da nicht ein erbärmlicher Theologe? Konnte ich mir doch nichts helfen!

Vorige Freitag wollte ich eine Predigt schreiben über einen Tekst, den ich sonst halb wach meinte auslegen zu können. Es fuhren mir allerlei Gedenken in den Kopf. Es will nichts aus der Feder heraus. Ich lege mich verdrießlich hin aufs Kanapee und schlafe. Abends um 5½ Uhr nach dem Spaziergang kommt mir Psalm 119 Vs 17 in den Sinn: Tue wohl deinem Knechte, dass ich lebe und dein Wort halte. Es strömt mir zu; vor 9 Uhr ist fast die ganze Predigt geschrieben, und Sonntag nachmittags kommen vier Seelen zufällig zusammen, hatten alle vier in schwerer Not gesessen. wussten von einander nichts, und alle vier sind aus van de Not hinweg und jauchzen darüber, dass der Herr so gütig ist.

Wozu schreibe ich Dir dieses? Sprüche 30, 2-4, Hiob 38, 3. Wie viel habe ich gelesen, wie eifrig studiert, und fahre auch damit fort! Ich habe viel gesehen, sehr viel, aber wenn's drum geht, habe ich nichts, sehe ich nichts. Wie manchmal sitze ich auf meiner Stube und weine, dass ich so ein erbärmlicher Knecht bin, and dass ich so nichts weiss.

Du hasst mich in Utrecht gekannt, mein lieber Johannes! Ich kenne den wichtigen Posten, auf welchem Du stehst, höre aber auf etwas von Dir zu halten. Simeon muss ein tüchtiger Theologe gewesen sein; er sass aber als ein schlichter und unbekannter Mann in seinem Kämmerlein; er muss es erfahren haben, was es bedeutet: 'Dieser ist gesetzt zu einem Fall and Aufersteh'n vieler in Israël and zu einem Zeichen, dem widersprochen wird' (Luk. 2 Vs 34), und seine Quintessenz alles dessen, was die Propheten gesprochen, wird nunmehr bereits 18 Jahrhunderte durch die weite Welt getragen.

Was tut's, dass die Lente nicht fallen wollen (Jes. 26, 18), lasst uns nur selbst vor Gott fallen! Wenn wir bekehren wollen, darm vergessen wir oft, dass wir uns selbst von allerlei Unwesen zu bekehren haben, allererst der Meinung wir seien etwas, könnten und wüßten etwas. Und wenn wir andere bekehren solten, dann werden wir wohl erfahren, dass wir selbst Gott am allermeisten im Wege stellen, sie zu bekehren.

Was hatte doch Gideon, da der Herr sich zu ihm wandte und sprach: 'Gehe hin in dieser Deiner Kraft?' (Richt. 6, 14) Ist denn die Fackel in dem leeren Krüge unsere Theologie, unsere Rastung oder der Heilige Geist?"

Zo kon de man spreken en zo over zichzelf als theoloog oordelen, die God dankte dat hij bij de theologie gebleven was.

Gesprek Kohlbrugge-Kuyper

Deze bij de theologie gebleven man spreekt als men hem om raad vraagt in levensmoeilijkheden of bij gewichtige beslissingen waarbij de persoonlijkheid betrokken is, uit het geloof en geestelijk. Hij tracht dan als Paulus het pneumatische in psychische taal tot uitdrukking te brengen. Heeft men daarvoor geen oor, dan lijken

zijn woorden dwaas gepraat, de woorden gesproken in zijn preek bij zijn ambtsjubileum, in zijn brief aan Wichelhaus over het “bedrijven” van theologie, ook zijn reactie op Kuypers vraag: kamerlid of theoloog?

Kuyper kan op het moment dat hij het rustige antwoord verneemt, deze taal niet waarderen. Want toen Kuyper “nu zag dat hij met mij niet opschoot, heeft hij mij letterlijk gekweld. Ik bleef echter heel kalm en liet mij kwellen.”

Hij was immers bij Kohlbrugge gekomen, niet als een man die in geloofsstrijd de ander een probleem voorlegt, maar hij had al beslist en had zijn vraag alleen maar als inleiding tot volgende vragen gesteld. Kuyper voelde zich als veldheer die zijn troepencontingent voor de stembusstrijd wilde vergroten en nu begon Kohlbrugge te preken!

“Nota bene, hij zei dat het toch jammer was, dat Da Costa en Kohlbrugge zo uiteengegaan waren. Da Costa enz. vertegenwoordigde volgens hem de piëtistische kant, ik de mystieke. Dat waren naar zijn zeggen in ons land de hoofdstromingen. Het mystieke element was weliswaar het meest gezonde en ik had dat met succes gehanteerd. Sedert ik naar Duitsland gegaan was, was de mystieke partij wat stroef geworden. Het waren nu allemaal soldaten zonder generaal.” Zo heet het verder in vertaling in de brief van 24 mei 1871 die Kohlbrugge aan zijn schoonzoon Böhl schreef en waaruit ik ook boven citeerde.

Er waren zich in de loop van de jaren in de opwekkingsbeweging van de 19^e eeuw in ons land twee stromingen gaan aftekenen; men zou ze kunnen aanduiden als de juridis-confessionele en de ethisch-irenische. Ze waren ontstaan door een verschillende instelling tegenover het kerkelijk vraagstuk. Tot de tweede stroming zou men Da Costa kunnen rekenen, man met een warm getint persoonlijk geloof, die verbetering van de toestanden in de Hervormde Kerk wilde nastreven langs “medische” weg. Kuyper noemt zijn richting in het gesprek met Kohlbrugge de piëtistische. Om het sterke gevoelselement in Da Costa’s geloofsbeleving en vanwege zijn soepeler houding tegenover de handhaving van de belijdenisgeschriften in de Kerk kan men deze aanduiding “piëtisme” laten gelden, mits men bedenkt, dat dit piëtisme niet in alles de trekken van de vroeger zo genoemde beweging vertoonde. Dit 19e eeuwse piëtisme wendde zich niet van de wereld af, maar stond open voor een hoger cultureel leven. Da Costa en zijn Réveilkring zochten naar een verantwoorde synthese van geloof en cultuur.

De eerste stroming had zijn vertegenwoordiger in Groen van Prinsterer, die op grond van de belijdenisgeschriften de Kerk wilde reformeren en die tevens de doorwerking van de daaruit afgeleide beginselen in het maatschappelijk en staatkundig leven voorstond. Kuyper wou deze door Groen aangegeven weg consequent verder gaan. Daarbij vond hij steun bij die groepen van gelovigen, die buiten de meer aristocratische kringen van het Reveil stonden, maar die ondanks de vervallen toestand van de Kerk de gereformeerde leer trouw gebleven waren en die zich in de vijftiger jaren georganiseerd hadden in de plaatselijke en provinciale kringen van de “Vrienden van de Waarheid tot handhaving van de leer en de rechten van de Gereformeerde Kerk.” Een deel daarvan ging echter met Kuypers streven tot heiliging van het kerkelijk en politiek leven niet mee, maar zag in Kohlbrugge zijn geestelijke vader. Deze richting noemt Kuyper de mystieke.

Wat Kuyper nu van Kohlbrugge wilde is duidelijk. Sedert Kohlbrugge ons land verlaten had, was deze “mystieke” groep zonder leider, zonder “generaal”, zoals Kuyper dat noemt. Wanneer Kohlbrugge nu eens deze groep leiding zou willen geven! Hij zou ze door woord en geschrift, misschien ook wel in De Heraut op hun taak

moeten wijzen om voor de eer van God op te komen ook op staatkundig gebied; dan zou Kuyper ook hun generaal kunnen zijn en zouden ze, als ze stemrecht hadden, op hem moeten stemmen.

Kuyper kende Kohlbrugge toch nog niet goed genoeg en hij heeft de taal die deze sprak toch nog niet verstaan.

“Ich gab ihm ganz leise zu verstehen, dass er aus der Welt redete”, schrijft Kohlbrugge verder in zijn brief aan Böhl, om later te vervolgen: “Was unrecht ist muss sich von selbst als solches herausstellen, wie der schwerste vergoldete Spiegel neuester Zeit. Es hält nicht, will man es festhalten, dann hat die Hypochrisie immer noch frische Goldblättchen sich noch eine Weile zu schminken.” En tegen Kuyper heeft hij nog gezegd: “Sie mögen sich grosse Erfolge vorstellen, man wird Sie hören, verlachen und allein lassen.”

Kohlbrugge kon en mocht zo tegen Kuyper spreken. Want hij sprak vanuit Gods Woord. En niet deze keer maar eens, omdat hij niet “politiek aangelegd” was, maar dit en zó was zijn hele levenshouding. Hij had iets van een profeet, als hij duidelijk meende Gods wil te verstaan; hij werkte dan niet naar menselijk inzicht, mat niet met menselijke maatstaf en berekende geen menselijke kansen. Hij wist dat God zelf de Bouwheer moest zijn van Zijn rijk op aarde en was tevreden als hij naar zijn krachten medearbeider aan de komst van het Rijk mocht zijn, al ging het tegen alle logica, tegen alles en iedereen, tegen eigen vlees in. Hij wist dat als God Zelf de Bouwheer niet was, alle menselijke arbeid tevergeefs zou zijn.

Kohlbrugge's geloofstaal

Kohlbrugge mocht dus zo tegen Kuyper spreken zoals hij deed. Ons menselijk oordeel zou tegen onszelf getuigen, als wij van Kuyper zouden willen zeggen, dat hij zich op de verkeerde weg bevond met zijn politieke aspiraties. Kuyper hoorde nu eenmaal niet, dat, wat Kohlbrugge sprak, uit het geloof gesproken was. Wie zou hier willen oordelen? Kuyper meende, zo mogen we toch zeker veronderstellen, dat het een van God hem opgelegde plicht was, om voor het “christelijk volksdeel” op te komen op kerkelijk en ook op staatkundig terrein. Kuypers drang tot geestdriftig activisme verhinderde hem in Kohlbrugge's lijdzaamheid een hogere trap van werkzaam geloof te onderkennen. Kuyper was, in een karakterologische termen gezegd, man van absolutistische mentaliteit en kon daarom moeilijker dan een relationalist met contemplatieve neiging, aanvaarden dat het menselijke niet-handelend optreden en het God laten besturen en waken reformatorischer kon zijn dan het zelf willen reformeren. Toch zou ook Kuyper met zijn uitzonderlijke werkpassie en zijn grote organisatorische talenten aan het eind van zijn leven dit lijdzaam wachten op Gods besturend werken hebben te leren.

Ook Kuyper heeft de zelfovergave in geloof gekend

Het zijn zijne dochters, de dames H.S.S. en J.H. Kuyper, die in hun beschrijving van “De Levensavond van Dr. A. Kuyper” vertellen van de ernstige ziekte, die begin 1917 hem trof, en de gevaarlijke operatie die toen dreigde. “De dokter verheelde het niet voor ons en wij verheelden het niet voor onze vader. Hij besepte het zelf zeer wel en sprak er rustig met ons over. Nooit hebben wij in die langdurige, afmattende en dikwijls benauwde ziekte één woord van opstand of geklag gehoord. Ook niet toen, na de genezing van de longen op 26 januari de operatie dreigen bleef. En ook die operatie en het daaraan verbonden levensgevaar zag mijn vader rustig tegemoet. Hij had een heldennatuur. Gods doen verschrikte hem niet. Wat mensen hem aandeden, kon hem vooral in zijn levensavond met het steeds meer verzwakkend weerstandsvermogen wel

eens benauwen. Nooit wat God hem aandeed. Grote gebeurtenissen, een ernstige ziekte, een gevaarlijke operatie riepen het beste in mijn vader wakker. Dan gaf hij zich, plotseling en volkomen, gewillig over. Dan legde hij als een held zijn hoofd op het blok. Dan kwam over hem de verheven rust van vrijwillige, welbewuste, volkomen onderworpenheid. Zo doorleefde mijn vader de lange, benauwde dagen van de longontsteking. Zo ging hij de gevaarlijke operatie tegemoet.”

Ik zou ook wel durven zeggen, dat in Kuypers hart als hij zich zette om één van zijn meditaties neer te schrijven in de voorafgaande jaren van gezondheid, dikwijls ook wel die vrede zal geheerst hebben die alle verstand te boven gaat, toch ook een zegenrijke vrucht van het geheimenis van christelijk geloof. Dan zal Kuyper oor gehad hebben voor de taal van dat geloof, waaruit Kohlbrugge in zijn jonge jaren en op zijn oude dag leefde en sprak.

De drang naar voltooiing van wat Kuyper als zijn levenswerk zag, bleef zich echter in hem doen gelden. Aan de bovengeciteerde passage over zijn levensavond voegt zijn dochter, zo kenmerkend voor het absolutistisch karakter van haar vader toe: “Het enige, waar mijn Vader in die dagen over ‘tobde’, om een typisch woord van hemzelf te gebruiken was zijn werk, zijn levensarbeid. Niet alleen had de longontsteking hem verhinderd zijn taak in die weken te volbrengen, maar als God hem nu al wegnam, dan zou zijn levensarbeid niet voleindigd zijn! ‘En ik heb nog zo véél te doen. Ik ben nog lang niet klaar’, placht hij in die dagen te zeggen.”

Tot het laatst toe heeft Kuyper getobd en geworsteld om het werk, dat hij eindelijk geheel op moest geven, uit handen te geven. Een karakter als Kuyper kon zich buigen voor de Sterkere, zich volkomen overgeven aan Gods wil, maar toch zijn gedwongen passiviteit als een drukkende last gevoelen en van ogenblik tot ogenblik er onder lijden, dat hij het werk niet kon volvoeren, dat volgens zijn diepste overtuiging hem door God was opgelegd.

Het is voor een goed verstaan van de verhouding, waarin de beide grote figuren tot elkaar stonden na het voor beiden zo teleurstellend gesprek van 19 mei 1871, wel zeer te betreuren dat in de spaarzaamelijk bewaard gebleven correspondentie tussen hen, de brieven ontbreken waarin ze tot een definitieve vaststelling van de preekbeurt die Kohlbrugge voor Kuyper in Amsterdam zou houden, gekomen zijn.

Op 12 november van datzelfde jaar 1871 preekte Kohlbrugge in de Zuiderkerk en bleef als gast een paar dagen bij de familie Kuyper. Dat bewijst in elk geval dat de mannen elkaar niet definitief de rug hadden toegekeerd. Kuyper moet bij zijn gevoelen gebleven zijn dat hij het zijn oudere collega zeker kon toevertrouwen vanaf de kansel waar hij zelf voor zijn gereformeerd kerkvolk het Woord had te bedienen, het troostvolle evangelie te verkondigen. Hij heeft zich naast de vroeger zo gesmade, naast de uitgestotene gesteld en daarmee gedemonstreerd dat de manier waarop de Kerk Kohlbrugge had behandeld, groot onrecht geweest was. Lag in deze demonstratie ook de bedoeling aan de kerkmenseu te laten zien, dat Kohlbrugge en Kuyper toch nu één lijn trokken in de prediking van de gezonde leer en zat er ook het streven achter te suggereren, dat wie Kohlbrugge lief had zich ook aan Kuyper kon toevertrouwen? Kuypers latere houding tegenover de “Neo-Kohlbruggianen” die nog ter sprake komt, geeft wel aanleiding deze vraag althans te stellen.

Kohlbrugge heeft de gebeurtenis van te mogen voorgaan in de Hervormde Kerk in de stad van zijn geboorte en waarin hij de veelbewogen tijd van zijn hulppredikerschap en afzetting had doorgemaakt, als een geschenk van God beschouwd en aanvaard. Dat het juist de Zuiderkerk was waar hij preekte, trof hem te meer: “vlak tegenover de Kerk waar men mij 41 jaar geleden uitgestoten had.” “En zo stond ik dan voor het eerst in mijn leven op de Amsterdamse gereformeerde kansel,” schrijft hij een week

daarop aan zijn kinderen te Wenen. “Aandoening kwam er niet bij mij op, wel een sterk gevoel van liefde. Ik overzag de schare voor mij en rechts en links met een vriendelijke blik, het was mij niets vreemds, maar ik gevoelde mij dadelijk thuis en als onder de mijnen.” Hij preekte over Psalm 68: 20, 21, “en toen ik in de Zuiderkerk van de preekstoel ging, zei ik: Heere, mag ik hetgeen U heden aan mij voor Uw arm volk gedaan hebt, aannemen als een onderpand, dat ik zo ook eens uitkomsten bij U zal vinden tegen de dood.”

Kerkelijk Amsterdam liet bij deze dienst niet verstek gaan! Zondags was al een menigte voor de namiddagpreek in de kerk, om over te blijven zitten; te 4 uur kon er geen mens meer in, hoewel de dienst eerst om 5.30 begon en ik eerst om 6 uur optrad.” Er waren een kleine 3.000 mensen aanwezig, die gespannen luisterden.

9. Kuyper te Amsterdam II

Kuyper was bij de verkiezingen van 1871 niet tot Tweede Kamerlid gekozen en dus predikant gebleven. Dat hij echter het idee zich in de praktische politiek te gaan begeven niet losgelaten had, bewijst het feit dat hij zich bij een tussentijdse verkiezing in 1874 weer kandidaat liet stellen.

Kuyper hoofdredactuer van De Standaard

In de jaren 1871-1874 zette hij zijn ambtsbezigheden dus voort en hij heeft dat gedaan met voortdurende ijver en toewijding. Van zijn activiteiten in ruimere zin wil ik er enkele noemen. Ten eerste zijn hoofdredacteurschap van De Standaard. Kuyper had veel gevoeld voor het plan om het weekblad De Heraut in een dagblad om te zetten, dat dan tevens het politiek orgaan van de Antirevolutionairen zou worden. Op het Zendingsfeest dat in Augustus 1871 op Houdringe bij De Bilt gehouden werd, kregen de bezoekers een circulaire mee, waarin ze werden aangespoord om zich op het dagblad dat men van plan was uit te geven, te abonneren. De opzet gelukte en op 1 april 1872, dag van herdenking van de inneming van Den Briel, kon het eerste nummer van "De Standaard" verschijnen. Oorspronkelijk bracht het elke week ook een Zondagsblad, gewijd aan stichtelijke en godsdienstige onderwerpen; later werd dit vervangen door de nummers van het weer opgerichte weekblad De Heraut. Dat gebeurde in 1877, toen Kuyper na een lang verblijf in het buitenland tot herstel van gezondheid, ook zijn journalistiek werk weer op zich nam. Hij motiveerde de heroprichting van De Heraut toen aldus: "Zij in het land, die in de politieke gevoelens van De Standaard hun mening terugvinden en dus op staatkundig terrein samengaan, staan nog veelszins verdeeld van inzicht op kerkelijk terrein. Dit moet er toe leiden, dat óf het kerkelijk blad een onzeker geluid geeft, of wel dat het politieke blad deelt in de kerkelijke antipathieën. Voorkeur scheen daarom te verdienen het opheffen van het tegenwoordige Zondagsblad en weer opnemen van De Heraut." Dit opvallend dualisme van een christenjournalist deed dr. Hoedemaker reageren met de woorden: "Indien u dit doet, vrees ik dat uw theologie te eng en uw politiek te ruim wordt."

In het jaar na de Doleantie van 1886 veranderde De Heraut van naam en heette voortaan "De Heraut van de Gereformeerde Kerken in Nederland."

De Standaard, van meet af onder de bekwame leiding van dr. Kuyper, bereikte zijn doel: straffere organisatie van de Antirevolutionairen door bespreking van en voorlichting omtrent de kerkelijk politieke kwesties van de dag, meer bekendheid met de beginselen van de leider bij een groter deel van het volk.

Oprichting van de kerkelijke vereniging "Beraad"

Ten tweede zou ik willen noemen de oprichting van de Amsterdamse kerkelijke vereniging "Beraad", in welke vereniging door de leden van de kerkenraad van tevoren overlegd werd, hoe men bij het nemen van besluiten in de raad van de Amsterdamse Hervormde gemeente had te handelen. Al bestond er een dergelijke vereniging, waarin ook conservatieven en ethischen zitting hadden. Maar toen men stond voor belangrijke beslissingen over het al of niet aannemen van nieuwe lidmaten door de ouderlingen, wou Kuyper zeker zijn van de mensen die aan de voorlopige beraadslagingen konden en zouden deelnemen. Hij verenigde nu in Beraad die kerkenraadsleden, die de volgende verklaring wilden ondertekenen. "De ondergetekenden verenigen zich om, onder geheimhouding, samen te beraadslagen over maatregelen, te nemen ter handhaving van onze positie bij eventuele botsingen

met de hogere Kerkbesturen, zo deze mocht voortvloeien uit een last, van hogerhand tot de Kerkenraad komende, om als lidmaten in te schrijven deze, die de grondwaarheden van het Christendom loochenen; een last, waaraan zij verklaren omwille van het geweten geen gevolg te kunnen geven.”

Men ziet in deze dubbele activiteit toekomstige gebeurtenissen hun schaduwen vooruit werpen: de hoofdredacteur van De Standaard zou als leider van de Antirevolutionaire partij met een Program van beginselen staatsman worden. De oprichter van Beraad zou zich aan het hoofd stellen van de Doleantie.

De secretaris van “Eensgezindheid”, de vroeger bestaande vereniging van ambtsdragers in kerkelijk Amsterdam, de ouderling J.H. van der Linden, protesteerde in een artikel in de Christelijke Stemmen tegen de gang van zaken bij de oprichting van Beraad. Kuiper antwoordde hem met zijn brieven van 29 maart en 25 april 1873, die als “Confidentie” werden uitgegeven. Hij gaat daarin op de kwestie Beraad maar weinig in, maar vertelt er uitvoeriger van zijn kerkelijke opvattingen in die tijd, van zijn liefde voor het kerkelijk vraagstuk en hoe hij tot die liefde gekomen is. (Dit laatste punt behandelde ik al bij Kuiper als student).

Kuiper blijkt volgens Confidentie in 1873 nog op hetzelfde kerkelijk standpunt te staan als bij zijn komst in Amsterdam, 1° wat betreft artikel 23 over de beroeping van predikanten en de verkiezing van ouderlingen; 2° wat betreft zijn opvatting over het beheer van de kerkelijke goederen; 3° wat betreft de vrijmaking van de Kerk een thema dat hij ook in zijn kanselprediking graag naar voren bracht; 4° wat betreft de vrije christelijke school.

Hij rechtvaardigt zijn liefde voor het kerkelijk vraagstuk met de uitwerking van de stellingen, 1° dat er gezag behoort te zijn, ook, ja, juist op het gebied van de godsdienst; 2° dat er verband is tussen wezen en vorm; 3° dat er gevaar dreigt van het individualisme; 4° dat de kerk een tegenwicht behoort te vormen tegen de staat.

Op de zelf opgeworpen vraag: in welke richting drijft mij de liefde voor het kerkelijk vraagstuk? antwoordt Kuiper, dat de Kerk moet zijn 1° gereformeerd; hij wil geen schoolvorming onder theologen, geen richtingen, geen coterieën; 2° democratisch, dus geen bevoogding van de staat of door deze aangestelde besturen; 3° vrij en zelfstandig, geen volkskerk; 4° in leerdienst, eredienst en liefdedienst volledig georganiseerd.

Bij dit laatste punt is nog op te merken, dat Kuiper hier een pleidooi houdt voor een eredienst “ter aanbidding.” Ik citeer uit Confidentie: “Naast het Woord plaatste onze vaders steeds als tweede genademiddel het Sacrament, waarom, als van de Heere gegeven middelpunt, de Eredienst van de Gemeente zich te ontwikkelen heeft. Tot dusver bleef de samenkomst van ons Gemeente veel te eenzijdig dienst van de Leer. Dit kweekt een veelzijdig kwaad. Het voedt clericalisme en beperkt meer dan mag het actieve aandeel door de Gemeente zelf aan haar godsdienst oefeningen genomen. Het kweekt onkerkelijke zin, zo dikwijls een prediker de Gemeente bedient, wiens geestelijke gave op een ander terrein dan dat van de profetie ligt. Het maakt de prediker in plaats van de heer van de Gemeente het verenigingspunt van de samengekomen schare. Het noopt hen, wie het niet gegeven is, twee soms driemaal iedere week een goeddoordachte rede ten gehore te brengen, in eindeloze herhaling of vals vernuftspel of aaneenrijging van gemeenplaatsen ontkoming van het onuitwijkbare te zoeken. Het maakt voor kinderen en minder ontwikkelden het kerkgaan tot een verdrietelijke pijniging, een werktuigelijk aanhoren en onbevredigd dienst doen door wezenloos stil te zitten. Kortom, dat preken, als het één en al van de Gemeenteverzamelingen, altijd preken en niets dan preken kan door God niet gewild zijn, omdat Hij ons de mannen en talenten onthield om het altijd stichtend, schoon,

waar en zegenend te doen. Het doet geheel de gemeente op de krukken van een redenaar lopen, en ondermijnt, knakt en sloopt zoveel uitnemende gaven als God in onze leraars gelegd heeft, maar die door het altijd bekommerd zijn over de preek die nu weerkomt, de frisse atmosfeer, de ruimte in de tijd en de vrije sympathie van de geesten niet vinden om zich tot nut van de Gemeente te ontplooien. Uit dien hoofde wens ik inkrimping van het prekenhouden en betere ontwikkeling van de Eredienst. De vorm, die men daartoe kiezen wil, is mij onverschillig. Het behoeft nauwelijks herinnerd, dat Sacrament, Gebed, Kerkzang en verdere Liturgie de daartoe aangewezen bestanddelen zijn.” Er moeten leerdiensten zijn, maar, zo gaat Kuyper verder: “Laat er ook korte, eenvoudige, liturgische diensten zijn, waar elk lid van de Gemeente deel aan kan nemen, tot zelfs het kind van de zondagsschool. Diensten waarin Gods Woord gelezen, waarin gedankt en gebeden, waarin gezongen en gejubeld wordt en een korte vermaning het geheel besluit.”

Kuypers interesse voor methodistische bewegingen

Deze opvattingen over de eredienst bij Kuyper kunnen ons enerzijds verbazen, (ook later schreef Kuyper fris en interessant over dit onderwerp: De Heraut 1897-1901, “Onze Eredienst” 1911) anderzijds maken ze ons ook begrijpelijk, dat hij in de jaren 1875-1876 zo’n grote belangstelling aan de dag legde voor de Brighton beweging in Engeland en een opwekking als deze daar bracht, ook voor ons land propageerde. In De Standaard van 4 april 1875 schreef Kuyper zeer waarderend over de opwekkingsbeweging onder Moody en Sankey als leiders. Hij wijst er op dat deze beweging geen nieuwe dingen bracht, alleen maar het oude, steeds nieuwe Evangelie. Maar de leiders deden dat in een vorm, waarmee duizenden bereikt werden, die aan de Kerk voorbij gegaan waren. Tevens wijst hij in dat artikel op die andere geestelijke beweging, die van Pearsall Smith, die er niet in de eerste plaats op uit was de van de Kerk vervreemde massa tot bekering te brengen, maar juist de leden van de Kerk met nieuwe geestdrift voor hun geloof te bezielen en ze tot het inzicht te brengen, dat de heiligmaking in hun leven tot uitdrukking moet komen, doordat Christus hen met innerlijke kracht sterkt.

In de loop van dat jaar wekte Kuyper de mensen op de grote meetings, door Pearsall Smith in Brighton gehouden, te bezoeken, ging er zelf ook heen, schreef na terugkomst een enthousiast verslag over die samenkomsten in zijn krant en sprak op zendingsefeesten van de grote geestelijke zegen die hij daar ervaren had. Toen hij het streven naar volmaaktheid in de artikelenreeksen over de Brighton beweging te veel ging systematiseren, was het de ethische Gunning, die in zijn boekje “Lijden en Heerlijkheid” het perfectionisme van deze beweging kritiseerde door te wijzen op de betekenis van de christelijke doop en op het verband tussen God en de gelovigen, dat door God niet verbroken wordt, ook niet als de gelovigen ons trouw zijn.

Na herstel van de ziekte door hevige overspanning tengevolge van het inspannende en zware werk dat Kuyper als Tweede Kamerlid gedaan had, in het jaar 1877, geeft hij van een andere waardering blijk en erkent hij ruiterslijk, dat hij bij de theologische interpretatie van de Brighton-opwekkingsbeweging gefaald heeft.

Vervreemding van Groen van Prinsterer

Verbazen kan ons de vrije opvatting over de godsdienstige samenkomst bij Kuyper als we bedenken, dat hij in 1872 al met de ethischen gebroken had en er in 1873 duidelijk een wending gekomen was in zijn theologisch denken, waarin de leer van de predestinatie een belangrijker rol ging spelen, welk nieuw element ook in zijn politiek program zich ging doen gelden en wat hem zelfs van Groen van Prinsterer deed

vervreemden. Op de Zeister conferentie van 1872, ter gedachtenis van de in 1568 te Wezel vastgestelde kerkenorde, had Kuyper namelijk geprotesteerd tegen het feit, dat theologen van de Groninger en moderne richting daar de boventoon voerden en dit protest had tot een definitieve breuk met de ethischen geleid. En in zijn rede “Het Calvinisme, oorsprong en waarborg van ons constitutionele vrijheden”, gehouden voor studenten in Utrecht 1873 had Kuyper een Calvinistisch stempel op zijn politiek gedrukt. Eveneens was Kuyper in een Standaardartikel tegen de suggestie van Groen om een standbeeld op te richten voor Oldenbarnevelt en Jan de Wit in plaats van voor Thorbecke, opgekomen “uit naam van Neerland’s Calvinisten.” Tegen de nadruk die Kuyper op de predestinatie gelegd wilde zien en tegen het te veel beklemtonen van Calvinistische politiek, was Groen ingegaan in een opstel, “Dr Kuyper en het zelfstandige van ons homogeniteit” in zijn “Nederlandsche Gedachten.” Groen van Prinsterer was tenslotte toch meer man van het Reveil en niet los van het ideaal van een christelijk-protestantse natie, welk ideaal Kuyper nu zo definitief had prijsgegeven.

“U bent wel mannen van mijn richting
Maar bent geen mannen naar mijn hart;”

zo dichtte Beets in 1874 in zijn vers “Aan Deze en Genen”, daarmee doelend op de mannen van de Calvinistische “partij.” Toen Beets dit vers in 1881 in de bundel “Najaarsbladen” deed opnemen met de hatelijke verwijzing naar 2 Samuël 3: 39, antwoordde Kuyper kort daarna in De Heraut met een tegendicht.

Toch zal ook Groen uit vrees voor repressatie wel iets soortgelijks gevoeld hebben als Beets het in zijn gedicht uitsprak:

“Ik mag, ik wil u niet bestrijden,
Maar *met u* strijden kan ik niet.”

Kuyper Tweede Kamerlid

In 1874 was Kuyper bij de stemming voor de Tweede Kamer als afgevaardigde voor het district Gouda gekozen en daarmee was een einde gekomen aan zijn loopbaan als predikant. Wel had hij eerst nog gedacht aan het verlangen van vrienden te kunnen voldoen en zijn Bijbellezingen te kunnen voortzetten. Ook had hij zich tot ouderling laten kiezen om invloed te blijven houden op de gang van het Amsterdams Kerkelijk leven. De drukke werkzaamheden, die zijn nieuwe functie meebracht en zijn dagelijkse journalistieke arbeid hadden hem echter al gauw genoodzaakt zijn kerkelijke besognes op te geven. Zijn Kamerlidmaatschap heeft in feite niet langer dan twee jaar geduurd. Want in het jaar 1876, dat tevens het sterfjaar van Groen van Prinsterer werd, was Kuyper zo overwerkt, dat hij al zijn bezigheden op moest geven en geruime tijd in Zwitserland herstel van gezondheid moest zoeken. Toen hij in 1877 terugkeerde, kon hij het werk nog niet ten volle aan en bedankte hij als Lid van de Tweede Kamer. Zijn journalistieke arbeid nam hij weer op en een paar maanden later begeerde Amsterdam hem weer als dominee. Maar evenals voor andere beroepen die volgden, bedankte Kuyper voor het beroep naar zijn oude gemeente en werd niet weer predikant

Kuyper in zijn binnenkamer

Treffend is en de vermelding van wat nu volgt behoort in deze beschouwingen wel thuis de wijze waarop Kuyper besliste inzake het aantrekkelijk beroep naar Oosthem

in Friesland. Deze gemeente zou hem een rustiger werkkring bieden dan de hoofdstad, bovendien een behoorlijk financieel bestaan, terwijl Standaard en Heraut er geldelijk niet zo rooskleurig voorstonden, temeer daar het gehoopte legaat uit Groens nalatenschap maar zeer bescheiden was. Daarbij wilde de gemeente van Oosthem al het mogelijke doen, dat Kuyper zijn werk voor deze bladen zonder te grote moeilijkheden zou kunnen voortzetten. Dit beroep heeft hem veel innerlijke strijd gebracht. Kuyper heeft een dag lang de gordijnen van zijn studeerkamer gesloten gehouden en zich biddend geconcentreerd om te weten te komen wat hem te doen stond. Totdat het woord van Habakuk hem de moed gaf om te bedanken en met zijn gezin alleen van het journalistieke werk te leven: *“Alhoewel de vijgenboom niet bloeien zal, en geen vrucht aan de wijnstok zijn zal, dat het werk van de olijfboom liegen zal, en de velden geen spijs voortbrengen, dat men de kudde uit de kooi afscheuren zal en dat er geen rund in de stallingen wezen zal: zo zal ik nochtans in de Heere van vreugde opspringen, ik zal mij verheugen in de God mijns heils. De Heere Heere is mijn sterkte. En Hij zal mijn voeten maken als der hinden, en Hij zal mij doen treden op mijn hoogten.”*

In 1879 benoemde de Vereniging voor Gereformeerd Hoger Onderwijs Kuyper tot hoogleraar in de faculteit van de godgeleerdheid; in 1880 opende Kuyper het eerste academisch jaar van de Vrije Universiteit met een rede: *“Souvereiniteit in eigen kring.”*

Contact met Kohlbrugge voortgezet

In de jaren na Kohlbrugge's optreden in Amsterdam is het contact tussen hem en Kuyper wel blijven bestaan, al weten we hiervan weinig en in het geheel niet waarover de beide mannen gecorrespondeerd hebben. Evenmin kan ik zeggen of Kuyper nog eens in Elberfeld geweest is om Kohlbrugge op te zoeken. Het plan daartoe heeft blijkbaar wel bestaan. In een brief van 1 Februari 1872 schrijft Kohlbrugge aan zijn schoonzoon: *“Ik denk dat overmorgen de heer Kol hier zal zijn. Ds. Kuyper zou komen, maar een verkapte Roomse meid heeft Mevr. Kuyper zodanig bedrogen, dat zij er ziek van geworden is.”*

In elk geval bleef Kohlbrugge op de hoogte van Kuypers streven en werk. *“Het tweede resumé van dat geschrift van Kuyper is meesterlijk goed, dat aan hem geschreven worde”* wordt op 21 Maart 1872 aan Böhl gemeld. Welk geschrift hier bedoeld is, blijft in het duister.

Kohlbrugge en Böhl lazen beiden De Standaard; erg enthousiast over de gang van zaken in ons land waren ze niet. Kohlbrugge aan Böhl, 16 mei 1872: *“In Holland sieht es mit der Politik jämmerlich aus. Alles versteinert. Das Staatsschiff auf einer Sandbank. Es kommt mir vor dass der Standard, Blatt von Kuyper, sich nicht wird halten können, es kommt mir doch was mager vor.”* 30 October 1873: *“Du hast recht, man muss den Standard seine Geschicke erfüllen lassen und auch den Verfasser der Nederl. Gedachten, van wiens politiek ik hier een staaltje bij doe.”* Böhl aan Kohlbrugge, 26 Januari 1874: *“Den Standard halte ich selbst und habe die Wahl Kuypers en de wet op het hoger onderwijs gelezen. De arme Kuyper door de Roomsse gesteund wat zal die in de warboel komen. Er legt am Ende das Predigtamt noch ganz nieder.”*

Kohlbrugge's laatste levensjaren en dood

Dit zijn de laatste ons bekende brieven uit de correspondentie van Kohlbrugge met zijn kinderen waarin Kuyper vermeld wordt. Ruim een jaar later, op 5 maart 1875

stierf hij. Die laatste levensjaren waren moeilijk en dikwijls heel somber voor hem. Hij voelde zich eenzaam na het sterven van zijn tweede vrouw en hun dochter, leefde in voortdurende zorg over zijn enige overgebleven zoon, had veel met zwakheid en ziekte te kampen; mocht en kon om zijn ogen te sparen maar weinig studeren en lezen. Voelde hij zich wat beter, dan was er dankbaarheid in zijn hart al wist hij dat het einde naderde. “Mijn innige dank voor uw schrijven”, zo staat in de laatste of één van de laatste brieven aan Kol. “Ik had bijna niet gedacht ooit weer een woordje hier beneden van u te vernemen, maar daar hebben wij nu weer een bewijs hoe het *ik* van de Heere sterk in ons is, om tegen zoveel in niet los te laten voor de troon, ook voor onze dierbare, die ons van de Heere gegeven zijn om ons broederlijk te vergezellen tot onze voeten staan in de poorten van het hemels heerlijke.”

Toen de dood kwam, noemde hij zijn sterfdag “ein grosser Tag des Feierns und des Jauchzens.” De 9^e maart 1875 werd hij op het kerkhof van zijn gemeente begraven.

Kuypers In Memoriam Hermann Friedrich Kohlbrugge in De Standaard

In het Zondagsblad van De Standaard van 14 maart daarop volgende verscheen het In Memoriam dat Dr. Kuyper op 10 maart geschreven had. Het luidde als volgt:

„Naar het kerkhof van de Gereformeerde Gemeente te Elberfeld werd gisteren het stoffelijk overschot uitgedragen van één van de krachtigste geesten die deze eeuw onder Hollands zonen zag geboren worden, en wiens naam toch één van de droevigste bladzijden uit onze historie in het geheugen riep.

Dr. Kohlbrugge is voor niemand, die in onze kerkelijke wereld thuis is, een onbekende.

De mannen die in het ogenblik van de heetste gisting in onze kerkelijke toestanden als hoofden en leiders van de verschillende richtingen zijn opgetreden, weten allen beter dan een jonger geslacht, welk een kloeke machtige geest in de jonge prediker van de Lutherse Amsterdamse Gemeente huisde.

De tegenstellingen van het leven waren in haar ontzaglijke werking door zijn ziel gegaan. Te moedig om in het relatieve zich thuis te vinden, had hij met beslistheid dat absolute leven gegrepen, dat uit Luther en Calvijn, meer nog uit Gods Woord zelf, hem toesprak. Toen alles hem wegviel, bleef hem niets dan genade en van die genade prediker te zijn was de eerezucht van zijn mannenhart.

Te Gereformeerd van inborst om in de Lutherse Kerk gelijk die destijd was, zonder protest te kunnen verblijven, scheidde hij van de kerk die hem lief was, om in de Hervormde kerk naar het leraarsambt te dingen. Dat wilden, dat gedoogden onze toenmalige kerkregeerders niet. Alles spande samen, zelfs een Synodaal besluit met terugwerkende kracht werd uitgelokt om de bezielde prediker te weren, ons vaderland stiet hem uit.

Tot de Gescheiden Kerk voelde hij zich niet aangetrokken. Zwijgen of het vaderland verlaten was de enige keus die hem bleef.

De gebeurtenissen die met de vestiging van de Unierte Kirche in Duitsland saamhingen, riepen hem naar Elberfeld, en daar ter stede vond hij door de zorg van Pruisens Koning het arbeidsveld, dat hem hier geweigerd was.

Zijne krachtsontwikkeling in de stichting en instandhouding van de Elberfelder Niederländisch Reformierte Gemeinde was ongelooflijk. In korte tijd gelukte het hem door de zeldzame energie van zijn persoonlijkheid en zijn woord aan de pas gestichte gemeente een innerlijke stevigheid te geven, die ieders bewondering wekte.

Zijne leerredenen, in de regel meesterstukken van aangrijpende taal en krachtige dictie, werden in bijna alle talen van Europa overgezet en in niet onaanzienlijke kringen van lezers met gretigheid gelezen en herlezen.

Vooral in ons land vormde zich een kring, die zich met trouwe gehechtheid aan de vertroostende prediker aansloot. Zo zelfs dat niet weinigen met onze bestaande kerk braken, en naar Elberfeld togen voor de belijdenis van hun kinderen en de bediening van de sacramenten. Hierdoor werd de aanraking met het vaderland steeds onderhouden en verbreedde zich al meer de kring van stillen in het land, die zich om Kohlbrugge als hun geestelijke vader verenigden.

Toch zou men zich vergissen door naar het weinige wat men hier te lande bespeurde Kohlbrugge's invloed af te meten.

Hij had een kring van studenten in de Theologie om zich verzameld, die als tolken van zijn woord naar verschillende landen togen. Ze vonden luisterende oren in Zwitserland; herstelden de Moravische kerk in Bohemen. Deden de kwijnende Protestantse Kerk in Odessa herleven. En kwamen in de jongste tijd de 'predikanten nood' in ons eigen vaderland te hulp.

Herhaaldelijk kwam Kohlbrugge zelf naar ons land over en trad nooit dan voor overvolle kerken op, ten bewijze dat deels liefde en verknochtheid, deels geprikkelde nieuwsgierigheid, hoge belangstelling wekte voor het woord dat hij sprak.

Hij was ook in de vreemde een kind van Nederland gebleven. Aan zijn vaderland en aan Oranje hing zijn hart. De noden van ons volk weken niet uit zijn gebed, en de achteruitgang van de kerk van God in deze landen was hem een gestadige oorzaak van diepgevoelde droefheid.

Zoals steeds bij mannen van zijn Geest en kracht, was de gewaarwording die zijn naam wekte gedeeld. Men had hem lief of was tegen hem ingenomen. Aan welke zijde wij ons schaarden is voor de lezers van onze kolommen geen geheim.

In ons oog is Kohlbrugge een slachtoffer van de onverdraagzaamheid van de verdraagzamen, een man door wiens uitbanning onze kerk zich van een ware levenskracht heeft beroofd.

De breuk tussen zijn aanhangers en tegenstanders was hierdoor onherstelbaar geworden, en omdat men zich veroorloofde hem meer naar zeggen van anderen, dan naar zijn eigen woord te beoordelen, kon het misverstand niet uitblijven, dat wederzijds omtrent de betekenis van zijn optreden ontstond.

Toch geven we de hoop niet prijs dat ook dit misverstand langzamerhand wijken zal om eenzijdigheid en partijdrift te weren uit de waardering van wat God ons in Kohlbrugge schonk.

Een Godgeleerde van zeldzame diepte, een prediker van ongewone kracht, een kenner van de Schrift zoals weinigen, een warm vaderlander is met Kohlbrugge ten grave gedaald. Aangrijpend waren de stormen, die ook in zijn laatste levensjaren over zijn hoofd en door zijn hart zijn heen gegaan. Maar onder die alle hield zijn God hem staande en was het of het vasthouden aan zijn Verlosser nog inniger werd. Hij kon toornen, maar teder liefhebben ook. Een held voor wie men terugdeinsde en toch ook weer een kind, dat aantrok door zijn eenvoud en zachtheid. Eén van die rijke karakters, waarin parel bij parel verscholen ligt, maar die u lang kennen moet, om u te verkwikken in de harmonie van hun geest.

Laat dan ieder die aan Kohlbrugge zijn inzicht in de diepte van het leven dankt, ook bij Kohlbrugge's graf daarvan God alleen de eer geven. Laat ieder die zijn krachtige verschijning miskend heeft, boete doen over wat ook aan die man, ons van God gegeven, bezondigd werd.

Laat Nederland, laat onze Hervormde Kerk, waarvoor zijn hart klopte, het ook bij 'dit droeve graf in vreemde aard gedolven' van hem wiens lijk er in neerzonk, keren, dat op 'de oude paden de weg van het leven ligt' en dat er ook voor onze noden geen andere hulp is, 'dan die staat in de Naam van de Heere'!"

10. Kuypers waardering voor Kohlbrugge na diens dood

Met dezelfde openlijke waardering waarmee Kuyper tijdens het leven van Kohlbrugge over Hem gesproken en geschreven heeft, is hij voortgegaan ook na diens dood zich over zijn “eerbiedwaardige vriend” te uiten.

We willen daarvan eerst een viertal voorbeelden noemen en daarbij het verband beschrijven, waarin Kuyper tot zijn beschouwingen over Kohlbrugge na diens dood kwam.

Reeds bij het tweede voorbeeld zullen we dan tevens zien, dat Kuyper bij zijn waardering voor de grootmeester zelf, diens volgelingen zijn kritiek niet onthield. We willen nagaan wie die volgelingen waren en hier en in volgende hoofdstukken de redenen bespreken, waarom hij over groepen en enkelingen, die aan Kohlbrugge als hun geestelijke leidsman trouw wilden blijven, zoveel minder gunstig oordeelde.

Kuyper over de belijdenis; Revisie der Revisie-Legende

Toen de Synode van de Hervormde Kerk in 1878 aanhangers van de Groninger richting tot hoogleraren in de dogmatiek aan de theologische faculteit van de Universiteit te Leiden benoemde, kwam Kuyper in De Heraut daartegen in het geweer en stelde hij de vraag: mag dit lijdelijk geduld? En als antwoord op die vraag kwam twee weken later de mededeling van het feit, dat er een Vereniging voor Hoger Onderwijs was opgericht tot het handhaven van de gereformeerde theologie en het verkrijgen van gereformeerde predikanten en dat deze vereniging stond op de grondslag van de drie Formulieren van Enigheid. Daardoor kwam het gezag van de belijdenisgeschriften in discussie. Kuypers stelling was deze: “De belijdenis van Dordt geldt nog met volle kracht, onder beding van het inherente recht op revisie, waartoe alleen een wettig, naar Gereformeerde beginselen verkoren kerkbestuur, gerechtigd is.” In zijn “Revisie van de Revisie-Legende” (1879) wordt deze stelling naar verschillende zijden uitgewerkt. Nu met klimmende aandrang de vraag naar de revisie van de formulieren aan de orde komt, noemt Kuyper drie meningen die naar voren komen en die hij aanduidt als de irenische, de orthodoxistische en de gereformeerde, die volgens hem buiten mogelijkheid van verzoening tegenover elkaar staan. Bij de ethischen gelden de belijdenisgeschriften niet als formulieren van eenheid, maar als geloofsleuzen, waarvan niet elk stuk in alles bindt, maar uitsluitend de substantie ervan: het wezen en de hoofdzaak. Bij Rome en in de Griekse Kerk blijft onbewegelijk en onveranderd wat eenmaal dogmatisch in de wettige kerkelijke weg bepaald werd; bij de eerste kunnen nieuwe dogma’s aan de leer toegevoegd worden, bij de tweede is elke leerontwikkeling ondenkbaar. Maar wie gereformeerd is, is van de mens af en steunt op God alleen. “Ik klein, niets, onder het niet weggezonden, en mijn God groot, alles, ja, in alles groot oneindiglijk!” “Gods Woord is de Bron, die u laven, de Fontein welke wateren u genezen zullen, en het Formulier is niet eenmaal een kruik uit die Bron gevuld of een beker uit die Fontein opgevangen, maar slechts de enthousiaste analyse, die men door het scheikundig proces van de geestelijke ervaring van haar wateren heeft opgemaakt.” Maar tegenover hen die “de levenswateren van de Kerk telkens onzuiver maken en vergiften” en ook tegenover vijanden buiten de Kerk, moet men kunnen zeggen: “wilt u weten wat ik belijd, zie het hier!” De confessie is niet maar eens zo maar gemaakt, ze is uit de nood geboren en tevens “een kreet van verrukking over de grootheid van Gods ontfermingen.” De catechismus is een boek van onderwijzing, waarin spreekt “de tederheid van de zoekende, van de ondersteunende, van de onderwijzende liefde”, terwijl de Dordtse artikelen naar de

oude gereformeerde opvatting altijd geweest zijn “de bredere verklaring tegenover de Remonstranten.”

Revisie van de belijdenisgeschriften moet volgens Kuyper mogelijk blijven, maar onder inachtneming van zeer bepaalde beginselen, waarvan het dominerende is “dat de Formulieren blijven gelden en voor goed gehouden worden, tot op het ogenblik, dat ze in de wettige weg mochten bevonden worden in enig punt te strijden met Gods Woord.”

Kuyper bestrijdt in zijn verhandeling de mening, dat van meet af aan de Synode de mogelijkheid had opengesteld om de drie jaren de belijdenisgeschriften te veranderen. De belijdenis stond vast. Wel was het mogelijk om op elke synodezitting correctie van drukfouten te vragen of gravamina in te dienen, als men dacht dat één of andere passage in strijd was met Gods Woord. Dat men zo maar eens de belijdenis zou kunnen revideren, zoals de Irenischen van zijn dagen dat zouden willen, noemt hij een legende. De Gereformeerden hadden zich steeds tegen Oldenbarnevelt en de Remonstranten verzet, die de belijdenis naar hun inzicht gewijzigd wilden hebben. Toen echter Prins Maurits het voor het zeggen had, waren de Gereformeerden bereid om met vertegenwoordigers van gereformeerde kerken uit andere landen op de Nationale Synode te Dordrecht, die eigenlijk door de deelneming van buitenlandse leden een Wereld-Synode was, de gehele confessie nog eens te herzien. En nadat ze deze vuurproef doorstaan had, beloofden de deelnemers van deze synode elkaar wederkerig “deze belijdenis alsnu ongeschonden te zullen bewaren tot op Christus wederkomst op de wolken.”

Toch acht Kuyper, na uitdrijving van Modernen en Arianen, het mogelijk dat een revisie van de oude formulieren en van de oude kerkorde gewenst zou kunnen zijn. “Althans, men zou ook bij aldien nog alles bruikbaar bleek, dit toch zelf, na voorafgaand aanhoren van tegenbedenkingen, en met heldere bewustheid willen constateren.” Daarvoor zouden de volgende punten in acht genomen dienen te worden: de eerstkomende revisie zou een exceptioneel karakter moeten dragen. De leden van de Nationale Synode zouden de drie formulieren van enigheid moeten ondertekenen; aan de Heilige Schrift zou niet getornd mogen worden; zulk een synode zou zich bij haar uitspraken aan de Heilige Schrift moeten houden. De synode zou samen moeten komen niet met de last om te revideren, maar zou daartoe slechts hebben over te gaan, als dit haar oorbaar dunkt. De revisie zou plaats moeten hebben bij wijze van ingediende welomschreven macht; geen revisie zou mogen plaats hebben, waardoor het specifiek Gereformeerd karakter van de kerk werd aangetast.

Kuyper had zelf bezwaar tegen de inhoud van artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis, voor zover het betrof de verhouding van Kerk en Staat, tegen de passage dus dat de Overheid geroepen is om te weren en uit te roeien al afgoderij en valse godsdienst. Toch meende hij daardoor aan het handhaven van de belijdenis niet te kort te doen; het betrof volgens hem geen stuk van de leer.

Van vele zijden is hem, die van al zijn medewerkers ondertekening van de drie formulieren eiste, dit als een inconsequentie verweten, ook door de volgelingen van Kohlbrugge. Kuyper handhaafde echter zijn bezware tegen artikel 36. In 1896 diende hij bij de Synode van de Gereformeerde Kerken een gravamen in tegen de bedoelde passage; in 1905 werd ze door die synode met zeer kleine meerderheid uit de Geloofsbelijdenis geschrapt.

Bij het bespreken van de verschillende standpunten tegenover revisie, had Kuyper zoals we zagen ook dat van de “orthodoxisten” vermeld. Volgens hem hoorde dit orthodoxistisch standpunt alleen thuis in de Roomse en Grieks-Orthodoxe Kerk. Hij

had daar echter een restrictie bij gemaakt. Wanneer de gewone leden van de kerk de belijdenis tot een petrefact maken, dan wilde hij dat geen orthodoxisme noemen. De gemeente, zo betoogde hij, moest dat wel doen, omdat niet in de twijfel, maar in onderwerping van het geloof haar kracht schuilt. Wanneer echter ambtsdragers en geestelijke leiders in dit opzicht gaan systematiseren, dan heet dit: orthodoxisme en moet dat verworpen worden. Dit konden dan de gereformeerde geestelijke leiders, die het met Kuyper niet eens waren dat men de drie formulieren kon ondertekenen en toch ijveren voor herziening van artikel 36, zich voor gezegd houden.

Kuypers polemieek met dr. van Torenenbergen

Tegen Kuypers opvattingen over de belijdenisgeschriften en tegen de doelstelling van de Vereniging voor Gereformeerd Hoger Onderwijs kwam Ds. J.J. van Torenenbergen in zijn "Gereformeerde Brieven" in de Stemmen voor Waarheid en Vrede op. Kuyper antwoordde deze opponent uitvoerig in het "Publyck Epistel" dat aan de Revisie van de Revisie-Legende vooraf gaat en noemt daarbij ook Kohlbrugge.

Kuyper vermeldt in dit Publyck Epistel alle bezwaren die Van Torenenbergen tegen hem heeft en tracht die te ontzenuwen. Hij haalt daarbij de gebeurtenissen op, die tussen hem en zijn opponent verwijdering brachten. Herinnert aan de Predikantenvergadering van 1868 te Utrecht, waar er tussen hen geen wolkje aan de lucht was, totdat hij opeens om de wijze waarop hij in Utrecht als predikant het Sacrament van de Heilige Doop bediende, door Van Torenenbergen tot mikpunt van een voor hem verre van malse kritiek gekozen werd. Herinnert aan de mislukte poging om met zijn medewerking in 1869 de Platen-Bijbel te doen uitgeven. Aan de Zeister Conferentie, waar alle ethische, kritische en irenische theologen, behalve Dr. Gunning, hem om zijn "woelen en drijven" in de ban deden. Wat is de psychologische oplossing van dat raadsel dat de Ethischen en ook Van Torenenbergen zich van hem afkeerden? vraagt Kuyper en geeft daarop gelijk het antwoord: het was zijn verhouding tot Dr. Kohlbrugge enerzijds en zijn doen in politiek anderzijds.

Kuyper uit in dit verband zijn waardering voor Kohlbrugge

"Vooraf Gij immers, zeer waarde Broeder, kon het mij maar nooit vergeven, dat ik niet instemde met uw harde veroordeling van Dr. Kohlbrugge's persoon en werk. En toch ik kon, ik mocht dat niet. Naar mijn vaste overtuiging, die niets sinds wankelen deed, was Dr. Kohlbrugge indertijd schandelijk hard door de Hervormde Kerk om zijn belijdenis van de Christus bejegend en hadden de orthodoxe broeders van die tijd hem niet trouw, gelijk het behoord had, bijgestaan. Dit reeds won hem mijn sympathie. Maar toen ik bovendien, vooral met de werken uit zijn eerste periode kennis makende, daarin meesterstukken van de eerste rang ontdekte; preken, zoals ik er uit deze eeuw geen betere ken, vol gloed en spierkracht, rijk aan geestesbezieling en vertroosting. En meer nog, bij persoonlijke kennismaking, in de vriendelijke, eerwaarde grijsaard een vrome, apostolische figuur vond; toen heb ik mij, ja, afgevraagd of er geen schuld bij ons volk lag, dat het zulk een man had uitgebannen? of het niet kleingeestig van onze toongevers was, om zulk een figuur te blijven ignoreren? En of het verlangen van Dr. Kohlbrugge, om vóór zijn sterven nog eens op de kansel van onze kerk te Amsterdam te mogen staan, niet wel het allerminste was, wat men uit deernis en liefde voor deze getrouwe prediker doen kon? En zo is het dan geschied, dat ik met Dr. Kohlbrugge, tot op zijn dood toe, mee door dat afstaan van mijn preekstoel, in liefelijke betrekking heb gestaan en de gedachtenis van deze rechtvaardige mij onder de vriendelijkste herinneringen uit mijn verleden blijft verkwikken."

Afstaan of aanbieden van de kansel door Kuyper aan Kohlbrugge in 1871?

Ongetwijfels doet het wel zeer sympathiek aan, dat Kuyper zich zo zonder voorbehoud voor de goede nagedachtenis van Kohlbrugge blijft inzetten en dat hij ook na diens dood zonder reserve voor het eerherstel van de in ons land door sommigen nóg gesmade strijder voor de waarheid van Gods Woord opkomt. Eén ding valt echter ook hier op. Kuyper spreekt ervan; dat hij aan het verlangen van Kohlbrugge voldaan heeft, door hem zijn kansel “af te staan.” Uit de correspondentie hebben we echter gezien, dat Kuyper hem zijn kansel aanbood, terwijl hij toen niet kon weten, dat Kohlbrugge er zo naar verlangde om eens in Amsterdam te mogen preken; hoogstens kon hij vermoeden dat hij met dat aanbod Kohlbrugge een genoegen zou doen. Zeer zeker heeft het ook Kohlbrugge grote voldoening geschonken, toen hij in zijn geboorteplaats in de Hervormde Kerk, die hem vroeger zo smadelijk had behandeld, voor zo’n grote toegewijde schare het Woord mocht bedienen. Maar Kohlbrugge’s antwoord op de eerste uitnodiging was toch niet meer dan bescheiden vriendelijk: “gewillig neem ik het broederlijk aanbod aan...”. Op 25 oktober 1871 schrijft Kohlbrugge aan de vrienden Boissevain te Amsterdam heel gewoon: “Ik zal dan zo ook aan het herhaald broederlijk verzoek van Dr. Kuyper voldoening geven, verklaar mij dus volkomen bereid om de twaalfde november voor ZEd. een preekbeurt waar te nemen.” En op 4 november daarop volgt de nuchtere ook deling: “Dr Kuyper heeft aan mij geschreven, vraagt mij welke beurt en welke kerk mij het best convenieerden. Ik heb ZEd. geantwoord”, om twee dagen later zijn vrienden te melden, dat Kuyper gevraagd heeft hem het genoegen te doen, bij hem te komen logeren. “Ik acht het billijk en nuttig, de gelegenheid zich aanbiedende, het heus verzoek aan te nemen, maar zo dat u niet mocht behagen, dan met ZEd. af te spreken, dat ik vrijdag bij u kom, maar zondagavonds met hem naar zijn huis ga om bij hem te blijven tot dinsdag.” Het zijn alleen zakelijke mededelingen en regelingen die Kohlbrugge aan zijn vrienden over zijn aanstaand optreden doorgeeft en voorstelt, zonder ophef. Ook het gedicteerde briefje van 8 november. “Meine lieben Freunde! Heute in der Frühe habe ich versucht, ob es mein Körper erlaubte Freitag mit dem Frühzug (7 Uhr 23) von hier abzureisen. Es geht nicht. Ich komme also Freitag mit dem Schnellzug, der Nachmittags 1 Uhr 30 hier abgeht. Amsterdam Ankunft, wenn ich recht habe, 8 Uhr etliche Minuten. Ihr Ds. Kohlbrugge.”

Ook aan zijn kinderen schreef Kohlbrugge naderhand over het herhaald verzoek van Kuyper aan hem eens te komen preken en dat de aanleiding om door te zetten niet van hem uitgegaan was. U zult wel al verwonderd en verbaasd gestaan hebben, als u het Amsterdams Domineesbriefje ontvingt van de 12 dezes! Ds. Kuyper had mij 3 malen verzocht voor hem eens te komen preken. Deels wilde ik niet omdat ik bang was voor de mogelijke nadelige gevolgen voor onze gemeente, deels kon ik niet vanwege mijn lichamelijk gebrek. Daar schrijft mij Mevr. Boissevain dat zij de 12de haar zilveren bruiloft heeft, of ik niet komen wilde; zij wilde Ds. Kuyper vragen dat ik voor hem op die dag een beurt waarnam. Ik antwoordde dat ik voor zulke trouwe vrienden, als zij waren, alles doen en wagen wilde in de hoop dat God mij over de weg helpen zou, dat ik het ook Ds. Kuyper enigmate had toegezegd. Spoedig daarop kwam een briefje van Ds. K. aan mij: hoe hij zich verheugde, dat ik komen wilde, en dat ik kiezen zou welke beurt ik wilde op de 12de, en welke kerk.”

Wat Kuyper betreft ik ben toch wel geneigd te veronderstellen, dat hij gemeend heeft, dat het aanbieden van deze preekbeurt te Amsterdam aan Kohlbrugge (voor Ds. Kuyper zal wel op het preeklijstje voor die zondag gestaan hebben) aan zijn toenmalige politieke aspiraties geen kwaad kon doen.

L.H. Wagenaars dissertatie

In 1880 promoveerde L.H. Wagenaar aan de Utrechtse Universiteit bij professor N. Beets tot doctor in de theologie op een proefschrift: “Het Réveil en de Afscheiding; bijdrage tot de Nederlandse Kerkgeschiedenis van de eerste helft van de XIX eeuw.” Het is de grote verdienste van de schrijver van dit boek, dat hij de eerste duidelijke lijnen in de bonte verscheidenheid van het godsdienstig leven in die genoemde tijdsperiode getrokken heeft. Later heeft men wel het één en ander recht moeten zetten, dat wel enigszins anders bleek geweest te zijn dan Wagenaar het had voorgesteld, maar de ordening van de stof heeft men graag aanvaard en de door hem uitgestippelde lijnen heeft men door kunnen trekken. Helemaal mis was Wagenaar in zijn beschouwingen in het hoofdstuk, waarin bij Kohlbrugge’s “leer” behandelde. Voor de persoon van Kohlbrugge heeft hij tot op zekere hoogte waardering en de grievende bejegening, deze miskende in het land aangedaan, “strengelijk gegispt”, zoals hij het in het Voorwoord voor de uitgave van zijn werk zelf uitdrukt, maar wat Kohlbrugge leerde heeft hij als “ongereformeerd en onschriftuurlijk durven bestrijden.” Bij deze bestrijding trok hij alle Da Costiaanse registers open en sprak van antinomisme en terzijdestelling van de Wet, zonder echter precies gelezen en overdacht te hebben, wat Kohlbrugge over de betekenis van de Wet voor de ware gelovige geschreven en geleerd heeft.

Dr. J.C.S. Locher heeft in het Hervormd Weekblad “De Gereformeerde Kerk” van 12 augustus 1937 naar aanleiding van een artikel in het vorig nummer van dit weekblad “Tweeërlei oordeel over Kohlbrugge” (Kuyper versus Wagenaar!) er de aandacht op gevestigd, dat Wagenaar Kohlbrugge uitspraken in de mond legt en als diens eigen mening opvat, waar Kohlbrugge echter de redenering weergeeft van wie hem niet begrepen hebben en van hen, die hij juist bestrijdt!

De kwestie is interessant genoeg om ze hier nog even te noemen. “Terwijl de gereformeerde de Wet”, zo zegt Wagenaar op blz. 158 van zijn genoemd werk, “die hij als ‘eiser’ verwerpt, als ‘richtsnoer’ erkent en ‘niet *traag* in het *benaarstigen*’ opwekt om ‘*na te jagen* hetgeen tot vrede en stichting’ dient, zich beijvert om te ‘*strijden* de goede strijd des geloofs’, en te ‘*lopen* in de loopbaan Gods’, zich ‘*uitstreckende* naar hetgeen voor is’, en ‘*grijpende* naar hetgeen, waartoe hij gegrepen is’, roept Kohlbrugge: ‘Weg met de Wet, die is vernietigd!’ “Wagenaar doelt hier op een uitspraak van Kohlbrugge in de “Brieven van Kohlbrugge”, uitgegeven door E. Böhl, 1877, blz. 42, waar Kohlbrugge op die uitspraak van hen die ook zeggen: “wij zijn niet meer onder de wet, maar onder de genade” en daarbij de nieuwe mens zo zonder het “in Christus” lichtvaardig uit willen spelen tegen de oude mens, laat volgen: “Ziet, mijn vrienden, en beproeft uzelf, of u in het geloof bent, of Christus in u is, en onderzoekt u, of niet alle bovenstaande, welbekende redeneringen en overleggingen van de harten en, figuurlijk gesproken, tot die spijzen behoren, welke geen nuttigheid aanbrengen degenen, die daarvan eten, en geen verzadiging anders geven dan van het vlees, latende toch de geest dor en kwijnende en onvruchtbaar en onvast, zo dikwijls als het recht op de proef aankomt, zodat men bij dit alles het hart niet bevestigd gevoelt, hetwelk alléén geschiedt door genade, en zelfs nog niet weet, hoe er door te zullen komen, zodat men niet met volle gewisheid kan zeggen: dat men de verschijning van onze Heere Jezus Christus liefheeft; nee, maar er een zekere angstigheid en beklemdheid overblijft, of men wel in het Koninkrijk van God is ingekomen, en of het wel is door de rechte deur, en of zijn werken wel vol bevonden zullen worden voor God; waarbij komt een innige afkeer zelfs van de klank van de woorden: wet, gebod, heiligheid, goede werken, gerechtigheid van God. Het

redeneren, bedenken, overleggen, bespiegelen, naspeuren en bepalingen maken van het vlees, ‘zo en zo is het’ is vijandschap tegen God, is tegen God vijandig, en onderwerpt zich niet aan de wet van God, en kan ook niet. Hij vat dit, die het gegeven is.”

Kuyper heeft het verschijnen van Wagenaars boek met vreugde begroet en het om zijn kwaliteiten in De Heraut van 14 november 1880 geroemd.

Het artikel begint aldus: “Te ‘s Gravenhage is op 3 november jongstleden door het zich noemende Provinciaal Kerkbestuur op het proponentsexamen onder andere afgewezen de heer Dr. L.H. Wagenaar.” Kuyper prijst dan de knappe dissertatie die deze afgewezen proponent geschreven heeft en wijst op de belangrijkheid van dit stuk geschiedschrijving. Aan het einde van zijn bespreking uit hij echter kritiek. “Ook bij ons bestaan tegen meer dan één oordeel in dit uiterst gewichtig ‘stuk historie’ geveld, onder andere inzake Dr. Kohlbrugge, zeer ernstige bedenkingen. Lang niet elke opinie over personen en toestanden onderschrijven we.”

Meer heeft hij er toen blijkbaar niet over willen zeggen; het ging hem in dit artikel niet om kritiek op Wagenaar, maar op het Provinciaal Kerkbestuur.

Kuyper naar aanleiding daarvan over Kohlbrugge

In De Heraut van 21 november 1881 komt hij er echter op terug. “Men vraagt ons wat we toch bedoelden met onze reserve omtrent Dr. Wagenaars oordeel over wijlen Dr. Kohlbrugge. Graag beantwoorden we de vraag.” Om dan te vervolgen:

“Te meer omdat aan de nagedachtenis van deze ontslapen vriend en broeder en vader in Christus nog altijd ons hart hangt en het ons zo smart, indien men voortgaat, deze prediker van de gerechtigheid te miskennen.

Het was namelijk voorgesteld, alsof Dr. K. op goede gronden verantwoordelijk kan worden gesteld voor de antinomiaanse eenzijdigheid van enkele van zijn vrienden, en het bewijs scheen overtuigend geleverd uit enkele van zijn brieven.

Met dit oordeel nu kunnen noch mogen we ons verenigen.

Op grond van niet zo korte, persoonlijke, broederlijke, hoogst vertrouwelijke omgang weten we, dat Dr. K. met heel zijn ziel tegen de wetsverachting opkwam. En in die geschriften, die onder zijn eigen auspiciën zijn uitgegeven, is niets door ons ontdekt, dat daarnaar zweemde.

Dr. Kohlbrugge had in zijn dagen een geheel eigenaardige roeping te vervullen; ook in verband met een bekende schaduwzijde van het reveil en dit noodzaakte hem uiteraard, bij voorkeur dát terrein van de absolute genade te betreden, van waaruit de wetsverachters meestal hun aanloop nemen, om naar het antinomisme over te springen. Maar zó was het ook met Luther in zijn eerste optreden; zo was het met Paulus evenzeer!

En nu is het wel waar, dat de gewraakte zinsneden uit Dr. K.’s brieven meer dan vat op zich geven.

Maar we willen gevraagd hebben: wat zijn deze brieven?

Zijn het dogmatische adviezen, zoals Calvijn ze bij wijze van circulerende brochures placht te geven, met het erkende doel om ze te publiceren?

Of wel zijn het vertrouwelijke zieleklachten over eigen teleurstellende zielsbevindingen voor God en voor het broederhart geschreid?

Het eerste stellig niet. Naar ons voorkomt het *laatste*.

Maar dan zij ook gevraagd, waarom men zulke brieven ronddeelde. En sterker nog gevraagd, waar het heen zou moeten, indien men om iemands leerstellige zienswijze te omschrijven, zich beroepen ging op zulk een intieme elegie?

Dit wordt uitgesproken, volstrekt niet om de schijn aan te nemen, als sloot zich ook voor ons, gelijk dit helaas bij sommigen het geval schijnt, met Dr. K. de geestelijke en leerstellige ontwikkeling van Jezus' gemeente af. Eer komt ons voor, dat de gemeente van de Heere, winst doende met de kostelijke gave, die haar ook in Dr. K. geboden werd, moet blijven streven naar een geheel harmonische leiding in *alle* delen van de waarheid, tot de volheid, die in de alleen maatgevende Christus is.

En evenmin willen we hiermee geacht worden, ons aan te sluiten bij de zonderlinge theorieën, die door sommige van zijn zich noemende volgelingen, op kerkrechtelijk terrein gedreven worden. Dr. Kohlbrugge heeft nooit bij zijn levensdagen het kerkrecht van Oldenbarnevelt verdedigd. En was er met heel zijn ziel tegen!

Nee, ons protest had slechts ten doel, om de nagedachtenis van een Godzalig leraar van de kerk, met wie schrijver dezes keer op keer, mondeling en schriftelijk, de belangen van kerk en staat overwegen en bespreken mocht, en met wie hij tot op diens dood toe in de hartelijkste broederlijke gemeenschap verkeerde, te vrijwaren zó tegen de extravagantiën van enkele van zijn epigonen, als tegen de hem miskennende voorstellingen van wie hem wel wilden begrijpen, maar, uit gemis van de persoonlijke gemeenschap, niet genoegzaam konden verstaan.”

Volgelingen van Kohlbrugge in ons land

Kuyper wil dus ook in 1880 van Kohlbrugge geen kwaad horen, legt de nadruk op de goede verhouding en de hartelijke vriendschap die er tussen hen beiden bestond en komt er tegen op, dat men Kohlbrugge van antinomisme zou kunnen beschuldigen. Hij heeft er een open oog voor dat Kohlbrugge een roeping had te vervullen en wijst op het profetisch karakter van die roeping. Ook constateert hij, dat Kohlbrugge altijd een Kerk gewild heeft waarin de zuivere belijdenis, vrij van remonstrantse en arminiaanse invloeden, bindend zou zijn.

Kuyper spreekt er echter niet over, dat de bewuste passage in de door Böhl uitgegeven Brieven precies het tegenovergestelde bedoelt van wat Wagenaar er uit gelezen heeft; blijkbaar heeft hij Wagenaars bewering niet met de uiteenzetting van Kohlbrugge zelf gecontroleerd. Hij vindt die Brieven ook geen dogmatische adviezen, wat ze toch dikwijls juist wel waren, maar zieleklachten over eigen teleurstellende zielsbevindingen.

Daarbij valt het op, dat hij deze verkeerde interpretatie van Wagenaar over het “vernietigd zijn van de Wet” zonder meer betreft op de volgelingen van Kohlbrugge, ze aan deze toedicht en voortredenerend zegt, dat wat deze volgelingen doen en leren, niet aan Kohlbrugge mag worden toegeschreven. Kuyper verzuimt echter te zeggen op welke gronden hij hij zijn verdediging van Kohlbrugge diens aanhangers beschuldigt en wie hij tot die volgelingen rekent.

Gaan we na wie er met die volgelingen bedoeld kunnen zijn, dan herinneren wij in de eerste plaats er aan, dat toen Kohlbrugge in 1845 ons land verliet, hij hier een kring van echte vrienden had, die door persoonlijk contact en door briefwisseling geheel aan zijn zijde stonden wat betreft zijn verkondigde mening over het leerstuk van de heiliging; vrienden, die met hem in de moeilijke jaren te Utrecht die aan zijn vertrek voorafgegaan waren, met het wel en wee ook van hem persoonlijk en zijn familie meegeleefd hadden. Toen hij echter eenmaal predikant in zijn gemeente te Elberfeld was en zijn preken door de druk ook in ons land verspreid werden, gingen velen, die het welzijn van ons land en van de Hervormde Kerk ter harte ging, de ogen open en ontdekten ze dat voor hun vaderlandse Kerk een prediker verloren gegaan was, waaraan die Kerk juist zo'n behoefte had. Men ging zich afvragen wat toch de reden geweest was, dat deze geleerde en begenadigde prediker die in zijn buitenlandse

gemeente in hoog aanzien stond, als half vergeten eenling hier zonder kerkelijk ambt had moeten leven en kwam meer en meer tot het inzicht, dat hem een groot onrecht was aangedaan.

Zo was er naast de intiemere kring van persoonlijke vrienden een wijdere kring van vrienden en vereerders ontstaan. We hebben gezien, dat het ook daardoor mogelijk geworden was, dat Kohlbrugge herhaaldelijk ook in ons land het Woord op de kansels van de Hervormde Kerk bediende; dat sommige Vrienden van de Waarheid voor hem in het geweer kwamen en hem het erelidmaatschap van hun vereniging aanboden en dat men vanuit Gouda moeite deed om hem in Amsterdam als predikant beroepen te krijgen, teneinde het aangedane onrecht goed te maken en Gods straffen daarvoor over ons land te doen afkeren. Kohlbrugge hield zichzelf buiten al dergelijke acties, maar wist van deze mensen wel, volgens zijn eigen getuigenis, dat hun “elk woord van zijn hand dierbaar, ja, onmisbaar was.”

Het is niet te ontkennen, dat deze verering van getrouwe aanhangers, die echter niet altijd in alles konden onderscheiden (getuige weer Kohlbrugge's brieven over geestelijke onderwerpen!), gevaren in zich kon bergen. Om het scherp te formuleren, gevaren, dat een minder geschoold denken tot een systeem met regels en voorschriften ging maken, wat de leermeester in een bepaalde situatie had gemeend naar voren te moeten brengen. Er waren aanhangers, die zichzelf als “Kohlbruggianen” wilden doen kennen, terwijl Kohlbrugge zelf nooit gewild heeft, dat men zich naar hem zou noemen en van een “systeem” niet wilde weten, maar zich altijd weer wilde laten gezeggen door het levende Woord van God. Al in 1848 schreef hij aan Wichelhaus, dat wij mensen er niet voor hebben te zorgen, hoe wij ons morgen of overmorgen in bepaalde gevallen hebben te gedragen en dat we dat maar rustig aan de leiding van de Heilige Geest moeten overlaten en maar moeten aanhouden in het gebed: Leid U mij, leer mij Uw wegen.

De volgelingen hebben het “Gebot der Stunde” toch soms weer gesystematiseerd en zich “partij” gesteld in hun opponeren tegen wat een andere partij, hetzij kerkelijk, hetzij op politiek gebied in haar program geschreven had; ze gingen soms toch weer een strijd voeren van “vlees tegen vlees” en voortbouwende op een door Kohlbrugge aangegeven grondmotief werden ze soms toch weer wettisch onder eigen gekozen leiding. In dit verband moet ik de naam noemen van J.L. Bernhardi; zonder twijfel een man van grote oprechtheid en van onbesproken levenswandel, wiens lust het was bij het licht van Gods Woord te willen leven en de blijde boodschap van dat Woord in de wereld uit te dragen. Eenvoudig handwerksman van beroep, gebruikte hij zijn beschikbare tijd om zijn Bijbel te bestuderen en te evangeliseren; daarnaast verdiepte hij zich graag in de historie van land en kerk. Zelf trad hij ook als auteur op om “de Parel van grote waarde”, die hij menselijk gesproken door Kohlbrugge, bij wie hij als stadgenoot in Utrecht de godsdienstige samenkomsten in diens huis in de Zuilenstraat meegemaakt had, echt ontdekt had, te doen flonkeren, opdat ook andere naar het bezit daarvan zouden gaan hunkeren. Kwesties op godsdienstig, staatkundig en maatschappelijk terrein behandelde hij in vlugschriften en jarenlang verschenen zijn “Gesprekken” en later de “Zamenspraken”, waarin zijn beschouwingen over Kerk; Koning en Vaderland op voor ieder begrijpelijke wijze neergelegd waren en die voor veel lezers een richtsnoer werden. Bernhardi is in 1873 gestorven, maar zijn opvattingen bleven in een bepaalde kring leven; in 1895 werd een weekbladje “Het Geusje” opgericht, dat dezelfde ideeën voorstond. Kohlbrugge is Bernhardi altijd als een vriend blijven beschouwen, al was hij het met de inhoud van de Zamenspraken lang niet altijd eens. De meester wist in deze zaken beter te onderscheiden.

Kohlbrugge over de politiek

In de zo juist vermelde brief aan Wichelhaus ging het over de politiek. Kohlbrugge spreekt daarin als verkondiger van het Woord van God tot een medebroeder: “Met de politiek hebben wij ons niet af te geven. We hebben over algemene dingen de waarheid te zeggen, ook over bijzondere, met wijsheid, matiging en bescheidenheid.” Dat is het standpunt van de man, die weet dat hij geroepen is om op te komen voor het Goddelijk getuigenis: Mijn Rijk is niet van deze wereld. Daarnaast weet hij ook dat men de keizer heeft te geven wat van de keizer is, maar hij haalt door geen achterdeurtje een reactionair politiek stokpaardje binnen en vervolgt in zijn brief: “Als een koning een constitutie wil, dan is het ons ambt niet om te zeggen: ik wil ze niet.” Maar onverminderd blijft de vrijheid van een christenmens: “Met mijn geest ben ik vrij en als we de waarheid zeggen, zeggen we de waarheid uit liefde, niet om ook maar in het minst zelf te willen regeren. Onze wandel, dat is ons burgerschap, is niet hier, maar in de hemel.”

De echt religieuze mens is evenals de echte kunstenaar, zo ongeveer schreef eens een recensent van Kohlbrugge’s “De Tale Kanaäns”, een bohémien in het maatschappelijk leven.

Kuyper tegenover de volgelingen van Kohlbrugge over de politiek

Niet allen, die graag Kohlbrugge’s prediking aannamen, mag men met het onwelluidende en classificerende woord “Kohlbruggianen” aanduiden. Maar dit staat wel vast: Kuyper heeft bij een groot deel van de vrienden van Kohlbrugge niet de gewenste steun gevonden voor zijn politiek streven; bij die “mystieke richting”, zoals hij zich in het onderhoud te Elberfeld op 19 mei 1871 uitdrukte, waar hij wel graag gedaan had gekregen dat Kohlbrugge in het openbaar voor zijn streven een lans zou breken. Daarom was hij over de “Kohlbruggianen” minder goed te spreken. De mannen van de “Utrechtse Datheenpartij”, zoals Groen eens de aanhangers van Bernhardi genoemd had, zijn ook nooit zijn vrienden geworden.

Toen Kuyper ervoer dat ook in zijn kerkelijke politiek de aanhangers van Dr. Kohlbrugge hem niet wilden volgen, begon hij ze met de naam “Neo-Kohlbruggianen” te betitelen. Blijkbaar wilde hij met dit Neo te kennen geven dat deze volgelingen van Kohlbrugge toch niet in de voetsporen van hun grote leermeester traden.

Kuyper in dit verband over Kohlbrugge

Ik meen dat Kuyper deze aanduiding het eerst gebruikte in de polemieken met W.E.M. Engelberts, predikant te Nieuw en Sint Joosland, in De Heraut van 1881. Hij verwijt Ds. Engelberts en de zijnen dat deze met moderneren, Groningers en ethischen in hun verzet tegen het machtige van een kiescollege ter plaatse samengingen en zich tegenover de gereformeerden stelden die vóór waren. “Wijlen Dr. Kohlbrugge zou tegen zulk een bestaan in heilige toorn ontbrand zijn.” Engelberts antwoordde dat er van een samengaan met genoemde richtingen geen sprake was en dat hij en de zijnen hun eigen bijzondere redenen hadden om tegen een kiescollege te zijn. Kuyper bleef echter bij zijn bewering dat Kohlbrugge’s volgelingen hun vereerde meester ontrouw waren. Ook in Amsterdam, zo zegt Kuyper, vormen zij een kerkje in de kerk en gaan niet met de gereformeerden mee. Hij wijst dan nog eens op de grote waardering die hij zelf altijd voor Kohlbrugge gehad heeft:

“Men wete dat De Heraut van het eerste ogenblik af dat haar redactie in andere handen overging, niet alleen anders over Kohlbrugge geoordeeld heeft, dan men hier

te lande in bijna alle kringen gewoon was, maar zelfs bij het leven van de grijsaard, in zo intieme betrekking met hem stond, dat de leiding van de redactie herhaaldelijk mondeling en schriftelijk met hem is besproken. Over en weer stond men dan ook in zeer broederlijke vriendschappelijke betrekking tot elkaar. Van exclusivisme vond men bij deze tedere discipel en kloeke gezant van de Heere geen zweem. En toen dan ook de oude Kohlbrugge het verlangen te kennen gaf, om vóór zijn sterven nog eens op te treden in de stad, die hem eertijds uitwierp, aarzelde schrijver dezes geen ogenblik, maar stelde er zijn eer in, om aan deze prediker van de gerechtigheid zijn kansel af te staan.”

Kuyper stelt mijns inziens in deze passage zijn verzoek aan Kohlbrugge om stukken voor *De Heraut*, diens later gematigde oecumenische waardering (“geen zweem van exclusivisme”) en het aanbieden van zijn kansel (waarover we betreffende correspondentie afschreven) wel wat gekleurd voor!

Hij verdedigt verder Kohlbrugge tegen door sommigen beweerde ketterijen aldus:

“Kohlbrugge is metterdaad onder alle getuigen van de waarheid, die omstreeks de helft van deze eeuw bloeiden, de man geweest, die het diepst en het krachtigst de toch immers alleen beheersende tegenstelling van zonde en genade, en daarmee de eigenlijke vertroosting van de zielen weer heeft aangegrepen. Kohlbrugge die geen dogmatiek schreef, maar naar de behoeften van het ogenblik, in aangrijpende taal enkele stukken van de waarheid in al hun glans deed schitteren, mag niet gehouden worden aan een woord. De verdenking, waaronder zijn Naam bij ons en velen ligt, moet door ons, op grond van de verklaringen, die we van hemzelf opvingen, met beslistheid afgewezen. Hetgeen in zijn geschriften voorkomt over de leer van de incarnatie enz. vindt zijn gerede verklaring zowel in zijn oorspronkelijk Lutherse vorming, als in zijn rechtmatige oppositie tegen de wederoprichters van het werkverbond voor de gelovigen, en eindelijk in de Duitse toestanden temidden waarvan hij zijn levensjaren sleet.”

Hier roert Kuyper kwesties aan waarop hij twee jaar later uitvoeriger zal terug komen en die we in het volgende hoofdstuk zullen bespreken.

Vervolgens verklaart hij zich nog eens graag bereid tot samenwerking en roept indirect hen die Kohlbrugge tot hun leidsman kozen, daartoe op:

“We zien dus metterdaad niet in, waarom de minnaars van God en Zijn Woord in deze landen over deze man struikelen zouden en niet veeleer, uit wat hoek men dan ook komt, hartelijk en broederlijk de handen ineem zouden slaan, om door de van God daartoe bestemde middelen te bouwen aan de muren van ons Neerlands Sion.”

Kuyper over “Neo-Kohlbruggiaanse” collega’s in Amsterdam

Ook bij zijn streven naar kerkherstel in de Amsterdamse Kerkenraad werd Kuyper niet zoals hij wenste door die ambtsdragers gesteund die hij als Neo-Kohlbruggianen kwalificeerde.

In de Amsterdamse gemeente was namelijk de strijd voor kerkherstel intussen niet geluwd, maar was zelfs in felheid toegenomen. De invoering van de nieuwe proponentformule in 1883 bracht Kuyper er toe om de Drie Formulieren van Enigheid “als accoord van kerkelijke gemeenschap, niet voor zover, maar omdat zij met het Woord Gods overeenkomstig zijn” door de trouwe belijders van de oude gereformeerde godsdienst te doen aanvaarden. Het stellen van dit accoord bracht een duidelijk kenbare scheiding van de geesten teweeg: ijzer en leem vormden naar Kuypers beeldspraak nu eenmaal geen geheel.

Ds. H.A.J. Lütge contra dr. Kuiper

Eén van de predikanten te Amsterdam die het met Kuiper niet eens waren, was H.A.J. Lütge (1850-1923), zoon van een onderwijzer te Elberfeld die vanaf de stichting lid van de Niederländisch Reformierte Gemeinde was. Heinrich Lütge was door Kohlbrugge in de Leer van het heil onderwezen, was theologie gaan studeren en werd in 1874 predikant te Nederhorst den Berg. Hij kwam daar drie jaar later in conflict met het classicaal bestuur, doordat hij met zijn kerkenraad weigerde de doop te bedienen aan een kind, waarvan de ouders verklaarden, dat ze de inhoud van Oud en Nieuw Testament niet geloofden. Het Amsterdams kiescollege beriep hem en de orthodoxe groep meende in hem niet alleen een rechtzinnig predikant gevonden te hebben, maar ook een man die de strijd met de kerkelijke besturen durfde en wilde aanbinden. Dat hij deze strijd echter niet zocht, zou tot Kuipers teleurstelling weldra blijken.

In 1883 verscheen van Kuipers hand een geschrift over het kerkrecht: “Tractaat van de Reformatie van de Kerken, aan de zonen van de Reformatie hier te lande op Luthers vierde eeuwfeest aangeboden.” In dit geschrift geeft Kuiper, na een historische uiteenzetting over de Hervorming en een beschrijving van het verval van de Nederlands Hervormde Kerk, de wegen aan voor een nadere Reformatie die weldra ter hand zal moeten worden genomen. Wel is Christus de Koning over de Kerk, maar de leden van die Kerk zullen hun ambt als gelovigen moeten uitoefenen door niet lijdelijk toe te zien als de besturen van de kerk haar niet recht regeren.

In datzelfde jaar verscheen ook een derde druk van een uit het Duits vertaald werkje dat vijftig jaar geleden ter gelegenheid van de herdenking van de Reformatie door M.F. Sander was uitgegeven, getiteld “Jehova Tsidkenu”, de Heere onze Gerechtigheid. De vertaling en uitgave in eerste druk was door Dr. Kohlbrugge in 1832 verzorgd, een tweede druk was verschenen in 1858. De derde druk was voor de Lnterherdenking van 1883 door Ds. H.A.J. Lütge gereed gemaakt en verscheen met een Voorrede van diens hand.

In die Voorrede herinnert Lütge aan de grote betekenis van de Hervorming, speciaal voor de Kerk, ook hier in ons land. Dit geeft hem aanleiding om te wijzen op de hachelijke toestand waarin de Nederlands Hervormde Kerk zich in zijn dagen bevindt. “Wel ijveren”, aldus gaat Lütge dan verder, “velen voor kerkherstel, maar niet met verstand.” Om dan te verzuchten: “Ach, dat men eens ijverde met verstand en eenvoudig op het voetspoor van de hervormen de lastbrief wilde openen, die men heeft van Christus, de Koning van Zijn Kerk, dat is, *te prediken: de gerechtigheid van het geloof*, zonder naar iets anders om te zien of naar iemand te vragen. Die prediking toch is voor de zonden gif en de dood voor alle vijanden.” Door die prediking immers verloor de paus zijn macht; door die prediking kan er ook nu, als God het wil, een einde komen aan de heerschappij van dwalingen en “schadelijkheden.”

De aanklacht tegen onverstandige ijveraars wordt dan voortgezet. “Velen echter schijnt dit middel, die prediking, te eenvoudig of te eenzijdig toe, om het gewenste doel te bereiken. Daar moet toch iets bij, daar moet toch iets aan toegevoegd, zo zegt men; ‘werken’ wil men het niet noemen, men geeft het liever andere benamingen, maar welke benamingen men het ook geven mag, *werken* zijn het en *werken* blijven het, die men naast de verkondiging van de gerechtigheid van God, die wij alleen door het geloof deelachtig worden, een plaats geeft, en waardoor men het blote zwaard als met een schede bedekt. Nee, het valt zo gemakkelijk niet, dit zwaard alleen aan te vatten, als het wapen van de Geest, en daarmee alléén de oorlogen van de Heere te voeren. Daarvoor mogen onze tapijten wel zo los liggen, als die van Luther, gelijk Dr. Kohlbrugge van deze hervormer zo juist heeft gezegd. Eer en voordeel is er niet bij te

behalen, wel allerlei miskenningen, misduidingen, kwellingen en bedreigingen, niet alleen van onze doodvijanden, satan, zonde en wereld, maar ook meer dan eens van onze vrienden, en men dient wel, evenals deze man van God, niemand te vrezen, dan God alleen. Het heil echter is van de Heere en de uitkomst is zeker. Dat de gemeente en haar leiders ook in onze dagen dit verlaten pad eens weer konden en mochten inslaan, dat zij niets anders wilden weten, horen en prediken, dan Christus en Die gekruisigd, de Joden wel een ergernis, de Grieken wel een dwaasheid, maar hun, die geloven, beide Joden en Grieken, de kracht Gods en de wijsheid Gods tot zaligheid. Werkelijk het kerkherstel zou zich zo ver niet laten zoeken. Want in Christus Jezus, als de ‘Heere onze gerechtigheid’ is leven, gezondmaking en krachten.”

Kuyper had al gauw begrepen dat hier kritiek geleverd werd op zijn Tractaat en dat het zich bepalen bij de verkondiging van het Woord zo echt in de zin van Kohlbrugge het tegenwicht vormde tegen het zelf de reformatie ter hand nemen dat hij had aangeprezen. Hij reageerde prompt in *De Heraut* en deed of Lütges zienswijze nieuw voor hem was. Hij dankte Lütge ervoor dat deze “Neo-Kohlbruggiaan” nu eindelijk en openlijk gezegd had hoe hij over reformatie dacht. Leerverschillen waren er tussen hem en Lütge niet, constateerde hij met blijdschap. Maar hij protesteerde tegen de bewering “dat de kerkregeerder in een zondige kerkstaat de handen slap moet laten hangen, totdat het God belieft op enige buitengewone wijze orde te scheppen in de chaos.” Deze bewering is in de genoemde Voorrede echter niet te vinden. Kuyper drong ook nu, als in vroegere gesprekken met Kohlbrugge niet door tot de kern van de zaak: Is God de Bouwmeester van Zijn Kerk of zijn het de regeerders? Arbeiden de laatsten niet vergeefs als zij het bouwen ter hand nemen; bouwen ze dan niet een eigen huis, ook al is het met de bede dat God hun werk zegenen mag? En is wachten dikwijls niet moeilijker dan doen, vooral voor activisten?

Conflict in de Amsterdamse kerkenraad

Tot één conflict met de kerkelijke besturen kwam de Amsterdamse Kerkenraad naar aanleiding van de kwestie van aanneming van lidmaten bij moderne predikanten. De volgende vragen deden zich voor. Mogen ouderlingen die het akkoord van kerkelijke gemeenschap aanvaard hebben, aan zulk een aanneming meewerken? Moet men attestaties afgeven, opdat toekomstige moderne lidmaten in een andere gemeente kunnen worden aangenomen tot het doen van belijdenis?

Nee! zeiden hierop ouderling Kuyper en zijn aanhangers in de kerkenraad. Dit Nee ging echter lijnrecht tegen de voorschriften en de mening van de kerkelijke besturen in. Maar Kuyper en de Zijnen handhaafden hun Nee en voegden er aan toe: onder geen voorwaarde, er kome van wat wil!

Kuyper in dit verband over Kohlbrugge

Op deze wijze is dan in 1886 “Het Conflict gekomen”, zoals Kuyper in zijn brochure met deze titel aan heel de kerk uiteenzette, een conflict dat leidde tot schorsing van de weerspannige kerkeradsleden. In deze wat lawaaierige brochure waarin de feiten die tot schorsing leidden, worden uiteengezet, krijgt Lütge ook nog eens een veeg uit de pan en wordt Kohlbrugge’s “*afscheiding*” prijzend gememoreerd. Het classicaal bestuur had in de “Kerkelijke Courant” in een nabeoordeling van het conflict onder andere de geschorsten verweten dat ze niet naar de adviezen van “wijzer heren” geluisterd hadden. Kuyper zegt daarvan, dat uit de notulen van de kerkenraadsvergaderingen blijkt dat bedoelde wijzer heren, waartoe ook Lütge gerekend werd “eigener beweging nooit één enkele stap hebben gedaan, om een dam op te werpen tegen het veldwinnend ongeloof”; dat deze heren “zich bijna altijd met

hardnekkigheid verzet hebben tegen elke maatregel, door wie ook voorgesteld, om de bedreigde dijk te kisten. En dat de argumenten, waarmee deze heren hun verzet poogden te rechtvaardigen op alle punten, niet eenmaal, maar tien malen, zakelijk, uitvoerig, en meest zonder toegeven hunnerzijds, zijn weerlegd.” Tot die heren behoorde ook Lütge “die zo weinig zelfs een man als Kohlbrugge verstaat, dat hij ongereformeerd elk zelfstandiger karakter van een plaatselijke Kerk doemt, daar toch Kohlbrugge in Elberfeld in een Kerk geleraard heeft, *die geheel op zichzelf stond*, van *alle* Kerkverband was afgescheiden, en juist door dat kleine kerkje van Elberfeld een zegen gespreid heeft tot in Bohemen.”

We willen hier op Kuypers opvatting van de zelfstandigheid van de plaatselijke gemeente en haar losmaking uit het geheel van de Kerk niet nader ingaan. Wel echter zij hier opgemerkt dat Kuyper toch wel geweten kon hebben, dat wat hij hier over de Niederländisch Reformierte Kirche zegt in feite misschien klopt, maar niet in wezen. De van alle verband afgescheiden Kerk is nooit Kohlbrugge's ideaal geweest.

Op het persoonlijk contact dat er in deze jaren tussen Kuyper en Lütge geweest is, komen we in het laatste hoofdstuk nog terug.

De Doleantie

Het is hier voldoende om alleen maar te vermelden, dat het gerezen conflict te Amsterdam, waarbij nog kwam de kwestie van het beheer van de kerkelijke goederen, geleid heeft tot de Doleantie, waarbij ook enkele andere plaatselijke gemeenten waar strubbelingen met kerkbestuurders ontstaan waren zich voegden en waaruit tenslotte de “Gereformeerde Kerken in Nederland” voortgekomen zijn. Men had “de reformatie ter hand genomen” krachtens art. 28 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis, waar gesproken wordt van het ambt van de gelovigen. De kandidaten in de theologie van de in 1880 gestichte Vrije Universiteit konden nu als predikanten de Gereformeerde Kerken gaan dienen.

Zonder in een beoordeling van de Doleantiebeweging te treden, zij hier opgemerkt, dat het woord “ambt” van artikel 28 eenvoudig als plicht verstaan kan worden en dat hier “de een het zijn plicht achtte te berusten, de ander om een conflict te forceren”, zoals Van van de Zee in zijn Vaderlandse Kerkgeschiedenis opmerkt.

Kohlbrugge in een Schriftbeschouwing over het “zelf-doen”

Dat Kohlbrugge van forceren niet heeft willen weten en het hem niet ging om het zelfdoen, tonen we ten overvloede nog eens aan met een aanhaling uit zijn Schriftverklaring van Genesis 1: 1, van welke aanhaling een gedeelte als voor de bovengemelde controversie Kuyper-Lütge geschreven schijnt.

“*Ik* bouw mij een schoon en fraai huis, en nu is de Heere goed genoeg om er de leien boven op te leggen. *Ik* heb mij een vrouw getrouwd, en nu is de Heere er om haar gezonde kinderen en een lang leven te schenken. *Ik* bezit een lief kind, en nu moet God de Heere het hier rijk maken en dan eindelijk ook in de hemel nemen, maar het eerste is toch het voornaamste. Dit of dat is mij ten deel gevallen, nu bid ik dat God het zegene en vermeerdere, dat alles goed en voorspoedig toega in mijn huis en werkring, en bovenal dat ik meer en meer geld verdien. Of, indien de Heere God de nood van land en kerk mij op het hart heeft gebonden, dan moet de Heere God op mijn bevel ook maar klaar staan, om alles naar mijn zin, naar mijn denkbeelden te reformeren. En zo zijn wij in de grond de lieden gelijk, die de toren van Babel opbouwen wilden, en dan moet de Heere God eindelijk nog komen, en op ons met veel moeite opgetrokken gebouw, een goude torenspits zetten?”

Kuyper breekt met Lütge c.s. en zendt hem Kohlbrugge's portret verfomfaaid terug

Na de gebeurtenissen van 1886 was de breuk met de Hervormde Kerk en met hen die daarin gebleven waren, volkomen. Ook met de tot voordien toch steeds ontziene en gelokte aanhangers van Kohlbrugge; ook met Ds. Heinrich Lütge.

In De Heraut verscheen in januari 1887 een vinnig artikel over de eerste vergadering van het ministerie van predikanten te Amsterdam na de Doleantie, die weer in de consistoriekamer van de Nieuwe Kerk op de Dam kon gehouden worden. In dagbladen had over deze vergadering gestaan, dat Ds. Lütge als voorzitter woorden van hulde gesproken had aan het adres van Dr. Vos, die in de kerkelijke strijd om de machtspositie op zuiver zakelijke gronden tegenover Kuyper gestaan had; ook zou aan Dr. Vos als dank voor het vele door hem gedane werk een pelsjas aangeboden zijn. De Heraut maakte van dit dagbladbericht melding, ging daar grif verder op in en gaf schamper commentaar. "Geen eretitel bood men hem (Vos), en geen ruimer inkomen, nee, een *symbolische* hulde moest hem gebracht. En toen, ja, is het geschied, dat men, in zeer onbetamelijke symboliek vervallende, op de Dam, in het zoveel besproken lokaal aan de Nieuwe Kerk, plechtig aan Vos heeft omgehangen *het vel van een verscheurend dier.*"

Tenslotte komt Kuyper dan op Lütge. "Want zie, dat het Lütge zijn moest, die in de naam van de Synodale Hiërarchie Vos de harige tabberd voor haar dusgenaamde redding omhing, dat is, *om de nagedachtenis van Kohlbrugge, die door diezelfde Hiërarchie kerkelijk vermoord is* (cursivering van mij, Gr.), erger dan stuitend."

In een brief van Heinrich Lütge aan de Heere E.H. Kol te Utrecht van 1 februari 1887 wordt deze aangelegenheid door de insider toch wel wat anders voorgesteld.

"Van de mededeling in het Handelsblad en andere couranten, als had Ds. L. als voorzitter van het Ministerie een woord gesproken over de strijd om de Kerk gevoerd in het afgelopen jaar en hulde gebracht aan Dr. Vos hebt u zeker ook vernomen. Dat ik tot de collega's een ernstig woord heb gesproken, nadat wij juist een jaar tevoren niet vergaderen konden in de Nieuwe Kerk, is waar. Maar dat ik hulde bracht aan Dr. Vos is onwaar, zelfs was ik niet degene, die hem toesprak; ook was er geen pels, om om te hangen, wat ik volgens De Heraut zou hebben gedaan, die op lasterlijke wijze de zaak ontspint, maar Dr. V. ontving van het Ministerie een geschenk in geld voor 'het gehele jaar alle schrijverijen van de Kerkenraad, waartoe anders Preses en Scriba verplicht zijn, nu bij ontstentenis van een Subscriba, te hebben gedaan' ook werd hem door de spreker geen hulde gebracht voor de redding van de Synodale Hiërarchie."

In dezelfde brief aan Kol maakt Lütge melding van een aan hem gericht schrijven van Kuyper van 24 januari 1887 (abusievelijk stond als dagtekening daarop 24 januari 1886) "met terugzending van een portret van onze Leraar, dat ik hem eenmaal in goede staat deed toekomen, maar nu N.B. opgerold, met blazen in de fotografie." Dit schrijven luidde als volgt:

"Weleerwaarde Heer, na uw optreden, om in uw ambt hulde te bieden voor de redding van diezelfde Synodale Hiërarchie, die wijlen Dr. Kohlbrugge kerkelijk vermoord heeft, mag het beeld van die getrouwe getuige niet langer, als geschenk van uw hand, onder mijn dak zijn. Het mij eertijd gezondene gaat daarom hierbij aan u terug. *Het heeft zo veel te zeggen!* Inmiddels heb ik de eer, enz.

(w.g.) A. Kuyper."

11. Kuypers theologische strijd met de “Neo-Kohlbruggianen”

Kuypers “De Vleeswording des Woords”

In het eerste halfjaar van 1883 had Kuypers in De Heraut een serie artikelen geschreven over de Vleeswording van het Woord, waarvan het twaalfde in deze reeks tot titel droeg: Het Zijpad van de Neo-Kohlbruggianen.

Zowel de inhoud van veel van deze artikelen en de wijze van behandeling van het onderwerp, als ook Kuypers mening over de “Neo-Kohlbruggianen” geven ons aanleiding om er hier wat uitvoeriger op in te gaan.

Kuypers vindt het vraagstuk en de beschouwing van de vleeswording van het Woord, in verband met wat door andere in afwijking van de oude gereformeerde opvatting geleerd is en wordt, gewichtig genoeg om dit onderwerp breed te behandelen. De vraag: wat dunkt u van de vleeswording van het Woord? is immers een modificatie van deze: *wat dunkt u van de Christus?* En zoals bij de laatste vraag lopen ook bij de eerste de meningen uiteen en ook hier is het antwoord dat gegeven wordt van cardinaal belang. Daarbij moet men in het oog houden dat juist in de nieuwere tijd het denken van de denkende mensheid door de doorwerking van de stelsels van de Duitse filosofen Kant, Fichte en Hegel in heel andere richting dan voorheen geleid is en dat de invloed daarvan ook op het terrein van de heilige Godgeleerdheid merkbaar is geworden.

Een nauw samenhangende kwestie, die ook al in de eerste eeuwen van het christendom gesteld is en nu weer in de nieuwere theologie zich opdringt is deze: Indien Adam niet gevallen was, zou de Zoon van God dan toch mens geworden zijn?

Een dergelijke vraag behoeft door de gemeente van Christus niet gesteld te worden. Want de vleeswording is nu eenmaal geschied voor zondaren en ze leidt dus tot niets dan ijdele bespiegelingen. Desondanks is er vroeger en nu toch met ja! op deze vraag geantwoord. Door Origenes in de oude christelijke tijd; door wijsgeren en pantheïsten in alle tijden; door Osiander en andere in de dagen van de Hervorming; door Schleiermacher en de Vermittlungstheologie; door Liebner en Martensen; door de “moderne Orthodoxie” hier te lande, waartoe Kuypers sommige irenischen en ethischen rekent; ook door Van Oosterzee. Calvijn leerde anders. “Wij verwerpen (dus) de dwaze bespiegeling dergenen die zeggen, dat Christus nu ook mens zou geworden zijn, al was er geen middel nodig geweest om het menselijk geslacht te verlossen” (Institutie, liber 2, XII, 4).

Waarom dan de bovengenoemde godgeleerden de vraag bevestigend beantwoorden? Omdat zij aannemen, dat de mens vrij was om al of niet te zondigen; omdat zij, aan het raadsbesluit van God voorbij gaande, beweren dat God de Heere de mens op aarde geschapen had zonder dat het zeker was, waarop het met die mens op aarde zou uitlopen. Als Adam niet gevallen was, zo redeneren zij verder, dan zou de Middelaar onze natuur uit reine staat tot nog hoger heerlijkheid hebben opgeheven.

De gereformeerde belijdenis zegt: én de val van Adam én de vleeswording van de tweede persoon van God was in het Besluit van vóór de grondlegging van de wereld opgenomen. De leer van de moderne Orthodoxie heeft haar oorsprong niet in de gereformeerde belijdenis, maar in de Duitse filosofie.

De moderne orthodoxen zien ook in overeenstemming met vroegere dwaalleraars in de menswording van God geen vernedering. De mens is immers naar Gods beeld geschapen? En Christus is toch ook na zijn opstanding mens gebleven? De Schrift echter leert, dat Christus al door het aannemen van de menselijke natuur, dus in gelijkheid van het zondige vlees, Zichzelf vernietigd heeft en de gestaltenis van een

dienstknecht heeft aangenomen. Dienstknecht is een mens eerst van de zonde; door verzoening wordt hij een dienstknecht van God. De Zoon werd door Zijn menswording dienstknecht van God, evenals de engelen. Al dit dienstknecht-zijn was voor Hem een vernedering en als dienstknecht vernederde Hij zich in gehoorzaamheid tot de dood aan het kruis.

Hij, die vlees werd, was van eeuwigheid al Zoon, de tweede Persoon in de Drieënicheid. Hoezeer men Christus' komst in de wereld ook heeft toegejuicht, vanaf het begin van het christendom heeft men ook over de Persoon van de Middelaar ketterijen verkondigd. Ook nu is de ketterij ten aanzien van de tweede Persoon in het Goddelijk wezen niet dood. Wel zeggen de moderne orthodoxen tegen de eenvoudigen van hart, voor wie de gereformeerde belijdenis levende realiteit is: twist niet over formules, als wij maar samen de Christus belijden maar zij maken Christus soms tot niet meer dan tot de realisering van de hoogste mens-idee. Zo komen zij tot pantheïsme. Want de door de Middelaar overbrugde kloof tussen God en mens bestaat in het geheel niet als men de wezensgelijkheid van Gods Zoon en menszoon aanneemt en dan brengt men een andere Christus als die van de Schriften. Zo doen ook sommige ethischen in ons land en schoon in mindere mate ook Van Oosterzee en Valeton.

Voortgaande in de lijn van de filosofie van Fichte komen sommige theologen er toe de kracht voor hun leven te gaan zoeken in de idee van de persoonlijkheid. Men gaat dan Jezus' mensheid meer op de voorgrond stellen. Al doet men dat dan dikwijls te goeder trouw, toch komt men nu licht zover, te gaan veronderstellen dat Jezus had kunnen zondigen. Zo komt moderne orthodoxie, ondanks haar grote eerbied voor de Heilige Schrift toch ver achter de mijlpaal, "die nog zo lang niet geleden door de Groningers met zekeren schroom genaderd werd." In Jezus gaan de moderne orthodoxen dan de gecentraliseerde menselijke persoonlijkheid zien.

Volgens gereformeerde belijdenis is de Persoon van de Zoon in het Goddelijk Wezen vlees geworden en heeft onze natuur aangenomen. Moderne orthodoxie spreekt echter liever van menswording van God, daarmee aangevende, dat het Wezen van God Zich in een mens openbaarde, en laat daarmee de Zoon als tweede persoon in het Drieënic Wezen los.

In deze moderne orthodoxie kan men nu twee groepen theologen onderscheiden. De een groep is geneigd om van het Goddelijke af te dalen naar de mens, de andere om van het menselijke op te klimmen tot het Goddelijke.

De bezwaren, die Kuyper nu tegen beide groepen heeft vat hij in vier punten samen. "1°. dat ze aan Jezus een *menselijke persoonlijkheid* toeschrijven;

2°. op de persoonlijkheid *van de Zoon* minder nadruk leggen;

3°. het hoofdmoment daarin zoeken dat in de *centrale menselijke persoonlijkheid* van de Heere God geopenbaard is en

4°. de oude onderscheiding van de *twee naturen in één persoon* voor ongenoegzaam verklaren."

Het subject in de mens geworden God was echter niet een menselijk individu, maar de persoon van de Zoon, Die menselijk vlees en bloed en ook een menselijke geest aannam en daarom overging in een andere bestaanswijze. In die menselijke natuur met een menselijke geest bleef Jezus tóch de Zoon van God en kon daarom niet zondigen. Spreekt men nu van de God-menselijke natuur, dan gaat men ook spreken óf van een vermenselijkte Goddelijke natuur óf van een vergoddelijkte mensennatuur.

De Zoon is vernederd om onzentwil van de kribbe in Bethlehem aan en Hij heeft de zonde voor ons gedragen vanaf Zijn geboorte tot aan Zijn dood op Golgotha. Men kan daarom niet spreken van een innerlijke ontwikkeling hij Jezus, van een gaan van

minder tot meer. Aan de vernedering kwam eerst een einde bij Zijn opstanding op de Paasmorgen.

De ontvangenis van de Zoon van God in de moederschoot van Maria was geen nieuwe schepping in deze zin, dat de door de Heilige Geest in de maagd Maria verwekte vrucht vlees en bloed van hemelse oorsprong aannam; het groeiend kind in Maria nam van haar vlees en van haar bloed. Dat betekent, dat de persoon van de Zoon nederdaalde tot in de benedenste delen van de aarde, in de schoot van een maagd, die zelf in zonde ontvangen en geboren was.

Kuypers waardering voor Kohlbrugge in verband met zijn eigen theologische opvattingen

Toen Kuyper zover gekomen was met de uiteenzettingen van zijn onderwerp in zijn artikelenreeks, waarvan ik de hoofdgedachten hier heb aangegeven, kondigde hij in het volgend stuk zijn kritiek tegen de Neo-Kohlbruggianen op het punt van de Vleeswording van het Woord aan. *Hij begint dan deze kritiek met ook in dit verband zijn waardering voor de persoon en de prediking van Kohlbrugge uit te spreken.* Ik schrijf deze passage in haar geheel hier af.

“Wijlen Dr. Kohlbrugge is in zijn tijd een zeer uitnemend leraar in de kerk van Christus geweest; één van die weinige mannen met wie God de Heere in Zijn kerk iets bijzonders voorheeft, en die, met nog zeer enkelen, door bange strijd en rijke geestelijke ervaring in de waarheid van Gods Woord ingeleid, onder alle leraren van die dagen bijna alleen stond, als een getrouw prediker van de gerechtigheid.

Na Luther is de strijd om de gerechtigheid voor God door weinigen onder de herders van de kudde zo diep en zo veelzijdig gegrepen als door hem.

De macht van zijn persoonlijkheid, de vurige taal die van zijn lippen stroomde, de rijkdom van zijn schitterend talent, ja, geheel zijn verschijning schonk hem daarbij dat echt patriarchale, waardoor hij in geheel de kring van zijn aanhangers als een aartsvader onder zijn geslachten was.

Hij was een klein kind voor God gemaakt, en daarom groot in het Koninkrijk van de hemelen.

Er is dan ook uit gans deze eeuw geen enkele collectie preken aanwijsbaar, die, wat omvang, diepte en kracht betreft, ook maar van verre met Kohlbrugge's preken wedijveren kan in mogendheid om de verdoolde zielen voor de gerechtigheid van God te trekken en om de dorstenden naar gerechtigheid te vertroosten,

Kohlbrugge was in hart en nieren gereformeerd, door het enkele feit, dat hij nooit en in niets de levende God voor de mensen pasklaar maakte, maar in alle ding de mensen voor de levende God trok, en niet afliet, voor ze zich schikten naar Zijn heiligheden.

Zijn lijden omwille van de waarheid heeft die moedige neiging nog sterker in hem geprikkeld en ontwikkeld, en zonder aarzeling dient beleden, dat de toenmalige kerkelijke organisatie, om geen andere reden Dr. Kohlbrugge tegenstond en weerde, dan overmits ze zich stak aan de waarheid, die hij verkondigde.

Ze verwierp Kohlbrugge volstrekt niet om enkele afwijkingen in zijn voorstelling van de waarheid, maar wel terdege om de waarheid zelf, die in zijn prediking was.

Ze voelde de prikkel, en sloeg de verzenen tegen die prikkel in. Toch is het haar allerminst gelukt Kohlbrugge's invloed daardoor te breken.

Uit Nederland uitgeworpen, heeft Kohlbrugge in Duitsland een toevluchtsoord gevonden, van waaruit hij veel verder, dan anders het geval ware geweest, zijn werking kon doen uitgaan.

Vrij mag gezegd, dat er onder de Duits sprekende natiën van die dagen geen gereformeerde kerk meer bestond, en zie, Kohlbrugge heeft ze door de macht van zijn

woord weer als uit de doden doen opstaan.

Tal van degelijke, ernstige jonge mannen heeft hij om zich verzameld, die bezield door de grote gedachte van zijn leven zich met kinderlijk vertrouwen aan hem aansloten, en straks in Zwitserland en Bohemen, in Moravië en om Odessa de overblijfselen van de gereformeerde kerken weer verzamelden, en toen deze trouwe dienstknecht van de Heere, na veel gebeds gebeden en veel strijds gestreden en veel lijdens geleden te hebben, voor niet zo lange jaren in de Elberfeldse pastorie de adem uitblies, was er oorzaak tot dank en stof om te roemen, dat het de Heere onze God beliefd had, zulk een uitnemend leraar aan zijn kerk te schenken.

Dit spreken we, op grond mede van eigen persoonlijke ervaring, dankbaar uit, ook al weten we uitnemend wel, dat al tegen Dr. Kohlbrugge, bij zijn levenstijd, meer dan één bedenking over het minder zuiver lopen van zijn afbakening van de waarheid is ingebracht.

Wellicht dat zich later eens de gelegenheid voordoet, om opzettelijk aan te tonen, waarom we sommige wat krasse en eenzijdige uitdrukkingen in Dr. Kohlbrugge's geschriften niet voor afwijking houden. Zijn zo telkens gelaakte gezegde bijvoorbeeld dat een hond het dankbaarste schepsel is, achten we onbetwistbaar juist en nemen we zonder enig beding graag voor onze rekening. Dr. Kohlbrugge toch heeft niet gezegd dat er geen kinderen Gods zijn geweest, wier dank even verre boven de dankbaarheid van een hond ging als tedere moederliefde boven het instinct van een klokken. Maar sprak alleen uit, dat mens en hond generaal genomen op het stuk van de dankbaarheid samen vergeleken, de palm van de eer aan het dier laten, en wel aan dat dier, dat geslagen en gekastijd, nog kwispelstaartend naar zijn meester toe kruipt en de hand likt die hem sloeg. Dat doet een hond *van nature* en doet een mens van nature niet. Zo in zijn principiele strijd over Rom. 7, staan we, zonder nu juist elke uitdrukking, die uit zijn pen vloeide te willen overnemen, zeer beslist aan Kohlbrugge's zijde en mag allermintst verheeld, dat Da Costa's tegenbrief zo min uit algemeen theologisch als bijzonder gereformeerd oogpunt de toets van de vergelijking met Kohlbrugge's gespierd en diep doordacht schrijven kan doorstaan. Door de poging om voor het dusgenaamde 'leven van Jezus', weer tot in de wortel van Zijn geboorte 'de staat van de vernedering' in de plaats te schuiven, deed Kohlbrugge slechts de noodwendige stap, die moet gedaan door een ieder die zelf weet goddeloos te zijn en een Borg voor zijn ziel zoekt. In zijn streven, om het Woord van onze God weer als een levend organisme in het midden van de kerk te doen regeren, in plaats van er een geleerd boek in te zien, waaruit men dode teksten samenlas, heeft hij de volle sympathie van ons hart. En door zijn moedige daad eindelijk, om zich te Elberfeld een eigen gemeente te verzamelen en zich door de ouderlingen van die gemeente de handen te laten opleggen, wierp hij een mannelijk protest tegen alle onheilig legitimisme in de schaal, waardoor de Soevereiniteit van Koning Jezus geëerd werd."

Wat Kuyper hier van Kohlbrugge zegt, spreekt voor zichzelf en behoeft geen commentaar. Wel willen we er nota van nemen, dat de theoloog Kuyper aan het woord is en dat hij zich als zodanig geheel aan Kohlbrugge's zijde schaart. Kuyper wilde gereformeerd zijn en beweerde van Kohlbrugge zonder reserve, dat deze dat ook zeer zeker was. Hij heeft daarin ook volkomen gelijk. Ten bewijze behoeven we slechts enkele punten uit Kohlbrugge's theologie aan te stippen.

Kohlbrugge's opvatting van het Woord van God

Het Woord van God is voor hem, in overeenstemming met de Reformatoren, het één en het alles, het uitgangspunt voor alle christelijke geloof, het exclusieve fundament voor alle theologisch denken en bestaan.

Het Woord van God is: datgene wat God spreekt. En wat tegelijk daad is. Daar zij..... en het is er. Door dat Woord is hemel en aarde geschapen. Dit Woord is het Woord van de beginne, vom Anfang. En “das Wort vom Anfang”, het Woord van vóór de grondlegging van de wereld, is Christus. “So schuf denn Gott Himmel und Erde in Christo, wie der Apostel Paulus an die Kolosser schreibt: ‘In Christo ist alles geschaffen, das im Himmel und auf Erden ist, das Sichtbare und das, was wir nicht sehen, beides die Thronen und Herrschaften und Fürstentümer und Obrigkeiten; es ist alles durch Ihn und zu Ihm geschaffen.’ So machte sich denn Gott laut durch Christum, so war denn Christus das Wort Gottes. Und es war dieses Wort im Anfang, das ist: es war, da noch nichts geschaffen war.” (“Im Anfang war das Wort.”)

Ook de Wet is Woord van God, de Wet die heerst over de mens zo lang hij leeft als een getuigenis tegen ons. Maar de Wet wordt voor de mens een belofte, als hij in Christus gestorven is en daardoor eens met Hem zal worden opgewekt. In zijn “Uitvoerige omschrijving” van “Het zevende hoofdstuk van Paulus’ Brief aan de Romeinen” (voor het eerst in het Duits, 1839) wordt Kohlbrugge niet moe steeds weer de nadruk te leggen op de dubbele betekenis van de Wet bij Paulus. En dat God Zijn beloften ook aan die mens vervult, kan hij weten uit de Heilige Schrift en uit ervaring. Uit de Heilige Schrift, waarin de namen staan van hen voor wie Zijn beloften gelden: mensen, zondaars. Uit ervaring, doordat God al Zijn bekommernissen zeer getrouw vervult, Hij de ellendigen heerlijk helpt en door Zijn beloften rust geeft. (Vergelijk: Die Lehre des heils, vraag en antwoord 275 v.v.).

Het Woord kan menselijke gestalte aannemen. “God vermag alle dingen en zo kon Hij ook Zijn Woord vlees doen worden, de gestalte van een mens doen aannemen, dat het bevonden werd als een mens. Zo kwam al voorheen het Woord, gelijk een mens, tot Abraham bij de eikenbossen van Mamre en opnieuw dit Woord was: Jehova.” (Leerrede over Johannes 1: 1b). Volkomen vlees werd het Woord na in Maria ontvangen te zijn door de Heilige Geest, bij de geboorte van Jezus te Bethlehem, Die altijd dat vlees geworden Woord gebleven is, tot heil van zondaren. Maar ook al in de voorzegging heeft Hij God bekend gemaakt “Nur so wissen wir, wie Gott über uns denkt; nur so, ob und wie Er uns gut und gnädig sein will; auch welcher der rechte und lebendige Gott ist. Bleiben wir nicht in diesem Worte, so wissen wir nichts von Gott, als dass Er ein verzehrendes Feuer ist, dass wir vor ihm verdammt sind, dass Er in einem ewigen Lichte wohnt, und Ihm gar nicht beizukommen ist, mit all unserem Gottesdienst, Wirken und Wollen nicht.” Dit “Wort vom Anfang” werd vlees in de volheid van de tijd.

Gods Woord is ook de Heilige Schrift “van het eerste vers van Genesis tot het laatste vers van de Openbaring van Johannes.” (Erläuternde Fragen und Antworten; antwoord 2). “Vraagt men nu, of ik ook van dat Woord spreek, dat wij ‘Bijbel’ heten, dan antwoord ik: wanneer ik iets van mijn Koning geschreven of gedrukt lees of een woord, in Zijn Naam gesproken, hoor en verneem als rechtstreeks uit Zijn hart mij toekomende, dan zeg ik: ‘daar hebben wij onze Koning, dáár, dáár’ (Matth. 4: 4, 7 en 10; Openb. 21: 5) en daarbij moeten wij het laten blijven.” (Leerrede Joh. 1: 1b).

Het Woord komt ook na Christus’ hemelvaart door de Heilige Geest steeds opnieuw in de wereld. Het is namelijk steeds daar, waar Gods boodschap aan en bedoeling met de mens naar de Schrift wordt uitgelegd en verkondigd. “U vraagt mij wat dat opnieuw Hebr. 1 vs 6 betekent, en of die woorden op de toekomst van de Heere zien? Antwoord: “opnieuw” behoort bij *inleiden of inbrengen*. (‘En als Hij opnieuw de eerstgeborene inbrengt in de wereld, zegt Hij: En dat alle engelen Gods hem aanbidden.’) Paulus wilde zeggen: dat de Eerstgeborene van de Vader menigmaal

door God was ingebracht in de wereld; zo onder andere had de Heilige Geest Hem ingebracht door Nathan in de aankondiging, die u lezen kunt 2 Samuël 7, vs 12-14, of door David in dat getuigenis en in die prediking, die u leest Psalm 2. En opnieuw had God hem ingebracht in de wereld, toen de woorden van Psalm 97 het volk verkondigd werden; zo is Hij dan ook in de wereld ingekomen in die verkondiging, en in die woorden van verkondiging sprak Hij; daarom staat er Hebr. 10 vs 5: daarom komende in de wereld zegt Hij enz.” Aldus antwoordt de in 1844 nog ambteloze Kohlbrugge aan één van de leden van zijn verspreide “gemeente” (Böhl. Brieven; blz. 215). In deze alinea gaat het nog om het inbrengen in de wereld van Christus door de profeten in de Bijbel met naam genoemd. Kohlbrugge vervolgt dan in genoemde brief: “Op dezelfde wijze wordt de Heere aldoor in de wereld ingebracht, als het Evangelie van Zijn genade verkondigd wordt, en wie dat Woord ontvangt, ontvangt Hem; waar dat Woord komt, komt Hij; waar dat Woord wordt aangenomen, wordt Hij aangenomen.” Het grondmotief dat het Woord van God het één en het al is in Kohlbrugge’s theologie, vindt men in al zijn preken en schriftuitleggingen steeds terug. Al in zijn dissertatie had hij tegen alle bedenkingen van de liberale theologische faculteit te Utrecht verdedigd, dat Psalm 45 niet maar een bruiloftslied is, maar het bruiloftslied van Christus en Zijn Kerk. Ook later is zijn opvatting van het Oude Testament dezelfde gebleven. Het Oude Testament heeft met de verschijning van Jezus Christus in het vlees niet afgedaan doordat het zijn vervulling gevonden heeft, maar het houdt zijn volle kracht als Christusverkondiging. De eerste passage uit boven aangehaalde brief is geheel daarmee in overeenstemming. Het Oude Testament, zo leerde Kohlbrugge (“Wozu das Alte Testament?”) zijn de Schriften waarop Jezus zich beriep om te overtuigen dat alles wat Hij sprak en deed en moest ondergaan zo zijn moest. Het Nieuwe Testament kan men eerst verstaan en geloven, als men het Oude als het volkomen geldende Woord van God heeft aanvaard.

Kohlbrugge’s opvatting over predestinatie en uitverkiezing

Predestinatie en verkiezing zijn voor Kohlbrugge ook levende werkelijkheid, wanneer hij van het Lutherse standpunt afstand doet en overgaat op het Gereformeerde standpunt (zie Voorrede op “Het Lidmaatschap”). Hij stelde ze echter als leerstuk veel minder op de voorgrond dan Kuyper. Want het ging Kohlbrugge steeds om de rechtvaardigmaking en het geheiligd worden, waarin de uitverkiezing bekrachtigd wordt. Hij onderschreef volkomen wat Calvijn geleerd had, maar hij heeft het leerstuk van rechtvaardiging en heiliging dieper doordacht en ervaren, zodat hij het probleem van “oude en nieuwe mens” helder kon stellen en daarbij boven Calvijn kon uitgaan, zoals we nog zullen zien.

Men moet volgens Kohlbrugge niet de vraag stellen: ben ik uitverkoren, ben ik wedergeboren? Ze leidt of tot uit wanhoop geboren passiviteit(!) of tot het stellen van een antithese die voor God niet mag bestaan: er is niet één die goed doet! Gods antwoord op de tollenaarsbede dat is rechtvaardiging en heiliging in Christus, dat is de Goddelijke verkiezing!

Het is opmerkelijk dat Kuyper, die toch een andere lijn van uit het oude reformatorische denken volgde (in het laatste hoofdstuk kom ik hierop terug), zich ook op dit punt geheel aan Kohlbrugge’s zijde schaarde en zich met hem tegenover Da Costa stelde, die tegen Kohlbrugge’s heiligmakingsopvatting zo scherp geopponeerd had. Eerst later maakte Kuyper een lichte reserve door Kohlbrugge’s uitdrukkingswijze niet geheel voor zijn rekening te nemen.

Kuyper en Kohlbrugge veroordelen beiden vanuit Gods Woord moderne theologie en filosofie

Kuyper zegt ook in zijn beschouwingen dat de “moderne orthodoxie” met beweringen komt die zich als nieuw aandienen, maar die ook in vroegere eeuwen al bij dwaalleraars opgeld deden. Daarbij verwijt hij dan deze moderne orthodoxen dat ze de kerkvaders niet gelezen hebben en niet lezen, waar ze hun meningen weerlegd kunnen vinden.

Kuyper las de kerkvaders wel en Kohlbrugge heeft dat, sedert hij zich eenmaal werkelijk tot de theologie gewend had, zijn leven lang gedaan en mocht voor een kenner van belijdenisgeschriften en van de literatuur van het christendom van de oudste tijden af aan gelden.

Ook was Kohlbrugge’s oordeel over de liberale theologie van zijn eeuw niet milder dan dat van Kuyper. In een paar daarop betrekking hebbende gedichten steekt hij de draak er mee en in zijn “Vragen van een eenvoudig burgerman” staat duidelijk hoe hij over de typisch 19e eeuwse theologen denkt: ze vervalsen in hun verblindende het Woord van God, Ja, ze haten het zelfs! Trouwens, van de vroegere proponent die Ds. Uckermann aanklaagde wegens het voordragen van “de gehele negatieve neologie” op de kansel, kan men moeilijk anders verwachten.

En om in dit verband op nog een overeenkomst te wijzen tussen de beide gereformeerde theologen: evenmin als Kuyper heeft Kohlbrugge een goed woord over voor de filosofie van vroeger eeuwen en van zijn tijd, als men deze wil stellen in de plaats van het Woord van God. In de bundel “Im Anfang war das Wort” betoogt hij bij Johannes 1: 6-13 dat Christus in de wereld geweest is zolang ze bestaat, weliswaar niet lichamelijk, maar met Zijn Geest, Zijn genade en Zijn majesteit. Iedereen heeft kunnen weten dat Hij de Onderhouder en de Verzoener van de wereld vanouds her geweest is. Alle volkeren uit de Oudheid hadden Hem met één greep kunnen grijpen, maar ze hebben het niet gewild, omdat ze aan de dienst van de zonde de voorkeur gaven; daarom zijn ze ijdel geworden in hun overleggingen. “Die wunderklugen Völker des Alterthums, sie haben alle seine Güte nicht angeschlagen, Ihn nicht gekannt, weil sie Ihn nicht liebten” Niet door het waarachtige Licht, het Woord van Christus, hebben ze zich laten beschijnen, maar door de filosofie van Socrates, Pythagoras, Plato, Aristoteles, Kant, Hegel, Schleiermacher, Schelling: dat waren de lichten waarmee de wereld van de Oudheid en die van het zogenaamde christendom zich tot het kindschap Gods wilden vormen. Al schrijft die wereld ook een commentaar op de woorden: Christus is de wijsheid Gods en de kracht Gods; het zwakke Gods is sterker dan de mensen, en het dwaze Gods wijzer dan de mensen zo kent ze toch Christus niet, ook al noemt ze Hem. Nochtans probeert “vlees” door zulke nachtlichten van de filosofie verlicht te worden en maakt de Zon van de Gerechtigheid tot een ondergeschikt licht, waaraan de boer mag geloven.

Kuypers kritiek op de “Neo-Kohlbruggianen”

Nadat Kuyper nu de lof van Kohlbrugge zo zonder voorbehoud gezongen had, wil hij overgaan tot de aanval op de in zijn ogen Neo-Kohlbruggiaanse Zwitserse predikant Bula, die door zijn boek over een verwant onderwerp van zich had doen spreken. Maar vooraf worden eerst de Neo-Kohlbruggianen in het algemeen onderhanden genomen.

We moeten toch vooral niet vergeten, aldus Kuyper, dat Kohlbrugge ondanks zijn grootheid toch ook maar een feilbaar en beperkt mens geweest is en dat er een tijd geweest is, dat hij in verbittering te hartstochtelijk gesproken heeft. Kohlbrugge was geen studeerkamergeleerde en heeft geen “systeem” van waarheid gegeven, maar hij

was een man die midden in de branding van het leven stond.

Wanneer nu de volgelingen van Kohlbrugge zich niet afzijdig gehouden hadden, maar zich bij de hier bestaande gereformeerde stroming in het kerkelijk leven aangesloten hadden, hoe schoon zou dan de harmonie onder de gereformeerde belijders in ons land zijn!

In Zwitserland, Bohemen en Duitsland moesten ze wel op zichzelf blijven, daar was geen aansluiting te vinden, maar in ons land waren toch mannen die “aan de muur van Sion bouwden”, en het was noodzaak geweest, dat ze met die kringen samengesmolten waren.

Nu stonden Kohlbrugge's volgelingen apart en soms tegenover de kerkelijke gereformeerde stroming. Dit schrijft Kuyper toe aan het feit, dat bij die volgelingen Luther meer autoriteit heeft dan Calvijn, en dat deze mensen een zekere Duitse wijze van denken hebben.

Wanneer ze met de gereformeerden hier te lande hadden willen samengaan, dan zouden ook theologische problemen in gemeenschappelijk overleg nader uitgewerkt kunnen worden. Dan zouden de aanhangers van Dr. Kohlbrugge tot de erkenning kunnen komen, dat menige uitdrukking bij hun leermeester niet letterlijk opgevat dient te worden. Anderzijds zou dan Kuyper en de zijnen toegegeven hebben, dat er in meer dan één leerstuk, met name in dat van de heiligmaking, naar Kohlbrugge geluisterd zou moeten worden.

Het heeft echter niet zo mogen zijn!

We merken hier op, dat Kuyper, als man van de praktijk nog hetzelfde standpunt inneemt als in 1871, toen hij in Elberfeld de fusie bij Kohlbrugge zelf bepleitte. Ook toen zonder succes.

De uiteenlopende zienswijze betreft volgens Kuyper de volgende punten.

1. de zending van Kohlbrugge; heeft men in hem een buitengewoon gezant van de Heere te erkennen, moet zijn uitlegging van het Woord als bindend beschouwd worden?
2. de vleeswording van Christus; nam de Persoon van de Zoon zondig of onzondig vlees aan?
3. de onderwerpelijke heiligmaking; werkt de heiligmaking niet ook een hebbelijkheid in de wedergeborene?
4. de Heilige Schrift; heeft het Woord van God ook zonder bijkomende werking van de Heilige Geest een Goddelijke kracht in zich?
5. de Souvereiniteit van Koning Jezus in zijn kerk; kan men staande houden, dat in de kerk van Jezus Christus overheden kunnen zijn, aan wie men in zijn geweten gehouden is ze te gehoorzamen, ook waar ze iets anders geldend maken dan het gezag van Gods Woord?

Over punt 1 en 5 merkt Kuyper alleen op, dat de Neo-Kohlbruggianen beslist in strijd zijn met wat Kohlbrugge zelf hierover dacht en leerde.

Wat de andere drie punten betreft, maken zij tot een systeem wat door Kohlbrugge slechts in betrekkelijke zin bedoeld was. In verband met zijn onderwerp zal Kuyper alleen het tweede punt in de volgende artikelen nader behandelen.

“Neo-Kohlbruggiaans” verweer tegen Kuyper

Naar aanleiding van deze aanval op de Neo-Kohlbruggianen, voorpostgevecht vóór de te openen strijd met de Zwitserse predikant Bula, verscheen op 5 april 1883 een Open

Brief onder de titel: “Enige Vragen en Opmerkingen aan de Redactie van De Heraut. Naar aanleiding van het laatste nummer van dat Weekblad.” Naar ik meen verscheen deze Brief anoniem; volgens een aantekening van de stichter van het Kohlbrugge-Archief, Prof. Dr. J.H.F. Kohlbrugge was dit geschrift van de hand van Mevrouw Maria Gobius du Sart-Schorer.

De schrijfster verzoekt daarin de Redacteur van De Heraut enige vragen aan hem te mogen stellen en enige woorden tot hem te mogen spreken. die hij in welwillende overweging gelieve te nemen; zij wenst echter geen antwoord van hem.

J.F. Bula

Heel nuchter wordt eerst aan Kuypers gevraagd, of hij niet weet, dat de predikant Bula in geen enkele connectie meer staat noch met de Niederländisch Reformierte Gemeinde te Elberfeld, noch met de volgelingen van Kohlbrugge hier te lande of elders. Ze verzoekt daarom Bula's leringen niet aan de vrienden van Kohlbrugge toe te schrijven.

Inderdaad heeft de schrijfster hierin volkomen gelijk. In 1855 werd de kand. theol. J.F. Bula uit Freiburg (Zwitserland) uit een tweetal kandidaten, door Prof. Wichelhaus aanbevolen, door het lot aangewezen om als hulpprediker bij de Elberfeldse gemeente J.R. Wolfensberger op te volgen. Zijn preken werden door Kohlbrugge en door de gemeente zeer gewaardeerd. Al binnen het jaar verliet hij echter Elberfeld om een beroep aan te nemen in zijn vaderland.

Hij ging daar spoedig zijn eigen weg en brak geheel met Kohlbrugge en diens vrienden. Volgens Dr. J.C.S. Locher, “die betrekkingen had uit hetzelfde dorp in Zwitserland, vanwaar ook Bula afkomstig is”, (men zie Toelichting en Verweer. Opmerkingen aangaande verschillende punten van de waarheid, naar aanleiding van de dissertatie van Dr. J. van Lonkhuyzen: H.F. Kohlbrugge en zijn prediking”, 1908, blz. 65), stond Bula daar van meet af aan onder invloed van een andere kring; eerst twintig jaar na het verschijnen van zijn boek, kort voor zijn dood, probeerde hij de betrekkingen met de Niederländisch Reformierte Gemeinde weer aan te knopen.

“We hopen een volgend maal met de stukken aan te tonen, dat onze bedenking op dit punt” (de vleeswording van Christus) “tegen hen die met Bula meegaan, metterdaad *niet* ongegrond is”, aldus had Kuypers zijn artikel geëindigd.

Zijn aanval op de Neo-Kohlbruggianen staft hij dus alleen met de toegezegde behandeling en weerlegging van Bula's afwijkende leer inzake de vleeswording. Men kan niet ontkennen dat Kuypers hier zijn doel toch wel voorbij schiet. Over punt 2: de vleeswording van Christus spreekt de Open Brief dan ook niet.

Verder noemt de schrijfster van de Open Brief de punten en beweringen in het Herautartikel, die de vrienden van Kohlbrugge hinderen, omdat ze onbillijk zijn. Natuurlijk zo zet ze uiteen was Kohlbrugge een feilbaar, zwak en in veel opzichten ellendig mens; daarvan was hij zelf wel het meest overtuigd. Is het echter wel fair om dat aan mensen die hem liefhadden te pas en te onpas te zeggen? Zijn oprechte leerlingen is elk woord dat zij van zijn hand bezitten, dierbaar, ja, onmisbaar. Maar dat de ontslapene voor zich een autoriteit zou verlangd hebben of geëist, zoals de profeten in Israël hadden, dat noemt ze een verhaaltje om de goegemeente een afkeer van zijn werken in te boezemen.

Schrijfster wordt nog even persoonlijk, doelend op de schone harmonie van samenwerking, waarvan Kuypers gesproken had: Dat praten over die feilbaarheid van een gewoon mens als Kohlbrugge is dat om dat lastige spreken van die vereerders

over hun geestelijke vader te doen ophouden, in de hoop dat men ze zou kunnen bewegen, eigen, andere wegen te doen gaan?

Bij dit punt behandelt ze ook de door Kuyper gesuggereerde kwestie, dat de aanhangers van Kohlbrugge Luther boven Calvijn zou stellen. Ze noemt deze bewering eenvoudigweg een onwaarheid. Ze gaat de voorgeschiedenis en de oprichting van de Niederländisch Reformierte Gemeinde na en herinnert aan het jubileum van Dr. Kohlbrugge na 25 jaren trouwe dienst in die gemeente en zegt dat het in al die jaren steeds gegaan is om de waarheid van Gods Woord en de troost daarvan voor eenzame en verdrukte zielen.

Kohlbrugge had Luther lief, evenals Calvijn dat deed. Is dat nu een reden om zijn volgelingen Martinisten te schelden en hun de spotnaam Neo-Kohlbruggianen toe te bedelen? Deze mensen zijn steeds rustig hun weg gegaan; ze hebben nooit om Kuypers gunst of sympathie gevraagd; ze hebben nooit de naam van oude of nieuwe Kohlbruggianen of welke sectenaam dan ook willen dragen; zij hebben het woord van het leven willen zaaien, dikwijls in verdrukkingen en tegenspoeden; zij spreken niet van oude of Neo-Kuyperianen; waarom moeten zij dan met een spotnaam verketterd?

Kohlbrugge heeft geen school willen vormen

Inderdaad! Kohlbrugge heeft geen school willen maken, heeft ook niet gewild dat men zich naar hem zou noemen. Vóór zijn tweede huwelijk schreef hij aan Baronesse Van Verschuer met wie hij eind 1834 hertrouwde:

“Mijn geliefde Vriendin! Wat hebt u toch al voor verwachtingen van mij, en wat is dat, dat broeder N.N. zegt, wij zijn Kohlbruggiaans in leven en sterven o, slaat mij toch in het geloof dood, en sterf mij af in uw harten, zoals u van de wet afgestorven bent; mocht u mij voor dood houden, mocht ik u dood zijn, zoals de wet dood is; heb ik een arm en ellendig zondaar, de voornaamste van u allen, u enigszins de weg mogen wijzen naar onze overzoete, overschone en algenoegzame Heere Jezus, zo houdt mij als staande nu achter de troon, maar uzelf als die er voor staat; wat heb ik van de kruier te praten, als ik voor mijn Weldoener sta. Het is een bewijs dat men nog niet ten volle verzekerd is, als men zich gaat beroepen op een handvol stof.”

In verband met Kuypers derde bezwaar: het geschilpunt over de heiligmaking, wijst schrijfster op het feit, hoe heerlijk Kohlbrugge wist te troosten met vraag en antwoord 60 van de Heidelbergse Catechismus. “Al is het dat mij mijn consciëntie aanklaagt, dat ik tegen alle geboden Gods zwaar gezondigd en geen daarvan gehouden heb, en nog steeds tot alle boosheid geneigd ben God schenkt mij nochtans, zonder enige verdienste mijnerzijds, uit louter genade, de volkomen genoegdoening, gerechtigheid en heiligheid van Christus, als had ik nooit zonde gehad of gedaan, ja, als had ik zelf alle gehoorzaamheid volbracht, die Christus voor mij volbracht heeft in zoverre ik zulke weldaad met een gelovig hart aanneem.” Ze vermeldt hoe Kohlbrugge zijn gemeente en zijn leerlingen ook steeds weer wees bij vraag en antwoord 62, op de levende Christus, die ook in dit opzicht de Weg, de Waarheid en het Leven is, voor ieder die zich dood voelt, en toch met Jozef in de uur van de verzoeking beslist zegt: zou ik zulk een groot kwaad doen en zondigen tegen God? Maar van een in de gelovigen inwonende hebbelijkheid, zo gaat onze briefschrijfster dapper verder, “hebben wij Ds. Kohlbrugge nooit horen spreken, maar wel van een heilige wandel in het openbaar en in het verborgen, van een heilige vrees om Gods geboden te overtreden, van een diepe droefheid bij het gevoel van zonde en zwakheid, en van een blijmoedige hoop op Gods beloften, dat Hij het maken zal en ook maakt dat wij in Zijn geboden en inzettingen wandelen.” Mevrouw Gobius wordt dan even ondeugend

en vraagt: Bent u het niet, mijnheer de Redacteur, die zulk een “hebbelijkheid” leert en is nu uw plotselinge aanval op en verkettering van ons daar een uitvloeisel van? Ds. Kohlbrugge leerde met *à Lasco* (cursivering van mij; men lette op de ironie: de belangstelling en liefde voor *à Lasco* hadden immers Kohlbrugge en Kuyper tot elkaar gebracht!) dat zo we ons leven buiten ons in Christus zoeken, wij daarmee betuigen, dat wij midden in de dood liggen niet lagen!

Op wat schrijfster hier zegt over “hebbelijkheid”, daarbij doelend op Kuypers leer van de wedergeboorte en ingestorte genade en op “trapsgewijze heiligmaking” komen we later terug.

Kuyper had gesproken van de eigen opvatting van de Neo-Kohlbruggianen aangaande de Heilige Schrift (punt 4 van zijn bezwaren) en daarbij gezegd, dat het Woord van God naar hun voorgeven, ook zonder bijkomende werking van de Heilige Geest, een Goddelijke kracht in zich draagt. Waarop steunt Kuyper deze bewering? wordt in de Open Brief gevraagd. De Goddelijke ingeving van de Heilige Schrift staat hij hen als een paal boven water; zonder de Heilige Geest, zo is hun ervaring, is het onmogelijk om uit de heilfonteinen troost te scheppen! Ds. Kohlbrugge waarschuwde zijn gemeente met alle ernst van de liefde, voor geestelijke werkzaamheden of openbaringen, buiten het geschreven woord om volgens de manier van de Wederdopers. Volgens de zuivere leer van de Gereformeerden was op de vraag: van waar komt zulk een geloof? Zijn antwoord te allen tijde: van de Heilige Geest, die zulk een geloof in ons werkt door de prediking van het Woord en versterkt door het gebruik van de sacramenten.

Eindelijk wordt Kuypers laatste bezwaar: de soevereiniteit van Koning Jezus wordt door de Neo-Kohlbruggianen in de kerk niet gehandhaafd, in de Open Brief door de schrijfster met volgende opmerkingen weerlegd.

De oprechte leerlingen van Ds. Kohlbrugge onderschrijven de gereformeerde Belijdenis met hun hartebloed. Zij slaan echter met verbazing Kuypers ijveren voor de Belijdenis gade. Want was het Kuyper niet, die in zijn geschrift *Revisie van de Revisie-Legende* op hen doelde, toen hij sprak van eenvoudige lieden, die zich zalig in hun belijdenis voelen, die van angst opvliegen als men aan hun belijdenis wil tornen? Noemde hij deze mensen niet “orthodoxisten”, die nog achter de papisten staan, die bij de Tsaar thuis horen? Hoe kan de Redacteur van *De Heraut*, ouderling van de Hervormde gemeente te Amsterdam, daar met zulk een energie de ondertekening van de belijdenis drijven, die hij drie jaar geleden een petrefact noemde?! Schrijfster slaat de toegespeelde bal nog eens met kracht terug: “Wat baat het, zo alle predikanten, ouderlingen, diakenen, voorzangers, stovenzetsters, ja, alle leden van de gemeente de door u uitgegeven en te koop aangeboden belijdenis onderschrijven, zo u het plan koestert, zodra de gelegenheid zich biedt, de belijdenis te veranderen, en de gemeente in plaats van de oude belijdenis van de vaders, een neo-gereformeerde wilt opleggen? U zult zelf het best weten of dit plan bij u bestaat of niet. Uit uw bovengenoemde brochure schijnt het niet twijfelachtig. Daarom slaan wij uw versterkte ijver voor de Belijdenis, het zij met eerbied gezegd, met enig wantrouwen gade.”

Hier verwijzen we naar wat we opmerkten bij de bespreking van Kuypers opvatting over de belijdenis en de schrapping van de zinsnede uit artikel 36 (zie hoofdstuk 10 Kuyper over de belijdenis).

Terloops wordt in de Open Brief aan Kuyper gevraagd of Kuyper die verkeerde Neo-Kohlbruggianen maar niet met rust wil laten. Zij mengen zich ook niet in zijn zaken.

Hij moet hun maar rustig hun vrijheid van denken en handelen laten. Ze willen niets anders dan de gereformeerde leer verkondigen aan oud en jong Nederland; ze gunnen aan anderen de eerste plaats op kerkelijk of politiek terrein. Ze hopen op Gods genade voor zich, gasten, vreemdelingen en bijwoners hier op aarde, en voor allen, die aan hun zorgen zijn toevertrouwd. Ze achten verkeerde dingen niet geoorloofd, omdat kerkelijke of wereldlijke overheden ze gebieden, maar ze maken niet bij elke gelegenheid misbaar en rumoer. Ze hebben grote waardering voor Luther om zijn moedig staan voor het Woord van God. Ze hebben die waardering niet voor Frederik van de Paltz om zijn: “da sei Gott für, dass ich meinen mit vielen Sprüchen der Heiligen Schrift bewiesenen Catechismus sollte widerrufen.” Evenmin voor Cromwell om zijn onstuimige politieke woelingen, die ten slotte tot niets gediend hebben dan tot een schromelijke onderdrukking van ‘s Heeren waarachtig erfdeel. Ze willen van een duizendjarig rijk, van een zichtbare heerschappij van de Kerk over de wereld niet weten. Ze willen een stil en gerust leven in alle Godzaligheid en eerbaarheid, niet uit vrees voor de strijd, niet uit lafhartigheid, maar uit afkeer voor gekijf. Dat houdt niet in dat ze lafhartig toegeven waar het Gods zaak geldt. De weg naar het hemels Jeruzalem kan lopen over brandstapel of schavot. Maar een stil en gerust leven is volgens het Woord goed en aangenaam voor God, onze Zaligmaker.

Ik heb dit verweerschrift van door Kuiper genaamde Neo-Kohlbruggiaanse zijde wat uitvoerig weergegeven, omdat het min of meer een unicum is, dat hier publiekelijk hun standpunt door een insider wordt uiteengezet tegenover de opvatting van andere.

Kuipers verdediging tegen het verweer

De passage in één van de volgende artikelen van Kuiper in De Heraut, die kennelijk op de Open Brief doelt en ter verdediging van het door de redacteur eenmaal ingenomen standpunt dient, is niet overtuigend.

Ook hier wordt eerst weer Dr. Kohlbrugge er zelf bij gehaald.

Aangetoond in vorige artikelen is, zo zegt Kuiper, dat de Persoon van de Zoon wel werkelijk de menselijke natuur heeft aangenomen en dat het leven van de Middelaar niet door ontwikkeling voort zou schrijden, maar dat terug dient gekeerd naar de aloude belijdenis van de staat van de vernedering, gevolgd door die van de verhoging. Aangetoond is ook “hoe volkomen juist Dr. Kohlbrugge tegen de nieuwere theorieën die scheiding tussen de zondaar en zijn Borg maakten, de bewering overstelde, dat de menselijke natuur in Christus wel werkelijk dezelfde menselijke natuur was, die wij in ons omdragen.

Geperst en gedrongen door de noodzaak, om de *rechtvaardiging alleen door geloof* weer in kracht en ere te zetten tegenover de valse leer van een heiligmaking, die niets dan een weer oprichten van het Werkverbond was, heeft Dr. Kohlbrugge zeer terecht gevoeld en ingezien, dat de Borg niet in onze plaats kan staan, of Hij moet er van de ontvangst af staan, opdat, gelijk de Catechismus zegt, elk gelovige wete, dat ook zijn zonde waarin hij ontvangen en geboren is, voor Gods aangezicht bedekt is.

We kunnen uit dien hoofde niet anders inzien, of in het hoofdpunt had Dr. Kohlbrugge gelijk; ook al stemmen we volkomen gaaf toe, dat in zijn preken en in enkele geschriften, vooral in de *Betrachtung über das erste Kapitel des Evang. nach Matthäus*, Elberfeld 1844, enkele uitlatingen en zegswijzen gebezigd worden, die op het kantje af gaan, en soms, door het leggen van een altijd eenzijdige nadruk, dat kantje overschrijden. Iets, wat volstrekt niet gezegd wordt, om de waardij van zijn woord te verkleinen; daar toch immers geen enkele schrijver, naar de beperktheid van onze natuur, het alzijdige omvatten kan. En het *niet-systematische* van Dr. Kohlbrugge's geschriften aan een iegelijk het recht ontnemt, om elke door hem

gebezigde uitdrukking in haar volle kracht te laten gelden.”

Kohlbrugge's "gevaarlijke" uitspraken

Ik vind hier Kuyper als hij spreekt over Kohlbrugge en ook over zijn bedenkingen tegen enkele van diens uitspraken, volkomen eerlijk en zijn reserve begrijpelijk. Inderdaad is Kohlbrugge zo hier en daar in zijn uitdrukkingwijze in “Mattheus 1” “op het kantje af”, Ik zou er echter direct bij willen opmerken, dat de Bijbel dat zo hier en daar voor burgerlijk brave en fatsoenlijke mensen niet minder is. Tamar genoemd in het geslachtsregister van Jezus Christus, de zoon van David, de zoon van Abraham! Door het geloof is Rachab, de hoer, niet omgekomen! De Bijbel durft in zijn geschiedverhalen waar nodig te gaan tot aan de rand, ja, tot over de rand van het naar ons menselijk gevoel ethisch toelaatbare. Dat Kohlbrugge dit in zijn exegetiseren aan de hand van Gods Woord ook durft doen, al gaat het tegen allen alles in, zou ik juist een bewijs willen noemen van de grootheid van deze begenadigde theoloog.

Dit durft Kohlbrugge in zijn Beschouwing over Matthéüs 1 neerschrijven: “Waar het bij Tamar om Gods Woord ging, om de vervulling van de belofte, trad iedere uiterlijke overweging bij haar op de achtergrond. Zij schuwt zelfs de schijn niet al was zij een hoer, schuwt dus noch eigen gevaar, noch verderf en ondergang. Zij was er zich toch wel van bewust, toen zij het op Juda aanlegde, dat zij voor haar hele leven van de omarming van een man afstand had te doen. Maar zichzelf verloochenend en alles wat voor haar innigst wezen als vrouw een behoefte was, prijsgevend, alleen opdat Gods Woord aan haar bleef, heeft zij verkondigd haar wondervolle kennis van het geheim van de Godzaligheid. En evenwel, bij de geboorte zelf vertoont zich niets buitengewoons. Profetes en vrouw bij de ontvangenis, betoont zij zich bij het baren mens, vlees, zondares. Zij verkiest wat voor ogen is, en de vroedvrouw toestemmend, wil zij de schuld, die bij haarzelf ligt, het knaapje ten laste leggen, Ja, het zelfs verwerpen, het arme kind, al was het de Antichrist, omdat haar zulk een ontzettende pijn en verscheuring van het lichaam daarbij wedervoer.”

In *zulk vlees*, zo luidt het betoog van Kohlbrugge, *heeft de Heiland voor ons willen wonen!*

Deze geschiedenis met alle morele bedenkingen staat in de Bijbel tot onze troost opgetekend. Kohlbrugge vervolgt: “Daarom juist heeft de Heilige Geest ook deze geschiedenis voor ons laten optekenen, opdat allen, in wier harten gebaande wegen zijn, daardoor getroost en versterkt zouden zijn in hun wandelen in de wegen van God. Ook Tamar geeft een bewijs voor de woorden van Paulus: wat ik doe, dat weet ik niet. Want het goede dat ik wil, doe ik niet, maar het kwade dat ik niet wil, dat doe ik. Want zij wist toch niet, evenmin als Eva, wat zij deed met haar uitspraken over haar kindertjes. En toen zij goed heeft willen doen, terwijl zij Juda verleidde, deed zij toch niet, wat net en loffelijk, maar wat grof gedaan en God vooruitgegrepen was. Maar omdat zij zich aan het geloof in God gehouden heeft, zo kwam alles, wat en hoe zij het verkeerd gemaakt had, nochtans terecht. En zo terecht, dat de trouwe belijders van de Naam van God zich geenszins gestoten hebben aan deze geschiedenis, zoals de quasi-moraliteit en quasi-vroomheid van latere tijd, maar God deswege geprezen hebben, gelijk in het boek Ruth te lezen is. Wonderbare Raad van God! Hij maakt de Zijnen tot zondaars en hun doen tot zonde; hun wijsheid tot dwaasheid; hun gerechtigheid voor de rechtbank van hun eigen verstand verwerpelijk. En juist zo, juist daarin toont Hij, waar zij aan Zijn Woord, aan Zijn bevelen zich houden, hoe zij Zijn gerechtigheid in Christus, Zijn maaksel, geschapen in Christus Jezus onder de heerschappij van goede werken zijn.”

Uit “zulk vlees” is Christus geworden. Deze uitspraak als conclusie van Christus’

geslachtsregister is in zoverre “gevaarlijk” dat men heeft gemeend er uit op te moeten maken dat Kohlbrugge de zondeloosheid van Jezus niet erkende. Geheel ten onrechte. Als Kohlbrugge in een preek over Lucas 2 over de geboorte van Jezus spreekt, geboorte uit de Maagd na verwekking door Heilige Geest, zegt hij zonder reserve: “Wij hebben hier een heilige moeder en een heilig Kind; een heilige moeder, omdat zij niet onder de Wet ontvangt en baart, maar onder de genade. En een heilig Kind, omdat het van de moeder geen dood en verdoemenis erft maar uit de moeder voortkomt als een Overwinnaar van de dood en Uitdeler van alle zegen.” En in ons volgende hoofdstuk, als we spreken over Christus en de erfschuld, zullen we de uitspraak tegenkomen, dat Christus “an und für sich” geen zonde had en de vrucht van de geboorte rein en heilig was.

Maar in de Betrachtung über Mattheus 1 gaat het er Kohlbrugge om, te laten zien, hoe volkomen gelijk Christus onheilige mensen geworden is, hoezeer zonde voor ons gemaakt, hoezeer Hij die rijk was arm werd, hoe diep Zijn vernedering was al vóór zijn geboorte. Met als “background”: hoe grote troost daarin ligt dat de Heiland zulke arme mensen rijk, zulk onheilig vlees heilig, zulke zondaars rechtvaardig heeft willen maken. Daarbij slaat hij alle ethiek, alle moralisme, misschien als laatste rest van eigen verdienste en rechtvaardiging, de mens nog onverbiddelijk uit handen, opdat hij Gods werk en het sola gratia niet in de weg sta.

Het is toch zeker voorbarig en eigenlijk ook oppervlakkig, te denken dat Kohlbrugge in zijn “gevaarlijke” uitspraken dingen zou beweren die kennelijk met de Heilige Schrift in tegenspraak zouden zijn. Het ging er hem niet om wat nieuws te willen bedenken en te leren, maar steeds dieper het Goddelijk woord te peilen, steeds overtuigender en rijker de heerlijkheid van de genadeboodschap door te geven. Nooit heeft hij over een tekst of Bijbelgedeelte willen spreken of schrijven, waarvan hij wist dat hij nog niet het door Heilige Geest verkregen rechte inzicht erin had. Het is wel gebeurd dat hij voor de kansel biddend om dit besef toch nog een andere tekst koos dan hij zich bij zijn voorbereiding voorgenomen had aan zijn gemeente uit te leggen. Hij liet een tekst die hem bezighield en waar hij graag over wou preken, maar waarmee hij voor zichzelf nog niet volkomen klaar gekomen was, maanden, als het moest nog langer liggen, voordat hij ze voor zijn gemeente behandelde. Het betekent ook iets, dat hij aan het eind van zijn leven na zoveel getheologiseer, geëxegeseer, na zoveel preken gehouden te hebben en zoveel Schriftuitleggingen gegeven te hebben, kon zeggen dat hij niets daarvan terug behoefde te nemen.

Een zelfde gaan tot aan de rand van het toelaatbare, tot aan de rand ook van het misverstand met alle gevaren daaraan verbonden, vinden we in Kohlbrugge’s beschouwing over Romeinen 7. Maar gaat ook Paulus zelf niet langs de rand van antinomisme, als hij er van spreekt, dat wij dood zijn voor de wet door het lichaam van Christus?

Toch had Da Costa het mis, toen hij Kohlbrugge van antinomisme beschuldigde en zijn eigen vrome inzicht tegenover wat deze in overeenstemming met Paulus’ uitspraak over de wet leerde, ging stellen.

Kuyper noemt Kohlbrugge in zijn Bijbels exegetiseren op een enkel punt op het kantje af, al verontschuldigt hij hem dan met te zeggen dat ook Kohlbrugge het afzijdige niet omvatten kan. Bijbelse waarheden zijn echter soms zeer “éénzijdig” en schijnen wel eens in tegenspraak met andere Schriftplaatsen. Maar Kohlbrugge ziet geen tegenspraak bijvoorbeeld tussen Jacobus en Paulus, zoals we in ons inleidend hoofdstuk al vermeld hebben. Wie het in geloof grijpt, die heeft het. En Bijbelse waarheden, hoe weinig “alzijdig” ook behoeven geen verontschuldiging.

Na Kohlbrugge genoemd te hebben, komt Kuyper op de volgelingen van diens theologische beschouwingen.

“Nu zijn er intussen jongere mannen, die, aangegrepen door Kohlbrugge’s diepgaande ernst en in hem hun vader in Christus begroetende, met onmiskenbaar goede wil, maar desniettemin met zekere beperktheid van geestelijk en Schriftuurlijk inzicht, zulke uitdrukkingen van Kohlbrugge uit haar verband nemen, als uitgangspunt van een gedachtenlijn kiezen. En alarm op grond van zulke eenzijdige uitdrukkingen een nieuwe soort van systeem van de Christelijke waarheid zoeken op te bouwen.”

“Neo-Kohlbruggianen” is niet als scheldwoord bedoeld, maar gevormd naar analogie van het in Duitsland gebruikte woord Neo-Lutheranen, aldus Kuyper. Hij wil er de jonge mannen mee aangeduid zien, die een enkele krasse uitspraak van Kohlbrugge systematiseren, zoals Bula deed. Aan de opmerking dat Bula al een paar tientallen jaren geleden volledig met Kohlbrugge gebroken had, gaat Kuyper eenvoudig voorbij, evenals aan het feit dat de vrienden van Kohlbrugge van Bula niets moeten hebben.

Bula’s voorbeeld moge, zo gaat Kuyper ongestoord verder, andere Neo-Kohlbruggianen doen zien, hoe gevaarlijk het is, indien men “de sterk gespannen uitdrukkingen van Dr. Kohlbrugge kiest tot uitgangspunt van zijn systeem.” Verder heet het in dit artikel: “De overige jonge mannen van deze kring zijn slechts in zoverre ten deze aansprakelijk, als het verschijnsel, dat hier bestreden wordt, ook bij hen, zij het ook minder sterk en op andere punten, evenzeer valt waar te nemen; ten andere in zoverre sommigen van hun de lezing van Bula’s werk zonder kritiek niet zelden aanbevelen. En met name in zoverre nog geen van hun naar de pen greep, om tegen het scheve in Bula’s voorstelling de gemeente van Hoog- of Neder-Duitse tale te waarschuwen.”

Welke overige jonge mannen uit de kring die zich om Kohlbrugge als hun geestelijke vader schaarden, dat zijn, bij wie een dergelijke afwijking als bij Bula valt te constateren, noemt Kuyper niet. Evenmin wie dat zijn, die Bula’s werk aanbevelen. Dat men er uit deze kring die van geen “gekijf” hield, er niet tegen schreef, is na het verschijnen van de Open Brief geen steekhoudend argument voor de bewering dat men het er in die kring mee eens zou zijn.

Kuyper somt dan een elftal uitspraken uit “Die Versöhnung der Menschen mit Gott durch Christum oder die Genugthuung” van J.F. Bula (1874) op, waarin de schrijver volgens hem van de Bijbelse waarheid afwijkt. We kunnen echter deze uitspraken en Kuypers weerlegging ervan, als niet tot ons onderwerp ter zaak dienend, hier laten rusten, al zou het op zichzelf interessant zijn na te gaan waar en in hoeverre Bula van Kohlbrugge afwijkt.

12. Kuyper en Böhl

Instemming van Böhl met kritiek op Bula

In de Herautartikelen over de Vleeswording van het Woord van 1883 vermeldt Kuyper ook een brief van 20 mei van dat jaar van Prof. Dr. Ed. Böhl uit Wenen, de schoonzoon van Kohlbrugge. Met het afdrucken van die brief wil Kuyper een bewijsstuk overleggen van het feit, dat hij tegen de nagedachtenis van Dr. Kohlbrugge niets onbroederlijks gezegd heeft, toen hij Bula's boek critiseerde en in het algemeen de Neo-Kohlbruggianen waarschuwde Kohlbrugge's uitspraken niet tot een systeem te maken. De brief luidt als volgt:

“Met genoegen bevestig ik uw mening (Heraut 20 mei), dat Ds. Bula in geen geval de bedoeling van zijn leermeester Dr. Kohlbrugge in zaak van de Vleeswording van het Woord juist heeft weergegeven. Wat hem voor zeventien jaren van Dr. Kohlbrugge scheidde, was lang voorbereid, en in zijn isolering heeft deze Zwitserse predikant zich nu op dit punt in een denkwijze verward, die mijns wetens noch door Kohlbrugge *noch door een enkele van zijn volgelingen werd goedgekeurd* (cursivering van mij, Gr.) noch ooit kan goedgekeurd worden. Lafontaine had wel gelijk, toen hij zei: “Mieux vaut un sage ennemi qu'un malencontreux ami.”

In een particulier schrijven had Böhl daar nog aan toegevoegd: “Wir eind Ihnen zu Dank verpflichtet, dass Sie den Herrn Bula censirt und auf sein richtiges Mass zurückgeführt haben.”

Hieraan voegt Kuyper de verzuchting toe: “Och, waren al;e tolken van wijlen Dr. Kohlbrugge als de hoogleraar Böhl, hoeveel heerlijker zou de vrede wassen en bloeien kunnen onder hen, die één in hun Heere en Heiland zijn!”

Dr. Edward Böhl

Over de hier al herhaaldelijk genoemde Dr. Eduard Böhl wil ik, om zijn nauwe verwantschap met Kohlbrugge en om zijn uitwerking van diens theologie, enkele biografische bijzonderheden noemen.

Eduard Böhl, geboren 18 november 1836 te Hamburg, was afkomstig uit een koopmansgeslacht. Zijn vader was luthers, zijn moeder roomskatholiek. Na zijn eindexamen ging hij theologie studeren. Hij ging naar de Universiteit te Halle, waar eerst professor Tholuck zijn leermeester was, maar waar hij al vrij gauw ook onder de invloed kwam van professor Wichelhaus, ook door een bezoek aan Dr. Kohlbrugge in Elberfeld. De jonge Böhl werd gereformeerd en is dat tot aan zijn dood gebleven, al had ook hij grote waardering voor Luther. (“Von van de Rechtfertigung”, 1890; hij vond het onjuist van de vaderen van de Dordrechter Synode dat ze zich het dogma van de predestinatie als twistappel hadden laten opdringen.) Als student sloot hij blijvend vriendschap met andere leerlingen van Wichelhaus: G.W. Locher, J.R. Wolfensberger, J. Künzli.

In 1860 deed hij zijn doctoraal examen te Halle en in hetzelfde jaar behaalde hij aan de Universiteit te Bazel zijn titel van licentiaat op een dissertatie over Jesaja, 24-27 en verkreeg hij het recht om aan deze Universiteit als privaat-docent in de theologie op te treden. Eveneens in 1860 verloofde hij zich met Kohlbrugge's dochter uit diens tweede huwelijk, Anna, met wie hij het volgend jaar trouwde.

Kohlbrugge te Bazel

In 1862 bezocht Kohlbrugge het jonge gezin in Bazel, waar juist een zoon geboren

was. Kohlbrugge, die met zijn schoonzoon zeer ingenomen was, werd daar in kerkelijke en theologische kringen zeer geëerd. Hij preekte er over Johannes 1: 44-52, de preek werd gedrukt en behalve in Zwitserland door een Zendingsgenootschap ook in Jeruzalem, Abessinië en Patagonië verspreid. Al hoogleraren van de theologische faculteit kwamen Kohlbrugge een bezoek brengen en in een samenkomst met professoren en predikanten, waar hij op een bescheiden plaats was gaan zitten, werd hij naar voren gehaald en gevraagd het woord te voeren. Voor al het eerbetoon hem in Bazel bewezen voelde Kohlbrugge zich dankbaar, maar tevens bedroefd, als hij er aan dacht, hoe hij in eigen land verguisd werd.

Mevrouw Kohlbrugge had haar dochter toch liever in Holland gehad. In haar correspondentie met de Kols en de Boissevains vraagt ze nog al eens of het niet mogelijk zou zijn, dat Böhl een leeropdracht aan een Nederlandse Universiteit zou kunnen krijgen. Ook Kohlbrugge had dat wel graag gezien. Aan zijn oude vriend professor B. ter Haar schrijft hij over zijn wens, dat een Nederlandse Universiteit aan zijn schoonzoon een doctoraat honoris causa zou verlenen.

Er kwam echter een andere oplossing voor Böhl. Begin 1864 werd hij door de Oostenrijkse keizer tot hoogleraar aan de protestantse faculteit te Wenen benoemd om er onder andere de gereformeerde dogmatiek te doceren, met het uitzicht op een benoeming tot doctor in de theologie.

“Dit is iets”, vertelt Kohlbrugge in een brief aan Van Heumen, “wat in Duitsland slechts enkelen te beurt valt, als zij al oud zijn en zich al enige beroemdheid verworven hebben.” (Het accepteren van een dissertatie door een theologische faculteit leverde immers de titel “licenciaat” op.) En met begrijpelijke trots voegt hij er aan toe: “Verder is nog nimmer in Duitsland iemand zo jong gewoon hoogleraar geworden.”

Böhl begon in april 1865 zijn colleges te Wenen en kreeg in 1866 zijn doctorsgraad. Ook door zijn invloed op een jonge generatie van theologen en door zijn toedoen kwam het gereformeed kerkelijk leven in Bohemen en Moravië weer tot nieuw leven. In 1869 scheen er kans te bestaan dat Dr. Böhl toch nog naar ons land zou komen. Kohlbrugge heeft bezoek gehad van Kol en die heeft hem iets verteld, dat hij op 27 mei schielijk per gedicteerde brief aan zijn schoonzoon doorgeeft.

Kuyper adviseert de Amsterdamse Hersteld Lutherse Gemeente Böhl een professoraat in ons land aan te bieden

Aan zijn vrienden in Nederland had Kohlbrugge eens voorgesteld, dat ze bekeerde jonge mannen moesten zoeken en die óf naar hem in Elberfeld óf naar Ed. Böhl in Wenen sturen zouden, wel met het doel om ze met de gereformeerde theologie grondig bekend te maken.

“Nun kommt was Neues, ganz Unerhörtes, Wunderliches, das in etwas für Euch um zu begreifen, dass der Herr mehr Wege offen hat, sollte es auch dieser nicht sein, wovon ich erzähle.

Hört, die lutherische Gemeinde bei welcher ich Hilfsprediger war will einen Professor haben, 4000 fl. Gehalt, befragt Kuyper in Utrecht. *Kuyper sagt ihnen: wählen Sie Böhl, dann machen Sie das Unrecht, das Sie seinee Schwiegervater angethan haben wieder gut, aber er in Calvinist.* Die Lutherischen darauf erwiederten: das thäte nichts zur Sache.

Kol abur zu Kuyper: nein, wir müssen ihn hier haben, hier hat er mehr Gelegenheit zu reüssiren (Frucht zu schaffen).

Nun hat ein einfältiger Mann in Seeland 12 einfältige junge Lente aufgesucht, ein Haus gekauft in Utrecht für 20.000 fl., hat ausserdem 80.000 fl. für Kost und Logis für

diese jungen Leute deponirt. Nun heisst es: die müssen einen Professor haben, es ist kein anderer da als Böhl.

Nun fragt Kol mich Sonntag Abends: Wird Böhl kommen? Kuyper ist dafür.

Ich darauf: Ja, aber was ist er dann für ein Professor?

Er: Ja, nicht in Verbindung mit der facultät.

Ich: Ich weiss nicht. Ihr müsset aber dann wenigstens ein fonds ausserdem zusammen haben express dafür deponirt woraus Böhl jährlich 4.000 fl. bezüge.

Gestern Abend schrieb ich an ihn: Du solltest maar erst davon in Kenntnis gesetzt werden, wärest ein Königl-Kaiserl. Professor und desselben gegen alles an durch ein Wunder von van de Regierung selbst erwählt. Es ginge maar nicht gut an, dass B so was annähme, wenn er nicht könne in Rapport gesetzt werden und bleiben mit der Utrechter theol. facultät.”

Kuyper biedt Böhl een professoraat aan de Vrije Universiteit aan

Het plan is niet tot uitvoering gekomen en Böhl kwam niet naar ons land. Evenmin in 1880, toen Kuyper hem als hoogleraar aan de Vrije Universiteit wou hebben. Böhl kon niet besluiten Wenen te verlaten, zegt zijn zoon Prof. Dr. Franz Böhl in Herzog-Hauck's Realencyclopädie (sub voce E. Böhl), “zumal er die 1886 erfolgte Separation (Doleanz) der Anhänger Kuypers voraussah.”

In 1873 stierf Anna Kohlbrugge, Böhls vrouw; het volgend jaar hertrouwde deze met Kohlbrugge's nichtje jonkvrouw Jacqueline van Verschuer.

Böhl is tot 1899 hoogleraar te Wenen gebleven, toen hij om gezondheidsredenen zijn ambt moest opgeven. Hij stierf in 1903.

Kuypers waardering voor Böhl

Böhl heeft dus verschillende keren contact met Kuyper gehad en we hebben uit de correspondentie gezien, dat zijn schoonvader hem ook steeds op de hoogte hield van zijn gedachtenwisseling en gesprekken met Kuyper. Kohlbrugge stelde ook enige jaargangen van de door Böhl geredigeerde Evangelische Sonntagsbote aan Kuyper ter beschikking voor zijn Heraut.

Nog privaattoecent te Bazel had Böhl uitgegeven “Zwölf Messianische Psalmen” (1862), waarin hij doet uitkomen, dat in het Oude Testament in een rij van typen de belofte belichaamd is, die in Jezus haar vervulling vindt. De Leidse oudtestamenticus Kuenen stak de draak met Böhls typologische opvatting. Böhl antwoordde met een verdediging, waarin hij niets van zijn boek terugnam. “Dr Kuyper is zeer ingenomen, mijn waarde Eduard, met uw antwoord aan Kuenen”, schreef Kohlbrugge.

Ik vermoed dat Kohlbrugge Böhls “Gegenschrift” op Kuenens kritiek aan Kuyper heeft toegezonden en dat de laatste in een brief Kohlbrugge zijn instemming daarmee betuigd heeft. Dit zou dan een bewijs zijn, dat de correspondentie tussen hen beiden in de zestiger jaren frequenter geweest is dan de weinige bewaard gebleven brieven ons doen zien.

Kuyper heeft Böhl ook gevraagd als correspondent voor De Standaard op te treden. Kohlbrugge ried zijn schoonzoon af zich met de politiek te bemoeien; nergens kon men geruster en stiller leven dan in Oostenrijk als men maar niet aan politiek deed en een professor “van onze geloofsbelijdenis” moest dat zeker niet doen! Böhl ging ook op het voorstel van Kuyper niet in; Kuypers politieke aspiraties hadden zijn sympathie niet.

Uit een en ander boven vermeld mag men wel afleiden dat Kuyper waardering had voor Böhl als theoloog; trouwens het verzoek om aan de te openen Vrije Universiteit hoogleraar te worden, bewijst dit genoeg. Die waardering zou echter niet blijvend zijn.

Kuyper opponeert tegen Böhls opvatting van de Incarnatie

In 1884 verscheen van de hand van E. Böhl een geschrift “Von der Incarnation des göttlichen Wortes.”

Kuyper had tegen Böhls zienswijze en beweringen over dit theologisch vraagstuk grote bezwaren, en hoewel hij het vorige jaar nog de loftrumpet over hem gestoken had in verband met hetzelfde onderwerp, trok hij nu in De Heraut tegen de schrijver van de “Incarnation” te velde.

In 1887, hetzelfde jaar dat Böhl zijn “Dogmatik” uitgaf, waarin hij zijn beschouwingen over de vleeswording handhaafde, liet Kuyper zijn Herautartikelen als boek verschijnen: “De Vleeswording van het Woord.” In een zeer uitvoerige inleiding herhaalt hij zijn bezwaren tegen Böhl en werkt deze nog nader uit.

Voorop stelt Kuyper, dat Böhls bedoelingen eerlijk zijn en dat er geen sprake van is, dat Böhl zou willen beweren, dat de Christus ooit tot persoonlijke zonden verviel. Maar wel stoot hij zich aan diens bewering, dat aan Christus, evenals aan ons mensen, de schuld van Adam is toegerekend. Volgens Kuyper hangt deze beschouwing samen met Böhls dogmatische visie van de mens, die in het Beeld van God geschapen zou zijn. Kuyper zegt dat volgens Böhl dit beeld van God een sfeer (Böhl zelf gebruikt in het verband dit woord niet) van heiligheid en gerechtigheid buiten de mens is, waarin men geplaatst kan worden of ook er uit weggaan. Toen Christus in de wereld kwam om voor de mensen de gerechtigheid te herstellen; moest hij dus uit de sfeer van Zijn eigen oorspronkelijke gerechtigheid uittreden om de Zijnen weer in de sfeer van heiligheid voor God te stellen.

Hiertegen nu waarschuwt Kuyper: hier is gesystematiseerd en zogenaamd logisch aanvaardbaar gemaakt wat een mysterie moet blijven.

Hoewel Böhl niets anders wil dan de verheerlijking van onze Heere en Zaligmaker, meent Kuyper het recht te hebben ernstig tegen hem te moeten protesteren. “Reeds de oude Kohlbrugge”, aldus Kuyper “waarschuwde schrijver dezes voor jaren, om toch op de ontwikkeling van Dr. Böhl niet al te gerust te zijn.”

Deze uitspraak van Kohlbrugge zal men alleen op gezag van Kuyper moeten aannemen. Van enige bezorgdheid bij Kohlbrugge ten opzichte van Böhls theologische beschouwingen is, voor zover mij bekend, nooit iets gebleken.

Het zou bij de beoordeling van de kwestie Kohlbrugge-Böhl-Kuyper van zeer grote waarde kunnen zijn, wanneer een brief van Kohlbrugge aan Kuyper over Böhls opvattingen als authentiek stuk in de discussie ter tafel mocht komen.

In twee punten vat Kuyper nu zijn bezwaren samen:

1° dat de mens geschapen is in Gods beeld;

2° dat Christus behalve de erfzonde, ook de erfschuld van de mens op Zich genomen heeft.

Kuyper vindt deze punten zó belangrijk, Böhls beweren zó verrassend, zó brekend met alle kerkelijke tradities en zó beslist geponeerd, dat vanaf de verschijning van Böhls Incarnation de strijd tussen Gereformeerden en “Neo-Kohlbruggianen” als officieel begonnen kan worden geacht, of, zoals hij het zelf uitdrukt “een kalm verloop kan hebben.”

We zouden hier eerst willen opmerken dat men deze beide uitspraken, die als hoofdbezwaren tegen Böhls beschouwingen moeten gelden, ook bij Kohlbrugge kan vinden, zij het dan niet in de uitgewerkte vorm die de dogmaticus er in zijn wetenschappelijke geschriften aan gegeven heeft. Daarom heeft men in de aanvallen van Kuyper op Böhl toch dikwijls het gevoel of Kuyper ondanks zijn grote lof voor de eerbiedwaardige prediker van de gerechtigheid toch ook tegen Kohlbrugge zelf

opponeert.

Kohlbrugge's visie op Genesis 1 vers 27

De vertaling “God schiep de mens, in Zijn beeld en naar Zijn gelijkenis schiep Hij hem” komt bij Kohlbrugge herhaaldelijk voor; men kan ze al lezen in zijn behandeling van Romeinen hoofdstuk 7 uit het jaar 1839. In brieven en in zijn “Korte verklaring van Genesis 1, vers 27” (uit de handschriftelijke nalatenschap) en ook in een andere Schriftverklaring verduidelijkt hij deze afwijkende vertaling.

De heerlijkheid van God is de uitstraling, de uitgieting van Zijn Geestelijke volmaaktheden waarin wij geschapen zijn, in Christus, de Heere van de heerlijkheid. Die uitstraling is de Heilige Geest Die doorwerkt in ons leven. God had in Zijn wezen en uitstraling een beeld. Hij schiep de mens niet daarnaar, zoals een kunstenaar bijvoorbeeld iets schiept naar het beeld dat hij zich in zijn Geest eerst heeft voorgesteld, maar daarin. Door de zonde derven wij echter de heerlijkheid van God en zijn wij uit dat beeld gekomen. Het is de mens eigen te proberen het Beeld van God in zichzelf hersteld te krijgen, inplaats van te erkennen dat het Beeld van God nooit in hem, maar hij in het Beeld van God geschapen is.

In een brief van 1839 aan een vriend die opheldering vroeg over zijn formulering van Gen. 1: 27, *in* het beeld, vertelt Kohlbrugge hoe hij tot deze vertaling gekomen is. Nog voordat hij die vertaling “in Gods beeld” gebruikte, was de achtergrond van dat *in* hem al duidelijk. In een onderhoud met iemand over deze achtergrond voegde de gesprekspartner Kohlbrugge toe: U zult toch niet zeggen dat God de mens *in* Zijn beeld gemaakt heeft? “Ik had hier niet om gedacht”, heet het dan in de brief, “maar, mij dadelijk het Hebreeuws herinnerende, sloeg ik voor hem de Kanttekening op, zonder dat ik die kende, waarop hij verstomde. En toen ik hem rekenschap vroeg, waarom *in* een beeld niet goed was, bleef hij mij het antwoord schuldig.”

Kohlbrugge over Christus en de erfschuld

Over het tweede punt: dat Christus behalve de erfzonde ook de erfschuld op zich genomen heeft, is ten aanzien van Kohlbrugge het volgende op te merken.

Met felle woorden en krachtige uitdrukkingen heeft deze prediker van het *sola gratia*, zoals we al zagen, in zijn “Overdenking van het eerste hoofdstuk van het Evangelie van Matthéüs” aan de hand van de rij Bijbelse figuren uit het voorgeslacht van de moeder van de Heere en van het volk Israël getekend, hoe een mens uit en in zichzelf is en wat “vlees” is: één en al zonde, een zich afkeren van God, het weg zijn uit Zijn beeld.

In zulk “vlees” heeft de Zoon van God willen wonen en daarmee heeft hij de zonde van het hele menselijk geslacht op zich genomen. Want de mensen zondigen in Adam, door wie de zonde in de wereld is gekomen; met hem zijn zij als vlees solidair. Toch is Christus, hoewel zonde gemaakt, geen zondaar geweest. Want door de werking van de Heilige Geest is Hij uit de Maagd Maria geboren; daarom werd Hij door de engel Gabriël *dat Heilige* genaamd; ingegaan in de persoon van de zondaar, is Hij toch heilig.

“Christus konnte nicht Sünder werden, er konnte nicht falle und nicht sündigen, weil er freiwillig und schuldlos als unser Stellvertreter sich in unser Sünde-Fleisch hineinbegeben hatte. Er an und für sich hat daher keine Sünde, weil er nicht von einem Sünder entsprossen ist.” Aldus zou Kohlbrugge volgens één van de aankomende theologen die te Elberfeld onder zijn leiding zich verder kwamen ontwikkelen (in “Eine Erinnerung an Hermann Friedrich Kohlbrugge” uitgegeven in 1882), tegen hem op zijn vraag: hoe kan Christus Die in het vlees gekomen is, zonder erfschuld

zijn? geantwoord hebben.

Maar door het ingaan in het menselijk geslacht heeft Hij de schuld ervan, die Hij door Zijn geboorte niet had, ook op zich genomen zonder zelf te zondigen. In het antwoord op bovengenoemde vraag heet het namelijk verder:

“Ein armer Vater hinterliesse seinem Sohne tausend Thaler Schulden bei seinem Tode. Ein reicher König aber hätte Erbarmen mit dem armen Kinde und liesse seinen eigenen Sohn zum Sohne des armen Mannes erklären. Dadurch wird der reiche Königs-Sohn Erbe der tausend Thaler Schulden, ohne dass er Schuld daran trägt. So ist auch Christus zum Menschen-Sohn gemacht und dadurch der Erbe der sündlichen Natur des Menschen geworden. Die Sünde hat er daher an sich genommen, ohne gesündigt zu haben.”

Kuyper over Kohlbrugge

Merkwaardig is, dat Kuyper bij zijn aanval op Böhl Kohlbrugge in bescherming neemt. Kohlbrugge, zo zegt hij, was van huis uit Luthers en heeft altijd zijn grote liefde voor de Duitse reformator behouden. Hij is gereformeerd geworden en had gebroken met wat de latere Lutherse theologie leerde, maar “vertegenwoordigde in onze Gereformeerde kerk dat beminlijk type, dat nog uit de dagen van de Reformatie ongesplitst lag.” Daarmee heeft hij ook aan de gereformeerde theologie een onschatbare dienst bewezen.

Om Kuypers merkwaardige negatie van wat Kohlbrugge onder heiliging verstond aan te tonen, citeer ik verder letterlijk.

“Luthers Reformatie ging voorop en wierp zich daarom op de wortel van de zaak, dat is, op de *Rechtvaardigmaking door het geloof*, terwijl Calvijn, die daarna kwam, met heel de Zwitserse Reformatie meer de taak en roeping kreeg, om voor de vrucht te waken in de belijdenis van de *Heiligmaking*.

Doch, en dit kan niet duidelijk genoeg uitgesproken, deze echte belijdenis van de *Heiligmaking* was in de dagen toen Kohlbrugge optrad van de wijs van de baan geschoven, en onder haar naam was zulk een wettisch wederoprichten van het Werkverbond opgekomen, dat onze kerken en onze theologie metterdaad in gevaar verkeerden.

In de toongevende kringen was het ethische al aan het opkomen, en zelfs een man als Da Costa ging in de belijdenis van de *Rechtvaardigmaking* al niet meer zuiver in het door onze Reformatoren gelegde spoor.

En toen kwam Kohlbrugge, zo kennelijk onder Providentiële leiding, met een veerkracht die verbaasde en een doortastendheid die niets spaarde, ons op eenmaal de ware belijdenis van de *Rechtvaardigmaking* hergeven en het wettisch getimmerte omverwerpen.

Vandaar dat Kohlbrugge op dit stuk wel eenzijdig *moest* staan; dat was zijn *roeping*. Want hij herschonk ons een bestanddeel van de waarheid, dat *bedolven* was geraakt.

Op gelijke wijze de *Heiligmaking* uit te werken lag niet op Kohlbrugge's weg. Daardoor zou hij zijn prediking verzwakt hebben. En als man uit één stuk sloeg hij dan ook tot zijn dood toe aldoor op het ene zelfde aambeeld.

En zo verklaart het zich dan geredelijk, dat meer Luther dan Calvijn bij hem op de voorgrond stond, en is het alleszins begrijpelijk, dat Dr. Böhl en de overige Neo-Kohlbruggianen bijna gestadig bij Luther en Melanchthon ter schole gaan, maar Calvijn meest laten rusten, of eenzijdig citeren.”

Kohlbrugge zou over heiliging weinig gezegd hebben?

Bij de uitspraak, dat het niet op Kohlbrugge's weg lag, het stuk van de heiligmaking

uit te werken, wrijft men zich toch even de ogen uit. Als er één theoloog op verrassend nieuwe en toch Bijbelse wijze over de heiligmaking gesproken heeft, is het toch Kohlbrugge geweest!

Ik behoef alleen maar te noemen zijn veel omstreden preek over Romeinen 7: 14 en de behandeling van het hele zevende hoofdstuk uit die brief, geschreven na zijn “tweede bekering” die voor hem en door hem aan zo velen de grote bevrijding bracht na zoveel tobben over het feit dat aan Gods Wet voldaan moet worden en de mens, ook de bekeerde en wedergeboren mens, het toch niet kan.

Negeert Kuyper dit? Of gaat hij er aan voorbij met de suggestie dat Kohlbrugge de heiligmaking in de rechtvaardigmaking laat opgaan, zoals wel meer beweerd is? Maar Kohlbrugge is geen antinomiaan, al weet hij dat Christus de Wet vervuld heeft en hij weet wel degelijk van een wandelen naar het vlees en een wandelen naar de Geest ook bij de gelovigen. Uit hoofde van zijn zonde toegeven aan de kwade gedachten omtrent God, dat is naar het vlees. Maar blijven bij de Wet van de Geest des levens in Christus Jezus, dat is wandelen naar de Geest, die men ontvangt als de Heere Jezus bij ons verheerlijkt wordt. Vraagt men wat daarvan de vrucht is, dan antwoordt Kohlbrugge in zijn “Vragen en Antwoorden tot opheldering en bevestiging van de Heidelbergse Catechismus”, dat Paulus ons dit leert in Galaten 5 vers 22: Maar de vrucht van de Geest is liefde, blijdschap, vrede, lankmoedigheid, goedertierenheid, goedheid, geloof, zachtmoedigheid, matigheid.

Böhl en met hem de Neo-Kohlbruggianen, zo betoogt Kuyper verder, hebben nu wat bij Kohlbrugge begrijpelijk, verklaarbaar en vergeeflijk was, namelijk het op de voorgrond schuiven van de rechtvaardigmaking, gesystematiseerd, waarbij ze zijn afgeleden op de paden van de Platonische filosofie en uit het gereformeerde spoor zijn geraakt. Want Böhl en de Neo-Kohlbruggianen hebben wat bij Kohlbrugge zeer ad rem bij de rechtvaardigmaking werd opgemerkt, overgebracht op het terrein van de schepping en de wedergeboorte.

Tenslotte vat Kuyper zijn bezwaren tegen Böhl in een twaalfstal punten samen.

Kuypers “Het Werk van de Heilige Geest”

In een andere reeks Herautartikelen uit de jaren 1883 tot 1886, die handelde over Het Werk van de Heilige Geest en die later onder deze titel gebundeld verschenen, komt Kuyper bij de behandeling van bepaalde leerstukken hier en daar op de bezwaren die hij tegen Böhls opvattingen heeft, terug. Zo in het artikel Beeld en Gelijkenis. “Nog onlangs is dit uiterst belangrijk punt ter sprake gebracht door de bekende hoogleraar Ed. Böhl van Wenen, wiens oordeel hierop neerkwam, dat we lezen moesten alsof er stond, dat de mens in het beeld en niet naar het beeld van God geschapen is; dat dus het beeld van God niet gezocht moest worden in de natuur of wezen van de mensen, maar buiten de mens in God, en dat alsnu de mens in dat beeld was ingezet, in het licht van dat beeld was ingeplaatst, en dus, zolang hij in die stand bleef, in dat beeld Gods verkeerde en wandelde. Ging hij daarentegen uit de glans van dat beeld weg, dan viel hij, en behield niets over dan zijn eigen natuur, die vóór en na de val, naar deze hoogleraar beweert, dezelfde bleef.

Kuyper over Kohlbrugge

Toegekomen aan het bederf van onze natuur, willen we op dit oordeel van de ook door ons zeer hooggeschatte Wener hoogleraar uitvoeriger kritiek geven; te meer, daar we vast overtuigd zijn, dat Dr. Kohlbrugge, wiens gedachte Dr. Böhl hierin waant weer te geven, deze voorstelling niet zou hebben beaamd, maar weersproken.” Kuyper komt hier dus ook nog eens op Dr. Kohlbrugge terug; zo ook in de volgende passage:

“Geheel deze theorie omtrent het Beeld van God loopt er toch op uit, om enerzijds omtrent de vleeswording van het Woord, en anderzijds omtrent het werk van de heiligmaking denkbeelden op naam van Dr. Kohlbrugge te verspreiden, die deze uitnemende kerkleeraar in onverzoenlijke strijd zou brengen met de belijdenis van de gereformeerde kerken. En waar nu al zoveel op naam van deze ‘rechtvaardige in zijn gedachten’, die we hebben liefgehad en nog liefhebben na zijn sterven, door welmenende, maar niet altijd even voorzichtige volgelingen wordt rondgevent, zou het ons leed doen, indien er door dit werk van Dr. Böhl een duurzame kloof ging gapen tussen de nagedachtenis van deze prediker van de gerechtigheid en de belijdenis van onze vadersen.”

Kuypers kritiek op Böhl over “geschapen in het beeld Gods”

Een apart hoofdstuk wijdt Kuyper aan de “Neo-Kohlbruggianen”, waarin hij op dezelfde kwesties terugkomt en waar vooral de bewering aangevochten wordt dat Böhl het Beeld van God tot iets maakt, dat men geheel kan wegdenken zonder dat een mens ophoudt mens te zijn.

Hij doelt hier op de uitspraak van Böhl, dat verschillende “zonden”, als het hebben van begeerten en hartstochten, het kennen van vrees, toorn, jaloezie enz. eerst tot “zonde” worden door het gebod van de Wet en door de verkeerde levensrichting die de mens heeft ingeslagen, toen hij uit het Beeld van God geraakte. Kuypers kritiek hierop is, dat een dergelijke beschouwing de gerechtigheid en heiligheid mechanisch buiten de mens plaatst en dat juist de organische samenhang die bestond en bestaan moet tussen dat beeld en ons eigen wezen, gehandhaafd moet worden. Bij de psychologische verklaring van wat Kuyper als Böhls fout ziet wordt eerst weer Kohlbrugge met ere genoemd.

Kuyper over Kohlbrugge, over Böhl en de “Neo-Kohlbruggianen”

“Gelijk men weet heeft Dr. Kohlbrugge met zo heerlijke geloofsbezieling de wederoprichting van het werkverbond midden in het genadeverbond bestreden, en weer met klem en nadruk ons ingeleid in het geheel volbrachte werk van onze Middelaar, waaraan wij niet het allergeeringste hadden toe te doen.

Dit dwong deze ‘prediker van de gerechtigheid’ telkens het kind van God te noodzaken, dat hij indacht, wat hij buiten zijn Christus was. En dan natuurlijk is er niet het allerminste onderscheid tussen een kind van God en de goddeloze. Dan liggen allen op één hoop.”

De fout van Böhl ziet Kuyper nu hierin, dat hij uit het feit dat een kind van God zijn leven buiten zichzelf heeft, concludeert dat Adam, die toch ook een kind van God was, dus ook zijn leven buiten zichzelf gehad moet hebben en het Beeld van God dus niet in, maar buiten de mens was. Immers, aldus Kuyper, het kind van God blijft tot aan zijn dood toe zondaar en eerst daarna komt de volkomen verlossing. Vóór Adams val echter was de zonde er nog niet en Adam kon dus toen nog niet zeggen dat hij op zichzelf midden in de dood lag.

In het hoofdstuk “De zonde geen blote ontkenning” (evenals het bovenstaande in Deel II van Het Werk van de Heilige Geest) opponeert Kuyper tegen Böhls uitspraak dat de mens vóór en na de val dezelfde bleef wat zijn natuur betreft. Ook hier neemt Kuyper Kohlbrugge in bescherming tegenover Böhl. Als onze natuur na de val niet veranderd is, dan blijft bij de verlossing die natuur ook onveranderd aldus is Kuypers gevolgtrekking. Maar, zo gaat hij verder: zoiets heeft Kohlbrugge nooit geleerd. Kohlbrugge heeft altijd krachtig en beslist gesproken van de wezenlijke verdorvenheid

van onze natuur; hij zal dus nooit geleerd hebben dat de val ons wezen en onze natuur intact liet. Had hij dat gedaan, dan zou Kuyper daarin een dwaling gezien hebben.

Ook op andere plaatsen in deze studie wordt Kohlbrugge geprezen.

Als Kuyper het heeft over “Onze Schuld”, wijst hij erop dat het daarbij niet gaat om een ethische opvatting: hoe word ik, zieke, weer gezond? maar om de juridische: hoe komt God, wiens recht geschonden werd, weer tot zijn recht? De gereformeerde belijdenis vraagt niet eerst naar de mens, maar naar God; daarom heeft het geen zin over heiligmaking te spreken, als men niet eerst voor rechtvaardigmaking opkomt. “En daarin”, aldus Kuyper, “ligt de heerlijke verdienste van Dr. Kohlbrugge, dat hij het was, wie dit om zijn God gesmart heeft, die met een forse ruk aan dit verachten van Gods recht paal en perk heeft gesteld, en het ook aan onze kerk en aan ons weer heeft toegeroepen: Broeders de rechtvaardigmaking voorop!”

Bij “Inplanting in Christus” zet Kuyper uiteen dat op de vereniging met Christus ook ja, juist, bij het stuk van de wedergeboorte de grootste nadruk moet worden gelegd. Dat deed Calvijn, dat deden steeds alle gereformeerde godgeleerden, van Beza tot Comrie en van Zanchius tot Kohlbrugge. “Wat Kohlbrugge zo sterk uitdrukte: ‘Ook al is men wedergeboren, ook al is men een kind van God, ook al is men een oprecht gelovige, toch is men buiten die mystieke band met Christus in zichzelf niets, niets dan een verlorene en goddeloze’ was steeds de heerlijke belijdenis van al onze kerken. Och het was niets, dan wat ons Avondmaalsformulier zo schoon zegt: dat wij buiten Christus, in onszelf, midden in de dood liggen.”

Als de Rechtvaardigmaking als apart hoofdstuk uitvoerig ter sprake komt, roemt Kuyper de grote verdienste van Luther in de reformatietijd en van Kohlbrugge in zijn eeuw. “Toen nu in onze eeuw nogmaals een eigengewerkte heiligmaking als de eigenlijke kracht van de verlossing op de voorgrond trad, was het Kohlbrugge’s niet geringe verdienste, dat hij nogmaals, zij het ook enigszins minder veelzijdig dan de Hervormers, dit stuk van de rechtvaardigmaking weer met doordringende ernst op het geweten van de Christenheid bond. Iets wat, voor de oude stam van de gereformeerden overbodig, daarentegen zeer van pas kwam in de kringen, waar men een lossere tuil van waarheid vlocht en het rechtsbesef had laten verzwakken. Ten dele al in ons land, maar vooral buiten onze erve. In Zwitserland en Bohemen zijn er tal van groepen, die eigenlijk weer eerst door Kohlbrugge van het onmisbare van de rechtvaardigmaking hebben gehoord.”

In het derde deel van Het Werk van de Heilige Geest komt het vraagstuk van de heiligmaking in behandeling. Kuyper spreekt hier van een linkervleugel van de Kohlbruggianen, die zozeer de rechtvaardigmaking in het licht stellen, dat daardoor onvermijdelijk de heiligmaking in de schaduw geplaatst wordt. Dit kan Kuyper in zoverre nog waarderen dat daardoor een tegenwicht geboden wordt tegenover de ethischen, die alleen van heiligmaking spreken en door wie de rechtvaardiging door het geloof, hoewel ze die niet loochenen, zo goed als niet genoemd wordt. Er zijn echter ook andere Kohlbruggianen “die met bedachtzaamheid in de paden wandelen, waarin de prediker van de gerechtigheid uit Elberfeld hun is voorgedaan, en die dit doen in de door hem bedoelde zin. En zelfs waar jongere volgelingen afwijken, waarderen we het in hen ten eerste, dat ze met zoveel nadruk voor de bestreden en weggecijferde, vervalste en uitgewiste rechtvaardigmaking opkomen.”

Van de leermeester wordt later nog eens herhaald: “Niet dankbaar genoeg kunnen we Dr. Kohlbrugge zijn, dat hij deze giftige leer (van het werkverbond) bij de keel gegrepen en buiten het heilige erf geworpen heeft” En dan krijgen de verkeerde volgelingen rechtstreeks en Böhl zijdelings een veeg uit de pan: “en kan omgekeerd

niet diep genoeg het roekeloos bedrijf van velen van zijn zogenaamde volgelingen worden betreurd, die, wanende te deze herauten van Kohlbrugge's bedoelen te zijn, zich omgekeerd schuldig maken aan een wegcijferen van alle tragsgewijze heiligmaking en daardoor aan een wegedeneren van het werk van de Heilige Geest in de wedergeborene. Deze broeders hebben natuurlijk dit oogmerk volstrekt niet. Integendeel; ze wanen niets minder te doen, dan nog altijd de demon te knevelen, die Kohlbrugge met zijn reuzenhand op de grond wierp. Maar ze vergeten, dat Kohlbrugge's strijd nooit tegen de heiligmaking, maar alleen tegen haar karikatuur ging, en merken zelf niet, hoeveel heerlijks ze in de gemeente van God door hun eenzijdigheid verwoesten. Kohlbrugge heeft nog bij zijn leven voorzien, hoe dit gevaar van de kant van zijn jongere volgelingen dreigde. Hij heeft er schrijver dezes herhaaldelijk over geklaagd, hoe hij dit gevaar duchtte. En het is uit dankbare erkenning voor wat hij van Kohlbrugge ook voor dit stuk van de leer te danken heeft, dat hij zich hiermee kwijt van de hoogernstige plicht om zijn jongere volgelingen te waarschuwen."

Bij de Toepassing van de Heiligmaking wordt nog eens onderstreept dat er geen heiligmaking bestaat buiten Christus om. Alleen in de unio mystica wordt de bekeerde mens een rank van de wijnstok Christus. Buiten Christus immers ligt een mens midden in de dood. "Buiten de Middelaar gerekend, ja, dán is het krasse woord van Kohlbrugge niets dan de uitdrukking van de zuivere waarheid, dat een bekeerde of onbekeerde dan precies eender is."

Böhl contra Kuyper in "Zur Abwehr"

Op Kuypers aanvallen antwoordde Dr. Böhl in een in 1888 te Amsterdam uitgegeven werkje: "Zur Abwéhr. Etliche Bemerkungen gegen Professor Dr. A. Kuypers Einleitung zu seiner Schrift: Die Incarnation des Wortes" waarin hij niets van zijn zienswijze aangaande het Beeld van God, de incarnatie en daarmee samenhangende problemen, uiteengezet in zijn Dogmatik, terugneemt. Men moge, zo zegt hij, deze nieuwe uiting voor overbodig houden. De aanval van Dr. Kuyper in de Inleiding tot de nieuwe uitgave van oude Herautartikelen legt hem de plicht op te spreken.

Kuypers hoofdbezwaar tegen Böhl en de theologen onder de "Neo-Kohlbruggianen", als tegenhanger van zijn waardering voor Kohlbrugge, was toch eigenlijk dat deze mannen van de wetenschap tot een systeem gingen maken wat hun grote voorganger in een bepaald verband als waarheid gezien en naar voren gebracht had en dat ze daardoor de waarheid geweld aandeden en tot onschriftuurlijke voorstellingen kwamen.

Böhl maakt ter verdediging van zijn systematiseren van wat Kohlbrugge uit de Heilige Schrift gepuurd, in geloofservaring voor waar bevonden en in zijn preken en Schriftuitleggingen geleerd had de rake opmerking, dat er bij de oude reformatorische kerkleraren hiaten (geen fouten!) zijn, die om aanvulling vragen. Calvijn had sedert het midden van de Hervormingseeuw door de onzalige strijd die hij had te voeren voor de juiste opvatting over het avondmaal, geen tijd zich met de kwesties die hier in het geding zijn bezig te houden en waarvoor toch dringend een oplossing of duidelijke formulering vereist was. "Wenn wir uns nicht zu der Höhe des Glaubens emporschwingen können, dass Gott seiner Kirche auf Erden immer einen Gnadenbeweis auch darin gibt, daxis er die Erkenntnis mehrt, dann bleibt uns nichts übrig, denn als Theologen abzudanken oder in römisch-katholischer Weise auf den Lorbeeren der alten Väter auszuruhen und zu schlafen." Hij voegt eraan toe dat Dr. Kuyper het recht om verder te gaan dan Calvijn in zijn beschouwingen en verhandelingen over het werk en genadeverbond voor zichzelf wel laat gelden.

Kuyper handhaaft zijn bezwaren tegen Böhl

Op Böhls verdediging in *Zur Abwehr* antwoordde Kuyper nu weer in de Voorrede die hij schreef, toen zijn artikelen over “Het Werk van de Heilige Geest”, inmiddels in *De Heraut* verschenen, in 1888 in boekvorm werden uitgegeven. Beide heren namen in de polemiek geen blad voor de mond.

Böhl: Dr. Kuyper heeft het niet nodig gevonden na het verschijnen van mijn geschrift over de Incarnatie en mijn Dogmatiek één woord aan de artikelen die hij in zijn weekblad geschreven had te veranderen, toen hij ze voor de boekuitgave klaar maakte. Hij moet dus niet veel uit mijn werken geleerd hebben. Ja,, zeer onduldbare fouten zijn in die nieuwe editie blijven staan, tot verbazing van de geleerde wereld.

Kuyper: Had ik de vrije tijd waarover Dr. Böhl beschikt, dan beantwoordde ik hem het liefst door uitvoerige noten op de tekst van zijn verweerschrift te leveren, om van, stukje tot beetje aan te tonen, hoever Dr. Böhl van de door onze vaders beleden waarheid afdoolt. Op de schimpscheuten en karikaturen, waarvoor Dr. Böhl in zijn *Zur Abwehr* mij tot mikpunt koos, antwoord ik alleen dat ze mij om zijnentwil bedroefd hebben. Wat nu de twaalf ongerijmdheden betreft die Dr. Böhl wilde laten rusten, ik leg ze hem nogmaals voor. Zo hij er al niet op ingaat, licht vormen ze toch een dam tegen het breder uitvloeien van deze brakke wateren op ander veld. En als Kuyper de geschilpunten met Böhl terugbrengt tot één hoofdgenschil, namelijk de kwestie of Christus gelijk één van ons geboren is onder de toerekening van Adams schuld dan verwijt hij Böhl dat deze op dit punt in zijn *Zur Abwehr* te weinig is ingegaan. Dat is volgens Kuyper geen gebrek aan wetenschappelijke zin bij Böhl, maar niets dan krijgslist en vrucht van taktiek! Böhl gaat op zijpaden schermutselen, een teken dat hij zelf zijn positie voor zwak houdt.

De zakelijke bezwaren die Kuyper tegenover Böhls opvattingen heeft en die hij ook na *Zur Abwehr* onverzwakt handhaaft, formuleert hij dan nog eens in zijn al vroeger genoemde twaalftal punten met toelichting.

Theologen over Böhls en Kohlbrugge's opvattingen

Blijft nu nog de vraag: wijkt Böhl in zijn systematisch dogmatiseren nu werkelijk af van Kohlbrugge en voert zijn uitwerking van Kohlbrugge's bij exegese gedane uitspraken inderdaad tot onschriftuurlijke bespiegelingen, zoals Kuyper hem verwijt?

Het zou ons te ver voeren en te veel het bestek van ons onderwerp te buiten gaan, als we Böhls geschriften en Kuypers dogmatisch systeem in zijn geheel kritisch zouden moeten bespreken om op bovenstaande vraag zelfstandig een gefundeerd antwoord te kunnen geven. Het ging er ook in dit hoofdstuk om de relatie van Kuyper tot Kohlbrugge in zijn conflict met Böhl te doen uitkomen.

Vooreerst zij hier gezegd dat de meningen inzake Böhls opvattingen verschillend zijn. Zij voor wie Kohlbrugge het bevrijdende woord over heiliging en “nieuwe mens” gesproken heeft, want er is één lijn van “Urstand” over “Abfall” naar “Rechtfertigung und Heiligung” zullen bij Böhl wel gedurfd maar toch logisch uiteengezet vinden, waarop ze door Kohlbrugge werden aangesproken en wat ze in Heilige Schrift en geloofservaring bewaarheid vonden.

Wie met Kuyper meent dat de wedergeborene niet slechts een andere levensstijl, maar ook een nieuwe innerlijke habitus verkregen heeft, zal met Böhls opvattingen derhalve onmogelijk akkoord kunnen gaan. Hij zal daarbij echter noodzakelijk ook ten opzichte van Kohlbrugge's prediking reserve in acht moeten nemen.

Berkhouwer: "Kohlbrugge in onze tijd"

Dr. G.C. Berkouwer gaat ten opzichte van Kohlbrugge-Kuyper meer synthetisch te werk, als hij in zijn Referaat (voor de 31^e wetenschappelijke samenkomst van de Vrije Universiteit op 14 juli 1948) "Kohlbrugge in onze tijd" een pleidooi voor een juist verstaan van Kohlbrugge houdt. Hij zegt dat Kohlbrugge wel zelf schuld had aan het ontstaan van excessieve ultra-Kohlbruggiaanse stromingen (uit het verband mag men wel opmaken dat hij hierbij ook aan Böhl denkt) en zo heeft meegewerkt aan de formulering van dilemma's die in de 20^e eeuw een belangrijke rol zouden gaan spelen. Wanneer men wil letten op de reactiemomenten, dus de eenzijdigheden, die in Kohlbrugge's theologie een duidelijke en voornamelijk rol spelen, dan zou de problematiek Kohlbrugge-Kuyper, waartoe de strijd in de theologie van de laatste decennia zo vaak terug te brengen is, los van de constructie komen te staan waarmee men haar heeft belast. Ook Kohlbrugge, aldus Berkouwer, wist van een in de gelovigen wonende Heilige Geest, van het "inklevende" in de oprechten van gemoed en kon schrijven over geloof, hoop en liefde, die ingeschapen zijn, "ingegoten, ingeplant van God de Vader door de Heilige Geest."

Ik onderbreek hier even Berkouwers betoog om er de aandacht op te vestigen, dat Kohlbrugge met de woorden hier vermeld toch niet hetzelfde bedoelt als Kuyper.

Kohlbrugge redeneert steeds van God uit. Zo zegt hij in één van zijn preken over Psalm 51 dat het geloof niets anders is dan de Heilige Geest die in ons woont. Van een ingieting of instorting van levensgerechtigheid, waarvan Kuyper bijvoorbeeld spreekt in een Heraut artikel ("Het verbond van de werken") wil hij niet weten; ook na de wedergeboorte hebben we niets in onszelf dat voor God aangenaam zou kunnen zijn, geen spoor van heiligheid. "Wordt ons heiligheid ingestort bij de vrije rechtvaardigmaking?" zo luidt vraag 92 van zijn "Enige vragen en antwoorden tot zelfonderzoek" en het antwoord daarop laat aan duidelijkheid niet te wensen over: "Volstrekt niet; God rechtvaardigt als Rechter de goddeloze, op grond van Christus' genoegdoening, gerechtigheid en heiligheid, alléén uit geloof, zonder werken van de wet."

Door de gemeenschap van de in ons wonende Heilige Geest "ondervind ik echter dat alles wat ik denk en doe als Gode welgevallig, Zijn daden zijn." "Is er dan een inklevende heiligheid in de gelovigen?" heet het in vraag 94; het antwoord luidt: "God ziet geen andere heiligheid aan dan de heiligheid van Christus, welke aan het geloof, zonder werken van de wet, tegelijk met Zijn genoegdoening en gerechtigheid geschonken en toegerekend wordt (zie Heidelbergse Catechismus vraag 60). *Maar dit is inklevend in de oprechten van gemoed*" (cursivering van mij, Gr.) "dat de Heilige Geest in hen blijft, Die hen troost en leert bidden dat God de Heere met hen doe en in hen werke, wat Hij in Zijn genadeverbond, Ezechiël 36 vers 27 beloofd heeft, weshalve ook het zaad van de wedergeboorte in hen blijft, 1 Joh. 3 vers 9, en hun geloof niet ophoudt. En zo mogen alle ellendigen, die op de Heere hopen, de genade van hun volharding voor zeker houden."

Kuyper redeneert van de mens uit. Wel wordt door God van Zijn kinderen als zij staan in het geloof heel de ongerechtigheid weggenomen, wel is dan de wet tot zwijgen gebracht maar God schenkt de wedergeborene "toch nog een meerdere genade, door hem nu ook op bovennatuurlijke wijze in te storten een heilige hebbelijkheid." (Het werk van de Heilige Geest II, 46). "Die inklevende hebbelijkheid heeft dus de wedergeborene mens, al is ze door de Heilige Geest in ons gewrocht" (blz. 50) en kan ze "zeer goed bestaan en voortduren zonder te werken." "En zo dus kan ook de hebbelijkheid van heilige zin zeer wel in onze ziel blijven kleven, ook al werkt de stroom van onheiligheid er weer tijdelijk overheen." (blz. 51).

Beiden, Kohlbrugge en Kuiper, spreken wel over hetzelfde, maar zeggen toch niet hetzelfde. Van geloof, hoop en liefde die bij ons blijven hier beneden, zegt Kohlbrugge: “Zij zijn de uitverkorenen ingeschapen, ingeplant, ingegoten van God de Vader, door de Heilige Geest.” Ze zijn echter geen hebbelijkheid van óns, maar “worden door die Geest onderhouden.”

Voor uitvoeriger uiteenzetting van verschillende visie verwijs ik naar Dr. Lochers “Toelichting en Verweer” pag. 106 en volgende aan wie ik een enkele bewijsplaats ontleende.

Brengt men anderzijds in rekening, zo heet het bij Berkouwer, dat Kuiper er niet altijd in geslaagd is, zuivere vorm te geven aan de religieuze motieven van zijn denken en dat bij hem niet altijd duidelijk tot uiting komt, dat de eigenlijke achtergrond van zijn visie op de wedergeboorte samenhang met de belijdenis van zonde en bederf, dan zou niet alleen de sympathie van Kuiper voor Kohlbrugge verklaarbaar zijn, maar de controverse in het Kohlbrugge-Kuiperprobleem ook in onze tijd zijn fataliteit verliezen.

Böhl en de Neo-Kohlbruggianen hebben op Kohlbrugge’s eenzijdige uitspraken te zeer de nadruk gelegd zo mag men Berkouwers bewering: “Het zijn deze reactiemomenten, die ook op het praktische leven meermalen hun stempel zetten” wel interpreteren en daarmee redeneert hij dan geheel in de lijn van Kuiper. “Eén van de gevolgen daarvan was”, zo luidt Berkouwers boude conclusie, “dat de grenzen tussen Kohlbrugge en het Neo-Kohlbruggianisme dogmatisch vervaagden en men soms in Kuiper ging bestrijden wat in andere vorm al bij Kohlbrugge te vinden was.”

Door theologen die als vrienden van Kohlbrugge gelden wordt Böhl in bescherming genomen en worden Kuipers bezwaren weerlegd.

Locher in “Toelichting en Verweer”

Dr. J.C.S. Locher heeft in zijn “Toelichting en Verweer” aangetoond, dat de opvatting van de zonde nauw samenhangt met de vertaling dat de mens *in* het Beeld van God geschapen is. Deze opvatting wordt door Kuiper verkeerd voorgesteld als hij zegt dat dan bij Böhl de zonde geen macht in ons is, maar slechts een uitstralen in ons van de macht van de dood. Böhl beweert: “Sünde ist die Uebergabe des Menschen (Adams) an den Teufel, um dessen Willen zu thun, anstat zu verharren bei dem Worte und Gebote, das aus Gottes Mund gegangen.” Daartegen zal wel geen gelovige bezwaar willen inbrengen. Nu formuleert Böhl deze uitspraak ook zo: “Oder was dasselbe ist in anderen Worten: Sünde ist das selbstbewusste Hinübertreten des Menschen aus der Sphäre des Bildes Gottes in die Sphäre des Todes und das Verharren in dieser Sphäre.” Het gaat er hier om wat “zonde” is voor God. Of de zonde alleen van buiten komt of dat ze ook van binnen zit, daarover zegt Böhl: “Die *eine* Sünde Adams genügt, um über alle Menschen das Verhängnis der Verdammung zu bringen. Dies ist die *eine* Seite des von Adam ahzuleitenden Verderbens. Die *andere* Seite dieses Verderbens besteht darin dass an die Stelle der Hingabe an Gottes Willen sofort getreten ist die Richtung des Selenkräfte auf alles was gesetzwidrig ist; d.h. was in Gedanken, Worten und Werken dem Gesetze Gottes widerspricht.”

Locher heeft vanuit Böhls visie, die eveneens Kohlbrugge’s visie is naar hij aantoont, de twaalf stellingen van Kuiper tegen Böhl weerlegd. (Toelichting en Verweer, blz. 180-187).

Gerssen: “Böhl en Kuiper”

S. Gerssen schreef in “Kerk en Theologie” (V, 1; 1954) een artikel “Böhl en Kuiper”; in het “Kerkblaadje” (orgaan van de kring van vrienden van Kohlbrugge; XLV, 14-18;

1954) behandelde hij hetzelfde onderwerp in meer populaire vorm. Zijn gedachtegang, waarmee ik mij geheel kan verenigen, geef ik hier vrij weer.

Gerssen betoogt dat Böhl over de incarnatie niet andere denkt dan Kohlbrugge; het woord “Neo-Kohlbruggiaan” dat Kuyper ook in dit verband zo graag gebruikt, is op Böhl niet van toepassing. Het enige verschil is dat Böhl een wetenschappelijke uiteenzetting geeft en dat Kohlbrugge zijn opvattingen in prediking verkondigde, waardoor de accenten soms anders komen te liggen.

De strijd tussen Kuyper en Böhl gaat in hoofdzaak over drie punten: beeld van God, leer van de erfzonde en rechtvaardiging en heiliging. Deze punten hangen ten nauwste met elkaar samen.

De mens Adam, geschapen in het Beeld van God, geraakte uit dit beeld en kwam in een verkeerde houding tegenover God te staan, toen hij toegaf aan de influisteringen van Satan. Als God met hem spreken wil moet hij hem zoeken en roepen: Adam, waar bent u? Dat Adam in een verkeerde positie tegenover God kwam te staan, was “schuld” en dat zijn handelen in die verkeerde positie verkeerd was, dat is “zonde.”

Die schuld en die zonde rustten niet alleen op Adam zelf, maar op heel zijn geslacht. Door hem kwam de dood in de wereld, waaraan wij allen deel hebben. In de scheve stand waarin hij kwam te staan, zijn wij allen geboren. In die verkeerde instelling tegenover God leven wij, zijn wij verkocht onder de zonde, zijn wij “vlees”, zijn onze beste werken als een wegwerpelijk kleed, zijn wij verdorven. Wij hebben de schuld van Adam, de vader van de geslachten, meegekregen en daardoor ook de zonde, omdat ook wij in onze afkeer van God niets anders dan het verkeerde kunnen doen. Zijn schuld en zijn zonde worden ons toegerekend, zoals ons in geloof ook de schulddelging en de heiliging van Christus toegerekend worden.

De mens verliest niet iets in zijn zondeval zoals Kuyper het voorstelde dat hij in zich heeft. De zonde is ook geen substantie in ons, maar een gebeuren, namelijk het God de rug toekeren en aan de Satan gehoor geven. Wij zijn in onszelf uit het beeld, maar de gelijkenis waarnaar we geschapen zijn, hebben we behouden: de uitstraling van de heerlijke deugden van God. Daarom spreekt Psalm 8 van de heerlijkheid van de mens, een weinig minder gemaakt dan de Engelen. Wel maken wij ook die heerlijkheid tot een vloek, maar als in Christus de zonde wordt weggedaan, zal die heerlijkheid tenvolle openbaar worden.

Door wedergeboorte komen wij terug in het Beeld van God, wanneer wij als nieuwe mens, in een nieuw kleed, in Christus, weer in de juiste stand voor God zullen kunnen staan; dan zal ook de niet verloren maar verdonkerde gelijkenis in volle heerlijkheid kunnen uitstralen.

In geloof, door wedergeboorte, uit genade, worden wij in Christus èn rechtvaardig èn heilig. Ook de heiligheid van Christus wordt ons toegerekend. Dit is Kuyper met Böhl eens, maar hij noemt het alleen “de juridische kant” van de zaak. De andere kant is de “levensgerechtigheid” van de bekeerde zondaar. Böhl (en Kohlbrugge) zien de verandering van de zondaar door bekering alleen in zijn verhouding tot God. Kuyper legt bij wedergeboorte iets in de mens, ingebracht door de Heilige Geest. Kohlbrugge en Böhl spreken ervan dat de Heilige Geest zelf in het hart van de wedergeborene komt wonen; er komen geen nieuwe kwaliteiten in de mens zelf; van zichzelf is hij zondaar en blijft dat, in geloof weet hij dat Christus in zijn vertwijfeling hem vrij spreekt én heilig verklaart; hij is “oude mens” in zichzelf, “nieuwe mens” in Christus. Kuyper interpreteert Kohlbrugge niet juist als hij zegt dat diens belijdenis van de verdorvenheid van ons natuur zo volkomen is, “dat het niet anders kan of hij moet én in de val en dus ook in het werk van de verlossing een verandering van onze natuur beleden hebben.” Niet onze natuur verandert in de wedergeboorte, maar onze

verhouding tot God.

Christus kan ons Zijn schuldeloosheid en zondeloosheid toerekenen, omdat Hij zowel het één als het ander gedragen, op zich genomen heeft, doordat Hij één van ons geworden is, “vlees” geworden is tot in de uiterste consequentie. Hij trad uit het Beeld van God, kende de Godverlatenheid, leefde in de sfeer van de dood. Hij heeft er zich echter “doorheen geloofd”, terwijl Hij in gehoorzaamheid schuld en zonde van het hele menselijk geslacht aanvaardde. Zo heerste de zonde niet over Hem, maar werd Hij de Heerser over schuld en zonde en dood.

Zegt men echter met Kuyper dat de zonde niet is een verkeerde daad, een verkeerde positie tegenover God, maar dat ze zit in ons eigen wezen als een kenmerk dan kan men niet zeggen dat Christus volkomen “vlees” is geworden, dan stond Hij buiten de verzoeking van Satan dan verliezen we een deel van de troost die er schuilt in Zijn komen in het “vlees.”

Kuyper respecteert na de Doleantie wel Kohlbrugge, maar niet de “Neo-Kohlbruggianen”

Nu zouden we nog de vraag kunnen stellen hoe het dan komt dat Kuyper die toch scherpzinnig genoeg was, in Böhl afkeurde wat hij in Kohlbrugge prees.

Het antwoord daarop heeft Kuyper zelf gegeven: wat bij Kohlbrugge vergeeflijke eenzijdigheid was, moet bij Böhl en de “Neo-Kohlbruggianen” als uitgewerkt systeem veroordeeld worden.

Men zal mijns inziens ook nog een andere factor bij de beantwoording van de te stellen vraag in rekening moeten brengen. En wel deze: Kuyper heeft ondanks zijn soms tegenstrijdige opvattingen voor Kohlbrugge innerlijk steeds groot respect gehad. In de levensperiode toen Kuypers modernisme schipbreuk leed en hij zocht naar en worstelde om bekering, had hij Kohlbrugge gelezen en gevoeld dat door die prediker Goddelijke waarheid verkondigd werd. Intuïtief heeft hij toen geweten dat Kohlbrugge sprak als een man van God en nooit kon hij dat intuïtieve weten ontrouw worden.

Wel heeft Kohlbrugge hem teleurgesteld door zijn later streven af te wijzen; wel ix Kuyper wel eens echt boos op Kohlbrugge geweest toen deze hem zonder meer zei dat hij met zijn plannen niet de weg van het geloof ging, in zijn hart raakte hij toch niet los van Kohlbrugge.

Kuyper over Kohlbrugge in 1892

Ook na de Doleantie nog, in 1892, geeft Kuyper als vroeger blijk van dat respect, als hij in Herautartikelen een Toelichting op de Heidelbergse Catechismus geeft. En in de latere herdrukken daarvan “E Voto Dordraceno” (eerste boekuitgave 1892-’96) neemt hij van de daarin geuite waardering voor Kohlbrugge niets terug, al maakte hij van het begin af enige reserve. Als hij namelijk bij de behandeling van Zondag 31 in één van de stukken over neo-orthodoxe predikers schrijft die “de vergeving van zonden als iets bijkomstige beschouwen, onder geloof zekere levens gemeenschap met de God-mens verstaan, en in hoofdzaak er zich op toeleggen om het Werkverbond weer op te richten door een aandringen op een niet-Evangelische, maar Semi-pelagiaansche prediking” heet het van Kohlbrugge:

“Dr. Kohlbrugge heeft dit te Zijner tijd al helder doorzien, en hij had volkomen gelijk, toen hij hiertegen toorde als tegen een gehele onderstebovenkering van onze belijdenis. Jammer slechts dat hij dit hoofdpunt meer Luthers dan Gereformeerd ontwikkelde, en dat zijn volgelingen, zoals het altijd pleegt te gaan, wat bij hem slechts eenzijdigheid was, ontwikkeld hebben tot ketterse overdrijving. Maar in de

hoofdzaak staat elke goed Gereformeerde beslist aan zijn zijde. De rechtvaardigmaking door het geloof in Christus' zoenbloed moet de hoeksteen blijven waar elke prediker het gebouw van zijn preek op doet rusten. De heiligmaking mag niet met de rechtvaardigmaking verward worden. En de heiligmaking die in de kerk van Christus thuis hoort, is een uitvloeisel en vrucht van wat Christus voor ons verwierf. En niet een kleed ter bedekking van onze schande en schaamte, dat we zelf weven, en waarvan ons dus de verdienste zou toekomen."

Dit diepe respect had Kuyper voor Böhl en andere volgelingen van Kohlbrugge, die hij ook in bovenaangehaalde passage zijdelings nog even een duw geeft, niet. Hier ligt het vermoeden voor de hand dat het feit, dat Böhls vrienden in Nederland Kuyper op de weg van de Doleantie niet zijn gevolgd, Kuypers oordeel over hen niet gunstig beïnvloed heeft.

13. Slotbeschouwingen

Het ging er in de voorgaande hoofdstukken niet in de eerste plaats om, de beide mannen die er steeds in genoemd werden, met elkaar te vergelijken, maar hun contacten na te gaan en te zien hoe ze op elkaar reageerden vanuit hun eigen geaardheid, geloofsbeschouwing en streven en daarbij de achtergronden van hun persoonlijke geloofsvisie en theologie te belichten.

In dit laatste hoofdstuk willen we hun persoon en werk toch ook in grote trekken nog eens naast elkaar stellen. Waar door de fragmentarische behandeling die de aard van ons onderwerp meebracht, aan beiden, of aan één van beiden, te kort werd gedaan, moge hier een enkele aanvulling volgen. Het is ook nu niet onze bedoeling het thema “Kohlbrugge en Kuyper” uit te putten; het hier gebodene moge eerder een bijdrage zijn, waarmee voortgezet onderzoek speciaal over de theologie van Kohlbrugge en Kuyper, gediend zou kunnen zijn.

Vergelijking van Kohlbrugge's levensgang met die van Kuyper

Meet men met de maatstaf van het succes en denkt men dan aan de brillante carrière die Kuyper gemaakt heeft, dan slaat Kohlbrugge maar een pover figuur.

Beiden waren in hun jeugd begaafde jonge mannen, wier verstandelijke aanleg het hun mogelijk maakte om met eer datgene te bereiken, wat ze zich met en door de wetenschap ten doel gesteld hadden: de kennis en de bevoegdheid om als predikant in een gemeente werkzaam te zijn. Bij beiden waren de omstandigheden zo, dat het voor de beëindiging van hun universitaire studie gewenst was door eigen productiviteit, in casu het geven van lessen, de financiële zorgen van hun ouders te verlichten. Kohlbrugge had het in dit opzicht moeilijker dan Kuyper.

De eerste toch voelde in het ouderlijk gezin aan den lijve de druk van de tijden. De zeepziederij van zijn vader ging in de periode van Franse overheersing slecht; hij moest hard meewerken in het bedrijf, stond 's avonds laat met de pook om het ketelvuur op te stoken in de ene hand en een studieboek in de andere. Tegenslagen blijven het gezin en hem ook overigens niet bespaard. Door bedrog verliest zijn vader de zeepziederij. Deze wordt ziek en sterft als Frits, de oudste zoon, 22 jaar oud is; ook het sterven van jongere kinderen in het gezin bracht droefheid.

Maar beiden bereikten hun doel en werden proponent. Daarna is de weg die elk van hen heeft te gaan, wel zeer verschillend.

Kohlbrugge wordt hulpprediker, maar is na een half jaar al weer uitgerangeerd en is zonder middelen van bestaan; het is dan 1827. In 1847 wordt hij eerst predikant in een aparte gemeente in het buitenland; hij blijft dat in dezelfde gemeente tot aan zijn dood in 1875. Hij werd er gewaardeerd; men eerde hem ook wel buiten zijn gemeente in Halle, in Bohemen en Zwitserland; ook na veel verguizing, in ons land. Maar hij woonde buiten het land dat hij als het zijne liefhad en stond daar en hier buiten de Landskerk, al hield hij er nu en dan een “Gastpredigt.” Het was maar goed dat het hem niet om persoonlijk belang te doen was; hij heeft heel wat meer verdriet in zijn leven gehad dan “succes.”

Van Kuyper op dezelfde wijze bezien zal men moeten zeggen, dat hij in het leven zeer geslaagd is.

Direct na zijn promotie wordt hij dominee in een dorpsgemeente; na vier jaar krijgt hij een beroep naar Utrecht; weer drie jaar later wordt hij predikant in de hoofdstad van ons land. Hij beweegt zich op kerkelijk en maatschappelijk terrein. Hij maakt zich

vijanden maar de kring van mensen die hem als hun leider gaan zien, groeit voortdurend. Hij begeeft zich in de praktische politiek en wordt Tweede Kamerlid, redacteur van een dagblad, organisator van een partij. Hij sticht een Universiteit, keert terug tot de wetenschap en wordt hoogleraar. Hij wordt als redenaar geroemd, als journalist bewonderd, als geleerde geacht. Hij gaat voorop in de strijd voor de vrijmaking van de Kerk van het synodaal juk, hij organiseert een reformatie. Hij rekent af met liberalisme op staatkundig terrein, eist gehoorzaamheid aan de geboden Gods, hij is activist op elk terrein waarop hij zich beweegt en bereikt zijn van tevoren gestelde doeleinden. Als opvolger van Groen van Prinsterer stelt hij zich aan het hoofd van de Antirevolutionaire Partij, die steeds machtiger wordt. Hij wordt geroepen om een Ministerie samen te stellen en wordt daarvan de President. Later is hij lid van de Eerste Kamer en Minister van Staat. Kuypers is geworden tot een nationale figuur.

Kuypers wetenschappelijke arbeid

Gaan wij nu nog eens de gebieden van Kuypers werkzaamheid in vogelvlucht na, dan zal men volkomen moeten erkennen, dat hij op elk terrein uitblinkt; we stellen er Kohlbrugge naast.

De predikant en hoogleraar Kuypers is een man van beslist grote wetenschappelijke begaafdheid. Zijn eerste publicaties op theologisch gebied bestreken zoals we zagen het terrein van de kerkhistorie, maar al gauw kwam hij door zijn actief optreden bij kwesties van kerkelijke aard er toe zich intensief bezig te houden met het kerkrecht. We denken hierbij aan de achtergrond van artikel 23, aan zijn polemieken met Van Toorenbergen, aan de Revisie van de Revisie Legende. Zijn streven naar reformatie van de Kerk vond eindelijk zijn neerslag in het historisch kerkrechtelijke “Tractaat van de Reformatie van de Kerken” (1883), een wetenschappelijke uiteenzetting over de algemene beginselen van Kerkinrichting, over de formatie van de Kerk, deformatie en reformatie, welke verhandeling haar praktische toepassing kreeg in “Het Conflict gekomen” van 1886.

Kuypers heeft het bij zijn wetenschappelijk theologische arbeid niet bij de kerkhistorie en het kerkrecht gelaten; zijn veelzijdigheid drong hem er toe zich ook in de andere takken van de Godgeleerde wetenschap intens in te werken om ook daarin leiding te kunnen geven. In “Het Conflict gekomen” kondigde hij aan, dat hij hoopte een Encyclopedie van de Heilige Godgeleerdheid, een Dogmatiek en een wetenschappelijk bewerkt commentaar op een Bijbelboek (bedoeld was de Romeinenbrief) te kunnen geven.

De Encyclopedie kwam tijdens zijn professoraat aan de Vrije Universiteit tot stand en verscheen in de jaren 1893 en 1894. In dit grootse werk geeft Kuypers uitvoerige beschouwingen over wat theologie is en behoort te zijn naar wezen en principe; over de Heilige Schrift als openbaring en kenbron van alle werkelijke theologie; over de categorieën, waarin de op bovennatuurlijke wijze geopenbaarde kennis van God als onderling samenhangende objecten van onderzoek zich splitst. De ondergrond van dit standaardwerk is Kuypers Schriftbeschouwing naar gereformeerd beginsel, die in al zijn andere theologische geschriften tot uiting komt en we een enkele keer konden aanduiden.

Tot het uitgeven van een Dogmatiek is Kuypers door het veel andere werk, dat hij als politicus te doen kreeg, niet gekomen. Evenmin heeft hij aan zijn voornemen gevolg kunnen geven zijn wetenschappelijke commentaar op de Brief aan de Romeinen te geven. Van de colleges over dogmatiek, die hij als hoogleraar gaf, zijn echter dictaten gemaakt, die als waardevol vervangmiddel voor het ontbrekende officiële dogmatisch handboek mogen gelden. Bovendien zijn in andere geschriften als “De Vleeswording

van het Woord” en “Van de Heilige Geest” zijn opvattingen op bepaalde punten vastgelegd.

Ook andere aspecten van de theologie werden, meestal eerst in Herautartikelen, die dan later gebundeld werden en eventueel uitgebreid, nader uitgewerkt. Als voorbeelden zou ik hier willen noemen zijn verklaringen van de Heidelbergse Catechismus “E Voto Dordraceno” en zijn beschouwingen over “De Gemene Gratie.” Voegt men hierbij de steeds voortgezette reeks van gedegen Schriftmeditaties in De Heraut, dan heeft men wel geen volkomen beeld, maar toch een idee van Kuypers enorme wetenschappelijke productiviteit.

Kohlbrugge's wetenschappelijke arbeid

Kohlbrugge heeft behalve zijn dissertatie (“Specimen Philologico Theologicum inaugurale, exhibens commentarium in Psalmum XLV”, 1829) geen wetenschappelijke werken, in de gebruikelijke zin van het woord, geschreven. Ik haast mij echter hieraan toe te voegen, dat hij in zijn geschriften, die meer een stichtelijk of ook wel populair karakter hebben, belangrijke resultaten van door grondige studie verkregen inzicht en kennis heeft vastgelegd. Wie Kohlbrugge niet alleen als mens en prediker maar ook als theoloog wil leren kennen, moet zijn in druk gegeven preken, zijn Schriftuitleggingen, dikwijls voorbeelden van treffende exegese en ook zijn brieven waarin hij verklaringen van teksten en Bijbelgedeelten geeft, lezen; daarnaast ook de werkjes waarbij hem een praktisch doel voor ogen stond, maar waarin zijn geleerdheid en wijsheid, zijn kennis en ervaring het fundament zijn waarop hij zijn conclusies bouwt.

Belangstelling voor de kerkhistorie had Kohlbrugge, die zijn leven lang ook daarin is blijven studeren, in hoge mate. We merkten al op, hoe hij direct contact met de jonge Kuyper zocht, toen hij te weten gekomen was dat deze à Lasco-studies in het licht gaf en hoe de beide mannen als deskundigen op het gebied van de Lasciana met elkaar correspondeerden. Hij las en bestudeerde de kerkvaders. Ook daardoor kwam hij tot het inzicht, dat het principe van de souvereiniteit van God bij Calvijn voller tot zijn recht kwam dan bij Luther, die hij overigens door en door kende en die de liefde van zijn hart had. Hij schrijft echter na dit vorse in de geschriften van de kerkvaders geen wetenschappelijke verhandeling, maar trekt een praktische conclusie en ziet dat hij in de Gereformeerde Kerk thuis hoort, waarin hij nu wenst opgenomen te worden; ook zal zijn vermeerderde kennis en verdiept inzicht hem bij de verklaring van de Schrift ten dienste staan.

Toen zijn in Elberfeld gehouden preek over Romeinen 7: 14 in ons land bekend werd en Da Costa hem van antinomisme beschuldigde, las hij alle boeken van antinomianen die hij maar in handen kon krijgen, om te zien of zijn beschuldiger gelijk kon hebben. Als resultaat van deze historische studies komt geen boek over antinomiaanse stromingen in het verleden van de pers, maar schrijft hij een uitvoerige en gemotiveerde antwoordbrief aan Da Costa, die men in 1880 belangrijk genoeg achtte om met Da Costa's beschuldiging in druk te geven en die daarna nog drie herdrukken beleefde (“Hoogst belangrijke briefwisseling tussen Dr. H.F. Kohlbrugge en Mr I. da Costa”), al was dat meer om het leerstuk van de heiligmaking, dan om een stukje kerkgeschiedenis.

En om nog maar een enkel voorbeeld te noemen: als Kohlbrugge uiteenzet wat “Het Ambt van de Ouderlingen” is, dan blijkt hij Cyprianus en Hieronymus op dit punt terdege te kennen en geeft hij in een Aanhangsel bij dit werkje hun en getuigenissen van anderen uit het verleden op dit punt in citaat of korte samenvatting ten bewijze van zijn uit de Schrift verkregen opvatting weer.

Kerkrechtelijke geschriften heeft Kohlbrugge evenmin in het licht gegeven. Maar wel documenteert hij uitvoerig, wat nu niemand meer zal tegenspreken, dat het willekeur was, die hem belette lid van de Hervormde Kerk te worden. („Het lidmaatschap hij de Hervormde Gemeente hier te lande mij willekeurig belet”, 1833).

Kohlbrugge aan Kol over kerkelijke verordeningen

Eerder haalden wij praktische wenken voor Kol aan inzake kerkrechtelijke kwesties te Utrecht, praktische wenken uiteindelijk voor het geloofsleven, maar steunend op kennis van de inrichting en verordeningen van de oude Gereformeerde Kerk.

“Ik keur alles goed (wat uw man voor een juiste kerkinrichting doen wil)”, schrijft hij 28 februari 1867 aan Mevrouw Kol te Utrecht, “ook de brief van de algemene kerkenraad ten geleide van de stembiljetten” (Dit betreft waarschijnlijk de kwestie: kiescollege of kerkenraad; in Utrecht machtigde men in 1867 de kerkenraad; het volgend jaar kreeg men daar het conflict met de kerkvisitatoren, zie hoofdstuk 5) “ook het hoofd van de lijst, alleen hinderde mij daarin: Formulieren van enigheid, aangenomen in 1618 en 1619. Zij zijn van veel vroeger kerkelijk gezag, anders zou de grondvesting van de Nederlandse Kerk eerst als in 1618 als aangenomen moeten beschouwd worden. Laat u toch een exemplaar van de handelingen van de Dordtse Synode in het NederdDuits bezorgen en sla dan op de 146^e zitting en zo ik wel heb de 147^e en 148^e. U zult daarin geen aanneming, maar een algemene verklaring en hartelijke instemming met de belijdenis en de catechismus vinden. Zo men onder formulieren van eenheid ook de formulieren van doop en avondmaal enz. verstaat, zo zie ik daaromtrent in de handelingen niets. Het doet mij leed, dat ik het boek van Ens over de formulieren van enigheid niet bij de hand heb. De verklaring van overeenstemming, door de Dordtse Synode gegeven, ware wel van belang om aan het einde van hetgeen ik u gisteren toezond, of aan het einde van het voor te lezen verhaal van het leven en de dood van Guido de Brès, ook te delen, opdat een ieder die het hoort, te beter wete, dat het niet het werk van de Dordtse Synode is en dat de instemming toen gegeven, nog door alle oprechte leden van de Hervormde Kerk desnoods graag met dezelfde woorden gegeven wordt.”

Wat hier van de kerkhistorie vermeld werd, geldt *mutatis mutandis* ook voor de andere terreinen van de theologie. Kohlbrugge beoefende evenzeer de dogmengeschiedenis, maar zijn eigen dogmatische opvattingen moet men uit zijn getuigenissen bijeenzoeken, waarbij men voor enkele bepaalde leerstukken houvast vindt in zijn leerredenen en kleinere, niet in de eerste plaats voor het wetenschappelijk apparaat bedoelde, geschriften. Evenmin als een Encyclopedie heeft hij een Dogmatiek of gecommenterd Bijbelboek nagelaten; wel naar aanleiding van de preek over Romeinen 7: 14 een uitvoerige omschrijving van het hele 7^e hoofdstuk van deze brief van Paulus. Men moet Kohlbrugge's productiviteit zoeken in de reeksen Bijbelteksten die hij exegetiseerde, welke exegese een waardevolle neerslag is van de geopenbaarde kennis van God, die hij met hoofd en hart verworven heeft. Ook zijn “Die Lehre des Heils” was bedoeld als godsdienstig-pedagogisch leerboek voor zijn catechisanten. Het was uitsluitend voor eigen gebruik bedoeld en Kohlbrugge wilde het niet publiceren, omdat hij niet de schijn wilde wekken, dat hij zijn uitleg boven de Heidelbergse Catechismus zelf stelde; bij de herdenking van zijn 100^e geboortedag in 1903 werd het door vrienden als boek uitgegeven.

Toch heeft ook Kohlbrugge, evenals Kuyper, over bepaalde leerstukken een eigen geluid doen horen en opvattingen met een nadrukkelijk eigen accent en zienswijze voorgestaan. Daardoor zijn er dan ook zeer bepaalde verschilpunten in beider leer, die toch de gereformeerde wilde zijn. Beiden nemen hun uitgangspunt in Gods Woord en

in Calvijn; beiden komen verder dan Calvijn

Calvijn over wedergeboorte

Kuyper wilde bewust verder dan Calvijn, zoals hij in zijn Confidentie van 1873 al had aangekondigd. In de lijn van de theologen van de nadere Reformatie heeft hij het leerstuk van de wedergeboorte anders en verder uitgewerkt dan Calvijn.

Voor de laatste bestond er zeer zeker een antithese onder de mensen. Er waren er die het door God in Christus geschonken heil in geloof wilden aanvaarden en zulken die dat niet deden. De achtergrond van die antithese was de uitverkiezende wil van God. De mensen die op Gods genade willen sterven, maar ook leven en tijdens hun leven God voor Zijn genadegave willen danken in een Hem toegewijd bestaan en in werken van de dankbaarheid, waardoor Hij tot Zijn eer komt dat zijn bij Calvijn de wedergeborenen. Aldus leest men in zijn Institutie, Derde boek; hoofdstuk III, 1, 8, 9, 10:

“Zo bezit dan het geloof Christus, en het steunt op het Evangelie. Dit Evangelie heeft als hoofdinhoud twee dingen, te weten de boetvaardigheid en de vergeving van de zonden. Beide goederen worden ons door Christus gegeven en wij nemen ze aan door het geloof.

De boetvaardigheid bestaat in de tweeledige daad: de doding van het vlees en de levendmaking van de Geest. Beide wonderen van de genade vallen ons te beurt door het deelgenootschap aan Christus. Want indien wij werkelijk deel hebben aan Zijn dood, wordt door Zijn kracht onze oude mens gekruisigd. Het lichaam der zonde sterft af, opdat de verdorvenheid van de oude natuur geen kracht meer doen zal. Door het deel hebben aan Christus' opstanding worden wij opgewekt tot de nieuwheid van het leven, die beantwoordt aan de gerechtigheid van God. Zo wordt het Beeld van God, hetwelk door de overtreding van Adam verduisterd en besmet was, in ons hersteld.

De kinderen Gods worden *dus* (cursivering van mij) door de wedergeboorte van de dienstbaarheid van de zonde verlost.”

Het hoofdstuk waaruit ik deze uitspraken afschreef draagt als opschrift: “Dat wij door het geloof wedergeboren worden, en over de boetvaardigheid.” Men mag dus wel zeggen dat Calvijn onder wedergeboorte verstaat: de levensvernieuwing van de bekeerde mens door het geloof in Christus. Dat dit geloof in het geopenbaarde Woord in ons hart gewerkt wordt door de Heilige Geest, zet Calvijn uiteen in het eerste hoofdstuk van genoemd boek. Boven dit hoofdstuk staat: “Dat de dingen, die ons aangaande Christus verkondigd worden, ons door de verborgen werking van de Heilige Geest ten goede komen.”

Theologen van de Nadere Reformatie over wedergeboorte

In de strijd met de Remonstranten hebben de gereformeerde theologen van de 17^e eeuw getracht de verborgen werking van de Heilige Geest in het tot bekering geroepen mensenhart na te gaan. Ze kwamen daarbij tot een andere omschrijving van wedergeboorte dan Calvijn.

Uitgaande van het beginsel, dat God het is die in de mens het bewustzijn van zonde wekt en dan de lust tot bekering en de bereidheid tot boetedoening, begon men die werking van Gods Geest primair te stellen. De Heilige Geest begint eerst de mens te herscheppen, zodat hij de roeping tot bekering kan horen en deze herschepping van de zondige mens noemde men met Augustinus de inwendige, verborgen, krachtdadige genade. Deze genade schonk het vermogen om te geloven; gehoor gevende aan de roeping kwam men dan tot het geloof zelf. Men noemde deze inwendige genade ook “onwederstandelijk.” De Remonstranten beweerden nu dat de menselijke wil die

genade ook kan afwijzen en verwerpen. Bij het vasthouden aan de onwederstandelijkheid van die genadewerking van de Heilige Geest in de “binnenste delen van de menselijke natuur” kwam de gereformeerde theologie er nu toe het resultaat van de genadewerking wedergeboorte te noemen. De wedergeboorte kwam dus vóór geloof en bekering. Bij de uitverkorenen dringt die genade door tot in het hart en de uitverkorene mens geeft dan tijdens of na de wedergeboorte aan de roeping tot bekering gehoor.

Professor H. Bavinck (aan wie ik voor een deel deze beschouwing ontleen) spreekt dit in zijn boek “Roeping en Wedergeboorte” (1903) onomwonden uit: “De werking van de Heilige Geest in de wedergeboorte is dus volstrekt niet van een toestemming van het verstand of van een vrije wilsgedaan afhankelijk (bij de Gereformeerden van de 17^e eeuw, op grond van de Heilige Schrift en op voorgang van Augustinus). Er staat tussen haar en de mens die herboren wordt, niets in, geen woord, geen sacrament, geen kerk of priester, geen verstands- of wilsgedaan. De Heilige Geest werkt in het hart van de uitverkorene de genade van de wedergeboorte rechtstreeks, onwederstandelijk en in deze zin *onmiddellijk*.”

Op de vraag of, indien de werking van de Heilige Geest in het hart onmiddellijk is, het gebruik van middelen dan overbodig is? antwoordt Bavinck echter: “dat de Gereformeerden de wedergeboorte wel een inwendig, onverwinnelijk, onwederstandelijk en in deze zin onmiddellijk werk van de Heilige Geest noemden, in tegenstelling met de Remonstrantse leer, die haar afhankelijk maakte van een vrije toestemming van de mens. Maar dat zij haar nooit onmiddellijk noemden in tegenstelling met en met uitsluiting van het genademiddel van het Woord, waarmee de Heilige Geest zijn werking gepaard liet gaan.” Om dan te vervolgen: “Veeleer hebben de Gereformeerden tegenover allerlei mystieke richtingen het verband van Woord en Geest steeds vastgehouden; eenparig leerden zij, dat de Heilige Geest den mens in de regel en ordinairlijk wederbaarde *door middel van de prediking van het Woord* (cursivering van mij). En daarom lieten zij ook allen zonder onderscheid in de dogmatische behandeling van de heilsorde de roeping aan de wedergeboorte voorafgaan.”

Kuyper over wedergeboorte

Kuyper nu, voortwerkend op het thema van roeping (bij hem: “voorafgaande” genade), wedergeboorte en bekering, gaat nog verder dan bovengenoemde Gereformeerden en dus zeker dan Calvijn. Bij Kuyper is de wedergeboorte ook herschepping; herschepping uit de Vader, door de Zoon, krachtens de Heilige Geest. Bekering, de bekroning van die wedergeboorte, wordt gewekt door de prediking van zonde en vergeving. Maar bij de wedergeboorte speelt het middel van de prediking van het Woord volgens hem geen rol en “onmiddellijk” betekent bij hem óók: zonder voorafgaande roeping. Ik citeer ten bewijze uit het hoofdstuk “Onmiddellijke Wedergeboorte” uit “De Gemene Gratie” (1903), II, 211: “Doch natuurlijk zij die voor de waarheid, dat ook deze herschepping is door de Zoon, het oog niet ten volle openen, konden er dat niet in lezen, en verstonden daarom deze woorden nog altijd min of meer in de zin, alsof de wedergeboorte tot stand kwam *door de Bijbel*, dat is, dan door de *inhoud* van de Heilige Schrift die door henzelf gelezen of door anderen hun gepredikt werd. Klaar en helder was hun dit zelf natuurlijk niet. Ook konden ze het nooit duidelijk maken wat het Woord (dat is dan de Heilige Schrift) aan de wedergeboorte toebrengt. Maar zoiets bleven ze toch aannemen. En op die wijze kreeg het dan alle schijn, alsof er dan toch zekere voorbereidende genade óók voor de wedergeboorte bestond. Dus nee!”

Het woord wedergeboorte is volgens Kuyper vanouds in tweeërlei zin gebruikt (Het

Werk van de Heilige Geest, II, 4).

Men kan er onder verstaan de gehele verandering die onze persoon door de genadewerking ondergaat; in engere zin is wedergeboorte echter de eerste daad van onze levendmaking “als God de Heere voor het eerst de hand aan ons legt”, dus hét begin van het werk van de zaligmakende genade, het uitgangspunt en de aanvang.

Kuyper wil het woord in de laatst genoemde betekenis opgevat hebben. Aan deze eerste genadewerking gaat volgens hem geen roeping vooraf en het geloof volgt op de wedergeboorte. Dus niet: de mens komt door het horen van het Woord van God tot besef van verlorenheid in zichzelf en van eigen onheiligheid, tot boete en berouw en vervolgens tot geloof in de Middelaar om nu een nieuw leven in Christus te willen beginnen. Maar in aansluiting aan de theologen van de Nadere Reformatie, speciaal aan Marcovius die reeds in de dagen van de Dordtse Synode leerde dat de wedergeboorte aan het geloof voorafging, zegt Kuyper: Het gaat er niet om wat de bekeerde zondaar subjectief doorleeft, maar het komt aan op de eerste inplanting van het leven door Gods genadewerking. Men kan niet zeggen: God is begonnen met hem (de gelovige) onder het Woord te brengen. Want eerst moest het oor hem geopend, opdat hij dat Woord zou kunnen verstaan. “Want of ik nu zeg: God begint met in de ziel van de zondaar het geloofsvermogen of wel: God vangt aan met in de zondaar het nieuwe levensbeginsel in te planten daarmee is toch beide malen bedoeld, dat het werk van de genade niet begint met geloof en niet begint met boete of bekering, maar dat er aan geloof en bekering in de zondaar een heerlijke daad van God voorafgaat, waardoor Hij de onmachtige machtig maakt, aan één, die niet horen kan het vermogen om te horen inplant, en aan één, die roerloos dood lag, een vermogen inplant van beweging.”

Zo komt Kuyper tot verschillende stadia in het genadewerk van God.

1° De inplanting van het nieuwe levensbeginsel (de wedergeboorte). Deze kan al bij het nog niet geboren kind in de moederschoot plaats vinden.

2° De bewaring van het ingeplante levensbeginsel. Is het nieuwe levensbeginsel ingeplant en het kind nog niet tot bekering gekomen, dan is het toch behouden.

3° De roeping, die zich alleen door Woord en Geest richt tot hen in wie het nieuwe levensbeginsel is ingeplant en bewaard gebleven.

4° Door deze roeping ontstaat de overtuiging van zonde en rechtvaardigmaking. Het geloofsvermogen bij de inplanting verkregen” gaat zich nu demonstreren in een geloofswerking en daaruit ontstaat nu als

5° en 6° de bekering, de bewustwording van het “ik geloof”; het beginsel gaat nu werken en zal overgaan in heiligmaking. Ook deze bekering is een werk van God in de mens. “Slechts met dit verschil, dat bij de eerste wedergeboorte en bij de eerste geloofswerking het werk buiten het doen van de mensen omging, terwijl in de bekering de mens er door genade toe gebracht wordt, *dat hij het zelf doet.*”

Aldus Kuyper. De vraag dringt zich bij ons op: Als de mens al geloof heeft vóór hij tot bekering, dus vóór hij tot Christus komt als zijn Zaligmaker, komt hij dan wel “met lege handen”, in al zijn armoede en naaktheid, met in zichzelf niets dan zonde, dood en verderf?

Wanneer men deze “onmiddellijkheid” van de wedergeboorte, deze inplanting voorafgaande aan geloof en bekering, bij Kuyper in het oog houdt, dan verstaat men dat hij in theologie en prediking de leer van de uitverkiezing en de Verbondsgedachte op de voorgrond stelde. Dan begrijpt men ook dat hij van de Volkskerk niets moest hebben en de neutrale staat met een volksdeel van veronderstelde wedergeborenen voorstond. Dat hij uit artikel 36 van de geloofsbelijdenis door schrapping van de zin over de taak van de overheid ten aanzien van de Kerk het theocratisch beginsel weerde en niet wilde weten van een staatschool met de Bijbel. Dat hij in de politiek de

beginselen-antithese op de voorgrond stelde en om praktische redenen samengaan met een ander godsdienstig volksdeel, de Rooms Katholieken, kon bevorderen. En om niet meer te noemen dat hij de leden van de vrije Gereformeerde Kerken eigen wegen in cultuur en kunst wilde doen gaan.

Op godsdienstig, kerkelijk en cultureel terrein heeft Kuyper de antithese wel zeer scherp gesteld: er zijn wedergeborenen en onwedergeborenen en er gaapt een kloof tussen deze als tussen de arme Lazarus en de rijke man na hun dood een wel beslist oordelende onderscheiding naar de subjecten, daar ze de dragers van de beginselen betreft en niet slechts de beginselen zelf.

Kohlbrugge over antithese

Kohlbrugge wist ook van een antithese: “De vijandschap, door God in het Paradijs gesteld tussen het zaad van de slang en dat van de vrouw, openbaart zich door alle tijden overal, waar het leven dat uit God is gepredikt wordt en begint te ontkiemen.” Maar zodra dit op de Schrift gebaseerd getuigenis door mensen gehanteerd wordt om nu twee “partijen” tegenover elkaar te stellen, komt hij daar heftig tegen op. Groen van Prinsterer noemde in het vuur van de strijd eens de Antirevolutionairen de partij van de levende God. Hierop reagerend sprak Kohlbrugge onomwonden uit: “God is geen partijgod, maar een God van allen. Allen zijn gehouden Hem als God te erkennen en te dienen.” Het ging Kohlbrugge immers niet om partijen, ook niet in de eerste plaats om mensen en menselijke dingen, maar om de levende Heere met ontferming bewogen om Zijn door zonde uit Zijn beeld gevallen schepselen. Er zijn alleen maar onheilige mensen op de aarde en er is een heilig God in de hemel. “Geloofd zij Jezus Christus!” en “Verheugt u, gij mensen!” kan Kohlbrugge aan die barre constatering toevoegen. Want in Hem zijn die onheilige mensen toch heilig. Dat is Kohlbrugge’s dialectiek; dat is de “dwaasheid” van de evangelieprediking, die zijn eerste vrouw kort voor haar sterven tot grote troost was met het woord uit Ezechiël 34: 21 “Gij nu, o mijn schapen, schapen van mijn weide! u bent mensen, maar ik ben uw God, spreekt de Heere Heere.”

Omdat hij zich dit getuigenis eigen gemaakt had; omdat het niet gaat om wat wij van God denken, maar om wat God van ons denkt daarom kan een bedienaar van het Goddelijk Woord geen partijman zijn of een speciale partij voorstaan; hij heeft maar één ding te doen: Gods Woord te verkondigen, dat hoger is dan ons verstand en Gods wegen te wijzen die hoger zijn dan de onzen, Gods gedachten te doen kennen die hoger zijn dan onze gedachten. “Treed toch vooral niet op als partijman en handel zó, al was er géén tegenspraak, Ja, als was het onmogelijk, dat iemand iets daartegen hebben kan, wat u leert. Partijen mogen zichzelf vernietigen, de waarheid gaat rustig, bescheiden, ernstig, zonder ophef haar gang, doet wel en stoort zich nergens aan, handelt ook niet tegen de liefde, welke allen wèl wil en verwondert zich dat anderen niet willen hetgeen zij wil. Zij is met haar goud niet verlegen”, luidt zijn advies aan Wichelhaus (30 mei 1851).

Geen partijen, geen menselijke onderscheidingen naar de subjecten, ook niet van wedergeborenen, verondersteld wedergeborenen en onwedergeborenen! God alleen kent de hart en en wij mensen, ook de bekeerden of wedergeborenen naar eigen mening, liggen onder het oordeel van God, waar we niet onderuit komen. We kunnen ons in het oordeel op niets dat van of uit onszelf is beroepen. “Der Mens bekehrt oder unbekehrt ist an und für sich mit seinem ganzen Wollen und Vermögen, mit allem Denken und Tun vor dem Gericht Gottes ein Toter.” (Licht und Recht, IX, 9).

Daarom kon Kohlbrugge zeggen, dat we ten opzichte èn van het oordeel èn van de barmhartigheid en vergeving al “op één hoop geworpen” zijn. Ook ten opzichte van de

barmhartigheid. Want God heeft de wereld zo liefgehad! niet Zijn vak, maar de wereld. Vraagt men: waarom de wereld en niet Zijn volk? Zo antwoordt Kohlbrugge daarop in één van zijn leerredenen over Johannes 3: 1-21: “Daarom niet, omdat dit voor Nicodemus geen troost zou geweest zijn, wanneer hij later tot de erkenning van zijn verlorenheid zou gekomen zijn. Want wie een arm zondaar is geworden, kan zich niets meer aanmatigen, hij is met de wereld op één hoop geworpen.” Erkent men dit, niet met het verstand alleen, maar met bevindelijke toepassing op zichzelf, dan komt men tot de belijdenis van de vrije onverdiende genade, als men in geloof zich toch in Christus geborgen weet.

Allen zijn met Paulus vleeselijk, verkocht onder de zonde. Maar Christus is op aarde gekomen, opdat hij de wereld met God zou verzoenen en op grond van Zijn komst, Zijn mens-zijn, Zijn lijden, Zijn dood, Zijn opstanding, wordt wie vleeselijk is, zondaar, goddeloze, in geloof rechtvaardig in Hem. Niets heeft de christen in zichzelf, buiten Christus om, Christus alleen kan hem “wederbaren”, hem, die met alle anderen ligt midden in de dood.

Calvijn over heiliging

Ten deze is Kohlbrugge geheel in de lijn van Calvijn en ook met de belijdenis van de Kerk van de Hervorming. Dáárom wordt een vleeselijk mens christen genoemd: “omdat hij Christus’ zalving deelachtig is” (Heidelbergse Catechismus, Zondag 12). “Wie zal met zijn wil voorkomen, die daar verstaat, dat het bedenken van het vlees vijandschap is tegen God? Wie zal van zijn wetenschap spreken, ziende dat de natuurlijke mens niet begrijpt de dingen die van de Geest van God zijn?” En buiten Christus zijn wij allen natuurlijke mensen. “Want er is noch verstand, noch wil, het verstand en de wil van God gelijkvormig, of Christus heeft ze in de mens gewrocht; hetwelk Hij ons leert, zeggende: Zonder Mij kunt gij niets doen.” (Nederl. Geloofsbelijdenis, art. XIV).

Kohlbrugge blijft echter bij deze gezonde leer en is consequenter dan Calvijn.

Calvijn toch beweert dat het hart van de zondaar niet neigt tot inkeer tenzij het door de gedachte aan Gods oordeel gedreven wordt tot boetvaardigheid en: dat deze gedachte hem prikkelt “om een nieuw leven te beginnen, waardoor hij voor het oordeel van God bestaan kan.” Hoe? zou men willen vragen, is het dan toch weer wel mogelijk dat de vleeselijke mens in wiens hart geen goed woont, een nieuw leven kan beginnen en dan wel bestaan kan voor God? Christus geeft hem daartoe de kracht! zegt Calvijn. “Want indien wij werkelijk deel hebben aan zijn dood, wordt door zijn kracht onze oude mens gekruisigd. Het lichaam van de zonde sterft af, opdat de verdorvenheid van de oude natuur geen kracht meer doen zal. Door het deel hebben aan Christus’ opstanding worden wij opgewekt tot de nieuwheid van het leven, die beantwoordt aan de gerechtigheid van God. Zo wordt het Beeld van God, hetwelk door de overtreding van Adam verduisterd en besmet was, in ons hersteld. De kinderen van God worden dus door de wedergeboorte van de dienstbaarheid van de zonde verlost?” Is dan de “oude mens” door wedergeboorte, boetedoening en angst voor het oordeel “nieuwe mens” geworden? “Niet geheel,” heet het bij Calvijn: “Niet dat zij de volkomen vrijheid al zou verkregen hebben en geen zwaarigheid meer van hun vlees ondervinden zouden. Er blijft een gedurige oorzaak tot strijd, waardoor zij geoefend worden. Want in de wedergeborene blijft de zonde nog over als een smeulende vonk, waaruit de boze begeerten ontstoken worden.” (III, 710).

Een wedergeborene is hij Calvijn dus oude en nieuwe mens. Zondigt hij, dan is het de oude mens die zich in hem roert; krijgt hij van Christus de kracht het goede te doen en de zonde na te laten, dan is het Beeld van God in hem hersteld en kan hij rechtvaardig

als nieuwe mens tegenover God staan.

Kohlbrugge over oude en nieuwe mens

Dr. G. Oorthuys heeft in het derde deel van zijn boek "Kruispunten op de weg van de Kerk" (1935) de leer van oude en nieuwe mens zoals men die bij Kohlbrugge in zijn preken aantreft, uitvoerig in het licht gesteld; hij toont daarbij aan dat Kohlbrugge's theologie en prediking op dit punt die van de Reformatie te boven gaat.

Kohlbrugge durft in verschillende preken waarin hij op dit vraagstuk komt, met name die over Romeinen 6: 6a en 6b, Paulus' triumerende uitspraak: de oude mens is voor wie in Christus zijn, dood! tot de zijne maken en de consequenties ervan aanvaarden.

"Zo moet het ook voor u vaststaan dat gij wel dood zijt voor de zonde, maar levend voor God in Christus Jezus" heet het bij Paulus in Romeinen 6. De zonde kan ons niets meer doen, kan niet meer over ons heersen. Want de Wet is in Christus vervuld en heeft voor ons afgedaan; wij leven onder en van de genade: "vrijgemaakt van de zonde, bent u in dienst gekomen van de gerechtigheid." In aansluiting daaraan vertaalt Kohlbrugge de door Paulus in Efeze 4 gebruikte werkwoordsvormen in voltooid tijd: "Gelijk dit de waarheid in Jezus is, dat gij afgelegd hebt de oude mens, die verdorven wordt door de begeerlijkheid van de verleiding, en dat gij vernieuwd wordt in de geest uws gemoeds, en de nieuwe mens aangedaan hebt, die naar God geschapen is in ware rechtvaardigheid en heiligheid." Zulks in overeenstemming met wat de apostel zegt in de brief aan de Colossenzen (3) over het leven van de nieuwe mens (vertaling N.B.G.): "Liegt niet meer tegen elkaar, daar gij de oude mens met zijn praktijken afgelegd, en de nieuwe aangedaan hebt, die vernieuwd wordt tot volle kennis naar het beeld van zijn Schepper, waarbij geen onderscheid is tussen Griek en Jood, besneden of onbesneden, barbaar en Scyth, slaaf en vrije, maar alles en in al is Christus."

Onder die oude mens verstaat Kohlbrugge Adam, die uit het Beeld van God geraakt is door toe te geven aan de influisteringen van Satan, die daarom onder de Wet is en verkocht onder de zonde. Aan de schuld en zonde van Adam hebben allen deel, allen zijn oude mens en aan het oordeel onderworpen. De oude mens met al zijn werken, met al zijn vroomheid en streven kan voor God niet bestaan. Die oude mens moet sterven. Zelf kunnen wij de oude mens nooit doden, niet geheel, niet gedeeltelijk, niet langzamerhand, niet bij stukjes en beetjes. In Christus is hij gestorven en de doop in Zijn dood is daarvan de bezegeling.

De nieuwe mens, dat is Christus. Die ook alles nieuw maakt: aarde en hemel en de mens die op de aarde woont en in geloof in Christus gekruisigd is. Niet de bekeerde of wedergeboren mens begint een nieuw leven in de kracht van God, niet hij kruisigt zijn oude mens meer en meer, niet hij herstelt zich en komt daardoor weer in het Beeld van God. In Christus hééft hij het nieuwe leven, is hij dood voor de zonde en opgestaan tot nieuw leven, is hij rechtvaardig en heilig. Christus doet dit alles voor hem, niet gedeeltelijk, niet langzamerhand, maar geheel en volkomen; Hij heeft het alles volbracht.

De oude mens is in Christus dood. "Dat hebben wij aan onze dierbare en getrouwe Zaligmaker te danken. Hij heeft onze oude mens in Zich aan het kruis laten slaan, opdat het thans aan ons nog zou verblijven, diens lichaam met al zijn werkingen door eigen pogingen nu verder geheel af te maken, volkomen te doden. Toen Hij in onze toestand was, heeft Hij Zelf onze toestand op Zich genomen, ons gehele derven van de heerlijkheid van God, en heeft zich daarmee voor ons aan het kruis laten hechten, opdat het gruwelijk wangedrag, aan deze toestand eigen, en uit deze toestand voortkomende, ten enenmale uit het midden zou zijn weggedaan, niet meer aanwezig zou zijn." (Kohlbrugge Rom. 6: 6, aangehaald bij Oorthuys blz. 175).

De nieuwe mens leeft in Christus. “God geeft het bevel, dat dit aan alle creatuur aangezegd zij, zoals zij daar ligt midden in haar bloed: u zult leven, ja, u zult leven! dat dit aan al creatuur aangezegd zij: in Christus hebt u uw schuld betaald, uw zonde verzoend, uw straf gedragen; Zijn volkomen gerechtigheid en heiligheid wordt u toegerekend; u bent uit alle geweld van de dood en van de hel verlost; u, u, een dode hond voor de Wet, bent met Christus opgewekt!” (Kohlbrugge Rom. 6: 6 aangehaald bij Oorthuys blz. 180).

Wanneer men deze uit de Heilige Schrift geputte prediking van oude en nieuwe mens verstaat, dan ziet men ook dat Kohlbrugge's leer over de vleeswording van het Woord, over de betekenis van de doop, over heiliging en het werk van de Heilige Geest niet alleen met deze prediking samenhangt, maar er één geheel mee vormt. Bij elk van die leerstukken heeft men Kohlbrugge's gehele theologie. Christus is voor ons volkomen vlees geworden en nam daarmee onze dood op zich; in de doop bevestigt Hij Zijn nieuw verbond; Zijn heiligheid wordt de onze en daarom moeten wij niet meer wandelen naar het vlees, maar in de Heilige Geest, die in ons woont.

Bij het nieuwe leven dat naar de Geest is, komt ook de Wet tot haar vervulling. Immers, zo zegt Kohlbrugge: “De Heilige Geest zal er wel voor zorgen, dat zij die ‘van Christus’ zijn, zodanig een hart ontvangen, dat alleen liefheeft: niet dat het vlees leve, maar dat Christus in hen leeft, en dat niet hun ‘ik’ blijve regeren en heerse met zijn bewegingen en begeerlijkheden, maar dat God God blijft.”

Het is duidelijk dat er van een “trapsgewijze heiligmaking” bij Kohlbrugge geen sprake kan zijn. Uit onszelf overwinnen wij de oude mens die we van natuur zijn en blijven, niet. Er is immers geen “inklevende heiligheid” in onszelf, maar de heiligheid van Christus wordt ons toegerekend en geschonken. Uit onszelf hebben we geen hart dat geneigd en bereid is God lief te hebben, maar zijn we slaven van de zonde. En zijn we “heden niet bereid morgen nog minder bereid; heden niet heilig, na een jaar nog onheiliger; heden onwaardig, na tien en dertig jaren nog onwaardiger.” Daarom kan er van zelfwerkzaamheid van de gelovigen nooit gesproken worden en is het zaak eigen heiligingskrukken weg te werpen: “u komt er de berg Sion niet mee op!” Maar in wie de Heilige Geest woont, die kan niet anders bedoelen dan wat God bedoelt, en “God nu bedoelt gerechtigheid en heiligheid.” Die gérechtigheid en heiligheid openbaren zich bij hem in wie de Heilige Geest woont, in de werken van een levend geloof.

Kohlbrugge over het geloof en de werken

In dit verband wil ik nogmaals over “het geloof en de werken” Kohlbrugge zelf citeren in één van zijn preken (Hebr. 12: 14):

“Het blijft een eeuwige waarheid, dat het geloof, indien het de werken niet heeft, bij zichzelf dood is. Want ik zou werkelijk niet weten, wat dat voor een geloof zou zijn, dat, terwijl de goederen van deze wereld voorhanden zijn tot de arme broeder of de arme zuster, die gebrek lijdt, zou kunnen zeggen: God zij u genadig, Hij helpe u! ga nu heen, word warm, word verzadigd zonder hun de nooddriftigheden van het leven te geven. Het blijft een eeuwige waarheid, die de Apostel Jacobus (2: 14v.) heeft uitgesproken, “dat de mens uit de werken gerechtvaardigd wordt, en niet alleen uit het geloof.” Want wat zou dat voor een gerechtigheid geweest zijn, indien Abraham, het bevel gekregen hebbende om Zijn Zoon naar Moria te brengen, op dit bevel ‘ja’ zou gezegd hebben, en nochtans niet was gegaan? Men voelt het bij de woorden van de Apostel Jacobus, dat het onder de Christenen steeds meer veld winnende *praten* over het geloof geheel wat anders is dan dat geloof, hetwelk hun door de Apostelen is gepredikt. Maar daarom *maakt* het geloof de werken niet, veeleer *het geloof is werk*, dat is: het geloof is het enige werk, dat God behaagt, en sluit ieder ander werk, sluit

alles wat de mens in zijn hand hebben wil, buiten. Want het geloof is een wegzinken voor God, een erkennen dat het met onze macht volstrekt uit is, maar dat alles alleen bij God en in Zijn macht en waarheid berust; het geloof is mitsdien een ‘zich onderwerpen aan het woord’, aan een ieder woord, dat uit de mond van de God-Amen uitgaat, het is een ‘Hem voor de God-Amen houden’ en wel trots alle tegenwerking; het is een ‘leunen op de genade van Christus en op Zijn trouw’ en gelijk dit woord, deze genade de mens bij alle wegzinken vasthoudt, zo doet ook dit woord, deze genade het werk, dat zij wil gedaan hebben.”

Kohlbrugge over de vernieuwing van de mens

Dat is bij Kohlbrugge de vernieuwing van de mens en deze vernieuwing is werk van de Heilige Geest. De Heilige Geest Die overtuiging schenkt van zonden, een waarachtig berouw werkt (niet alleen vrees voor straf), ons levend maakt, ons Jezus leert zoeken; “daarop brengt ons de Geest de woorden van de Heere Jezus in de ziel, *verlicht ons verstand en buigt onze wil liefelijk over* (cursivering van mij, Gr.), om die woorden voor onszelf te geloven, zodat wij met de Heere één worden, Hem hand en hart geven, al Zijn beloften als aan ons gedaan en al Zijn weldaden aannemen en zo door en met Christus tot de Vader gaan; ook begint de Geest ons te verzekeren van van de goedkeuring van de Vader daarover, dat onze ziel tevreden is met Zijn Lam, dat de zonde van de wereld wegdraagt, en ons te verzegelen van van de tevredenheid van de Vader met ons op deze enige grond.” (Antwoord 83. Vragen tot Zelfonderzoek.)

Kohlbrugge karakterologisch beschouwd

We hebben al meermalen doen uitkomen, dat het wel twee zeer verschillende typen van mensen waren, Kohlbrugge en Kuyper. De laatste was een veelzijdig man met grote gaven, die in het leven er zich wel wist door te slaan. De eerste is alleen maar “bij de theologie gebleven” en hij was theoloog niet slechts ambtelijk, maar in heel zijn persoon en wezen.

De wat eenzelvige jongen die Frits Kohlbrugge aanvankelijk geweest was, werd een vrolijk student toen zijn gezondheid hem veroorloofde wat meer van het leven te genieten. De huiselijke druk was niet verminderd, maar met de veerkracht van de jeugd kon de jonge Kohlbrugge die druk van zich af zetten en opgaan in het leven dat zoveel schoons bood. Totdat hij eigen hart leert kennen en de heiligheid van Gods Wet. Hij begint dan ernst te maken met zijn dienst aan God; hij wordt een ijveraar voor de Wet ten opzichte van zichzelf en andere. Bij de “relationist” (zoals men Kohlbrugge karakterologisch wel mag noemen), bij wie handhaving en overgave in elkaar liggen, treedt nu het perfectionistische element sterk op de voorgrond. Daarom wordt hij hard en verbeterd en streng; hij is een boetprediker, klaagt zijn onrechtzinnige oudere collega aan, schrijft in zijn brieven naar huis én aan zijn grootmoeder weinig anders dan over de noodzakelijkheid van bekering en wedergeboorte. Hij voert met hardnekkigheid zijn strijd om opname in de Hervormde Kerk en deze langgerekte en tenslotte verloren strijd overschaduwde zijn jong huwelijksgeluk. Het sterven van zijn nog jeugdige vrouw voert hem mee tot voor de poort van dood en hemel het knakt zijn gezondheid, maar breekt zijn geloofskracht niet en hij blijft overtuigd van de heiligheid van Gods Wet. Diep innerlijk gaat hij echter meer en meer beseffen dat het perfectionisme hem niet brengt en niet brengen kan waar hij wezen wil en over zijn Bijbel gebogen worden hem de ogen geopend voor een nieuwe relatie met God: die van de mens die zich niet handhaaft, maar zich op genade en ongenade overgeeft. Nu komt het er op aan die overgave te “handhaven” en in het weten dat

God het Zelf is die hem het inzicht in de heilsboodschap gegeven heeft, strijdt hij op alle fronten met totalitaire overtuiging en de kracht van zekerheid van de profeet voor de bevrijdende waarheid van Gods Woord en belofte. Hij verspeelt er de kans op een kansel in het Rijnland mee, hij verliest de vrienden die tot afscheiding willen overgaan, hij blijft alleen staan als roepende in de woestijn. Maar zijn woord, dat toch Gods Woord is, keert niet ledig weer. Hier en daar ontvonkt het in de harten van wie naar hem luisteren, er vormt zich een verspreide gemeente waarvan hij het middelpunt is. Het brengt hem een nieuwe levensvriendin, die met hem dat woord dat God de vertwijfelde zondaar rechtvaardigt en heiligt, in huwelijksgemeenschap wil belijden. Mevrouw Kohlbrugge-Van Verschuer weet echter ook met inzicht en tact te leiden; het element van overgave aan anderen begint in zijn tweede huwelijk te domineren; na jaren krijgt hij een gemeente buiten de landsgrenzen aan wie hij zijn pastorale zorg kan geven. Bij het ouder worden treedt die pastorale zorg naast de volle verantwoordelijkheid voor de echte verkondiging van het evangelie steeds meer op de voorgrond en is er in zijn hart grote bewogenheid speciaal voor de kinderen en het opgroeiend geslacht in zijn gemeente.

Het bijzondere van Kohlbrugge

Op zijn eigen originele manier is Kohlbrugge zijn weg gegaan. Hij was een zeer bijzonder man, ook in zijn uiterlijke verschijning. “Een hoog voorhoofd, prachtige hooggebogen wenkbrauwen, donkere wimpers boven blauwe oogappels, een krachtige spitse neus, een fijngesloten mond, gaven aan het merkwaardig ernstige gezicht iets zeer betekenisvols. Zijn blik had iets dat de mens doorzag, doorgrondde en rustte met volle kracht en scherpte op hem, wie deze gold. Men kon zich niet aan hem onttrekken, maar moest hem rekenschap geven.” Aldus beschrijft Dr. A. Zahn hem, die nauw aan hem verbonden was. De indruk die Kohlbrugge op hem gemaakt had, gaf Zahn zo weer: “Zoals in zijn preken zo ook in zijn verschijning werd hij voor mij de merkwaardigste man, die ik leerde kennen: in alles origineel, een door en door bijzondere, gewijde en zich van andere onderscheidende persoonlijkheid. Een man, die, dan zou ik willen zeggen, een omheining om zich had, iemand in eerbied en vrees van zich afhield en toch weer met tederheid, die echter nooit vleierig was, aan zich bond met dat bekoorlijke, dat steeds bijzonder geestelijk levende mensen hebben. Men kan hem moeilijk beschrijven. Hij was heel anders dan anderen. In elke gewaarwording, uiting en opvatting van hen verschillend: altijd fijner voelend en van teerder gevoelens. Nooit zag ik iemand, die zo teergevoelig was, die lichamelijk en geestelijk zo diep en machtig door alle smart, door alle onrechtvaardigheid, door alle onbetamelijkheid en verkeerdheid werd aangegrepen: een heldere waterspiegel, waarin zich alles weldra vertoonde, wat hem nabij kwam.”

Dat bijzondere kwam ook uit in de merkwaardige geestelijke ervaringen en ongewone voorvallen die hij beleefde. We vertelden al van zijn droom uit zijn jongensjaren, waarin God hem een gemeente beloofde. We zouden meer van die droomgezichten en geestelijke ervaringen kunnen vermelden; we willen ons hier beperken tot één bijzonder voorval uit zijn Utrechtse tijd, toen hij om zijn vasthouden aan het oude geloof in de Bijbelse boodschap en zijn profetisch oordelen en veroordelen van al wat daarmee niet in overeenstemming was, veel vijanden had. Eens kreeg hij een étui met scheermessen gestuurd, naar men meende uit Engeland, met het dringend verzoek dadelijk van de messen gebruik te maken. Hij schoor zich nu zelf de volgende morgen en toen zijn gewone barbier kwam, zei hij tot deze dat hij niet meer geschoren hoefde te worden. De man liet toen vol schrik zijn mes vallen en liep weg. Na geruime tijd werd Kohlbrugge aan het bed van een stervende geroepen; het was zijn oude barbier,

die hem bekende dat hij hem op die dag met een vergiftigd scheermes had moeten doden.

Hij was origineel in zijn omgang met mensen, bij zijn onderwijs op de catechisatie, bij huisbezoek.

Op een wandeling door een bos met Zahn, zo vertelt deze, ging hij tijdens het gesprek onder een boom staan, bukte zich en vroeg zijn vriend op zijn rug en vandaar in een boom te klimmen en zei toen: zo doen de mensen met de genade, ze gebruiken ze om omhoog te komen, wat te bereiken en iets klaar te spelen, en zijn ze in de boom, dan zeggen ze de genade vaarwel.

“Goede werken” zijn bij Kohlbrugge niet iets apart

Op huisbezoek kwam hij eens bij een jong moedertje die aan de haard zat en toezag op de pot die op het vuur stond, ondertussen ook ijverig aan het breien was, haar baby de borst gaf en bovendien aan haar groter kind een Bijbelse geschiedenis vertelde. Wel, wel! riep Kohlbrugge uit, pap koken, kousen breien, de borst geven en onderwijl nog uit Gods Woord vertellen die vrouw doet meer goede werken dan ik van mijn leven gezien heb, meer dan allen wier lof in de wereld wordt verkondigd!

Dit anekdotisch voorval bewijst dat de grote prediker wel degelijk een open oog had voor de uitingen van Godvruchtig leven in handel en wandel. Goede werken beschouwde hij niet als iets apart dat men moest doen, maar ze waren voor hem de trouwe uitoefening van het dagelijks beroep. Ook in zijn preken komt men passages tegen waarin het er bij hem om gaat niet iets te moeten doen, maar om in gehoorzaamheid de opgelegde taak te vervullen. Deze eenvoudige “wetsbetrachting” moet men niet zien als een bewijs dat de oudere Kohlbrugge anders dacht over heiliging dan in zijn meer felle tijd, maar als illustratie van zijn altijd voorgestane mening dat men de zonden niet mag goed praten met een beroep op de oude mens!

Kohlbrugge's “eenzijdigheid”

Tegenover de veelzijdige belangstelling en werkzaamheid die Kuyper in een druk leven aan de dag legde, schijnt Kohlbrugge, altijd alleen maar theoloog! eenzijdig. Die eenzijdigheid was echter zijn kracht en was uitvloeiSEL van zijn theologische visie: alle levensuitingen, ook die van cultuur en kunst, vanuit de Schepper te beschouwen en niet vanuit de kosmos. Als mens was hij zeer zeker geïnteresseerd voor alles wat het menselijk leven bood. Niet dat hij zelf intensief deelnam aan wat men het culturele leven pleegt te noemen; Kohlbrugge deed zijn ambtswerk met grote nauwgezetheid en leidde daarnaast het leven van een geleerde, van een man van wetenschap die men elke dag een paar uren op zijn studeerkamer kon aantreffen. Maar zijn belangstelling voor het culturele leven treedt aan de dag in zijn zorg voor de ontwikkeling en opleiding van eigen kinderen en kleinkinderen en van de zo ons van bevriende families in Nederland. Herhaaldelijk is in de correspondentie met Van Heumen, met de Kols en de Boissevains sprake van opvoeding en onderwijs, van geestelijke vorming in de ruime zin en opleiding, waarbij Kohlbrugge als raadsman om zijn oordeel gevraagd wordt Hij hechtte er grote waarde aan dat zijn kleinkinderen die soms langere tijd zijn huisgenoten waren, goed onderlegd zouden zijn in allerlei kennis en dat kunst en muziek voor hen geen gesloten wereld zou blijven. Er heerste in de Elberfeldse pastorie de toon van het christelijk, beschaafd en intellectueel gezin. Maar als prediker, als verbi divini minister, als theoloog, had hij noch aan cultuur en kunst, noch aan de ontwikkeling van maatschappelijke en sociale toestanden, noch aan de hoge vlucht van het economisch leven van zijn tijd geestelijk deel. Hij zag voor zich geen andere taak dan de verkondiging van wat God aan de mens van elke tijd te

zeggen heeft. Hoe gevarieerd ook naar de tekstkeuze, het was altijd weer de Bijbelse heilsverkondiging die hij meende te moeten brengen en de Heilige Geest in het hart van de gelovige zou ieder naar aard, ontwikkeling en omstandigheden de weg wijzen die hij in dit leven te gaan had. Van een naar speciale regelen gespeeld christelijk politiek spel, van een uitgewerkt vast beginselprogramma naast de eenvoudige richtlijnen in de Bijbel zelf gegeven wou Kohlbrugge niet weten of liever ze vielen buiten zijn horizon. De bekeerde en gelovige mens is immers volgens zijn diepste overtuiging niet beter en niet anders in het menselijk vlak dan de niet-bekeerde en niet-gelovige? En van een substantiële verandering in de wedergeboren mens is geen sprake! “De bekering maakt niet rein van ongerechtigheid.”

In gehoorzaamheid aan Gods geboden verkrijgt de gelovige een eigen levensstijl, deze: dat zijn burgerschap in de hemel is en dat daardoor zijn verhouding tot deze wereld, met haar zonde en genade, ook in het rijk van natuur en cultuur, bepaald is. In de speelruimte van die wereld, in oordeel en genade brengend contact met de Schepster door de Heilige Geest, speelt de christen kritisch het spel mee.

Dit is de hele theologie van Kohlbrugge voor het natuurlijk leven en tevens die van zijn “christelijke cultuurbeschouwing”: God geve dat we in de tegenwoordige wereld ingetogen (“züchtig”), rechtvaardig en Godzalig leven.

“Das ‘züchtig’ ist für dich, das ‘gerecht’ für deinen Nächsten, und das ‘gottselig’ für Gott. Das ‘züchtig’ für dich, dass du von der Gnade ein klares Verständnis bekommst, um in keinem Stücke den Heiligen oder den Sonderling zu spielen, als wärest du etwas mehr als andere Menschen; dass du kein Geschöpf Gottes verachtetest, vielmehr mit Danksagung geniessest, und in Kleidung und Aufwand, in Essen und Trinken, in Arbeit und Ruhe... in allem, das rechte Mass hältst und also nach Geist wandelst, dass du alles Gott zu Ehren tast und nicht den Menschen.

Das ‘gerecht’ für deinen Nächsten: dass du deines Nächsten Wohl beförderst ohne Selbstsucht und ohne falsche Ehre zu suchen, und darin dich dem Nächsten barmherzig erzeigest, wie dir Gott barmherzig in so dass das ‘er’ bei dir dem ‘ich’ vorgehe.

Das ‘gottselig’ für Gott: dass du Gott fürchtest und auf ihn vertraust, indem du Seine Gnade und seine Schöpfung und Ordnung bleiben lässt, wie sie ist und dich zu seiner Gnade alles Guten und Heilsamen versiehet.”

Kuypers activiteit en organisatorisch talent

Met wat een activiteit, steeds frisse werkkraft, elan en doorzettingsvermogen heeft Kuypers meegedaan aan de strijd van de geesten die de eeuw van vooruitgang, in ons land ook door hem! te zien gaf Kuypers is in een tijd die voor het gereformeerd beginsel slechts spot en hoon had, opgekomen voor de souvereiniteit van God; hij heeft daarbij eerbied en ontzag gevraagd voor de Goddelijke openbaring in de Heilige Schrift; hij heeft het leven bij en uit de Heilige Schrift bij velen nieuw gewekt en verdiept; hij heeft voor de beoefening van wetenschap een vrije Universiteit opgericht; hij heeft naast de oude gereformeerde Kerk de vrije gereformeerde kerken gesticht.

Kuypers heeft het beginsel van de souvereiniteit van God ook in de politiek voorgestaan. Evenmin als in theologie heeft hij ook hier de botsingen met liberalen in de eerste plaats, met andersdenkenden en min of meer geestverwanten in de tweede plaats, geschuwd of gemedend.

Kuypers de stichter van de christelijke politieke partij

Kuypers was een bekwaam organisator. Hij begon met de mensen die aan de gereformeerde leer vastgehouden hadden, vóór te zeggen dat ze ook op staatkundig

gebied een taak te verrichten hadden. Hij maakte het hun mogelijk die taak tot uitvoering te brengen door uitbreiding van het kiesrecht voor te staan en kiesverenigingen in het leven te roepen. Hij schiep de partij, waarvoor men enthousiast kon zijn en waarvoor men vanuit zijn godsdienstige overtuiging strijden kon. Want de politiek die Kuiper en zijn volgelingen wilden bedrijven, was principieel gericht en werd door het godsdienstig beginsel gevoed. Het politieke leven heeft door Kuipers streven en optreden een andere vorm gekregen en een nieuw aspect geopend. Prof. Mr. A. Anema kon dan ook bij het herdenken van Kuipers honderdste geboortedag in 1937 schrijven:

„Dat in Nederland het nauw en onvermijdelijk verband tussen religieuze levensovertuiging en politieke beginselen niet alleen bij de aanhangers van de christelijke partijen maar ook ver buiten die kringen wordt ingezien en erkend, is te danken aan de overtuigende kracht, waarmee Dr. Kuiper Groens geestelijke nalatenschap in deze heeft verrijkt, verhelderd en verbreid door woord en daad. Dr. Kuiper heeft ons Nederlands Staatskundig leven door het beginsel van de organisatie tot nieuwe en gezonde actie gebracht; hij heeft het verdiept door het te dwingen tot organisatie op de grondslag van vaste Staatskundige beginselen. En eindelijk heeft hij het verband tussen religieuze wereldbeschouwing en politieke beginselen gemaakt tot een waarheid, waaraan geen richting meer kan voorbij gaan zonder zichzelf ingrijpende schade te doen, en zich te plaatsen buiten de actualiteit van de eigen aard van ons nationaal volksleven.” (Gedenkboek 1937, blz. 87v.).

Wat Kuiper nastreefde heeft hij ook bereikt. De partij werd een macht waarmee men rekening had te houden, haar leider de prominente figuur die in het landsbestuur een woord mee te spreken kreeg. Was zijn eerste periode als lid van de Tweede Kamer geen succes en noemden zijn politieke confraters op het Binnenhof hem “dominee”, omdat ze meenden dat hij bij hun stijl en in hun sfeer niet paste het werd langzamerhand wel duidelijk dat men noch Kuiper noch zijn partij als quantité négligeable behandelen kon. Kuipers capaciteiten veroorloofden hem de hoge gezagswaardigheid op zich te nemen.

Het apparaat waarmee de partij gebouwd zou worden en verstevigd, had Kuiper zelf geschapen, in De Heraut voor zover het het godsdienstig element en in De Standaard waar het ook de politiek betrof. Hij heeft het weekblad en het journaal meesterlijk geredigeerd, door zijn veelzijdige kennis, door zijn psychologisch en pedagogisch inzicht en niet het minst door zijn macht over de taal. De schare die achter hem stond, las graag wat hij schreef en liet zich door zijn welsprekendheid ook in de geschreven artikelen meeslepen.

Kuipers kennis en kundigheden

Kuiper beheerste de Nederlandse taal en vormde ze ook. Hij was thuis in de geschiedenis van ons letterkunde en kon die kennis productief maken. Aan de Vrije Universiteit gaf hij een tijd lang colleges in letteren, esthetiek en linguïstiek en ging daarbij eigen gebaande wegen.

In verband met ons onderwerp merkwaardig, is wat Hunningher in “Herinneringen van de Oude Garde” vertelt over Kuipers opvatting omtrent onze dichter Jan Luyken. “Toen hij aan Jan Luyken toe was, zei hij mij deze karakteristieke woorden: Deze man is zó vroom geworden, dat ik al heel spoedig begon te twijfelen, of hij tot de Gereformeerde Kerken(!) behoort heeft. Later is mij dan ook gebleken, dat hij Dopers was. In de regel zijn zulke mystieke vromen niet Gereformeerd.”

Hunningher die hem jarenlang van zeer nabij in de huiselijke kring meegemaakt heeft, roemt ook Kuipers kennis van het Latijn, Duits en Engels. Kuiper was ontegen-

zeggelijk knap en had een buitengewoon stel hersens. Hij kon aan zijn schrijfbureau zitten en correspondentie afdoen of een artikel voor de krant schrijven en tegelijk met een bezoeker een gesprek over een heel ander onderwerp voeren. Maar Kuyper had ook flair. “Men heeft mij vaak geprezen om mijn grote kennis”, moet Kuyper ook eens tegen Hunningher gezegd hebben: “Maar heus er zit niet zoveel in mijn hoofd. Het bijzondere zit veeleer in mijn vingers. Als ik een boek of brochure lees voel ik altijd, welke bladzijde ik nodig heb. Ik volg het instinct van mijn vingertoppen.” De zeer precieze Prof. Van Torenbergen, die nooit op de wijze van Kuyper (volgens diens zeggen) een boek las, maar alles nauwkeurig navorste, heeft eens onwelwillend opgemerkt: “Men mag niet zeggen, dat Dr. Kuyper niet zo geleerd is als hij lijkt, dat zou onbillijk zijn maar hij is toch niet zo geleerd als hij doet” (“Herinneringen”, blz. 75).

Kuypers cultuurbeschouwing

Ook over de kunst en de cultuur heeft Kuyper in het geheel van zijn theologisch systeem een eigen geluid doen horen; hij heeft zijn gedachten daarover in verschillende geschriften uitgesproken.

Kuypers Calvinisme sluit zich niet in zichzelf op, maar staat open naar de wereld; het is zijn religie en tegelijk zijn levens- en wereldbeschouwing. De mens staat zonder tussenschakel in rechtstreekse gemeenschap met Christus, een gemeenschap die bewerkt wordt door Gods Heilige Geest; hij staat dus met heel zijn leven voor Gods aangezicht. Hij staat echter ook tegenover de wereld met al haar verschijnselen door de zonde verdorven, door genade in die verdorvenheid gestuit. Doordat de genade èn de zonde zelf èn de zondewerking tegenhoudt en matigt, daardoor hebben we de wereld in haar zelfstandigheid te eren en de schatten door God in die wereld gelegd dankbaar te aanvaarden en waar mogelijk verder te ontwikkelen. De Calvinist zegt “ja” tegen deze wereld en heeft in die wereld en tegenover die wereld zijn taak. Het beoefenen van cultuur is voor het Calvinisme dan ook een opgave; het beoefenen van cultuur is voor de Calvinist mogelijk, omdat er niet alleen is schepping maar door Christus ook herschepping. De in zonde gevallen schepping heeft een Scheppingsmiddelaar, zoals de in zonde gevallen mens een Verlossingsmiddelaar heeft.

Dr S.J. Ridderbos heeft in zijn dissertatie (Vrije Universiteit 1947) “De theologische cultuurbeschouwing van Abraham Kuyper” er de nadruk op gelegd, dat, wil men Kuypers cultuurbeschouwing verstaan, men terug heeft te gaan tot zijn leer van de gemene gratie. Aan de hand van deze uiteenzetting van Ridderbos werk ik boven aangeduide principes van Kuyper nog iets nader uit.

Er is een algemene tempering van zonde en vloek voor de schepping, welke gewerkt wordt door het Woord van God. De gemene gratie legt een teugel aan en breidelt de zonde, waardoor verschillende dingen in de wereld “goed” genoemd mogen worden; dit “goed” dan te verstaan in maatschappelijke zin, als menselijk waardeoordeel ten opzichte van andere dingen; op zichzelf beschouwd zijn ze niet “goed”, liggen ze onder de zonde en kunnen voor God niet bestaan. Het is immers alleen de bijzondere genade die (in een mens) een innerlijke verandering te weeg brengt en de mens vernieuwt; eerst bij de bijzondere genade kan van zaligmakend “goed” gesproken worden. Deze bijzondere genade is er alleen bij en voor de uitverkorenen. Zowel de algemene als de bijzondere genade liggen verankerd in de lankmoedigheid van God en bedoelen de eer van God. De algemene genade in zoverre, dat ze haar doel vindt in de ontwikkeling en de ontplooiing van de oorspronkelijke schepping en ze de particuliere voorbereidt. De particuliere genade beoogt de zaligheid van de uitverkorenen. Ze

werken beide ten dele op hetzelfde terrein en beïnvloeden elkaar wederkerig; beider uitwerking moet echter door verschillende doelstelling onderscheiden worden.

De mens nu heeft van God de opdracht gekregen de natuur te onderwerpen. Dat kon de mens vóór de zondeval. Daarna zou hij daartoe niet meer in staat geweest zijn, als niet door de algemene genade de doorwerking van de zonde gestuit was. Na de zondeval en na de zondvloed is de aarde toch in stand gebleven, is zij bewoonbaar en brengt ze voedsel voort. De mens kan nu deel hebben aan de cultuur, zijn heerschappij gaan voeren, zijn arbeid gaan verrichten.

Ook de mens als object van schepping is niet ongeremd door zonde verdorven; ook bij hem werkt de algemene genade en dus kan hij als zinvol object van de cultuur zijn dienst doen.

De mens nu als subject heeft eveneens, als onderdeel van zijn cultuurarbeid een taak tegenover menselijke verbanden, dus in de kleinere en grotere maatschappij en in de staat, hij kan wetenschap bedrijven en kunst beoefenen.

„De vloek is allerwegen merkbaar, maar is in zijn werking gestuit, en het is dankzij die bewarende werking van de Gemene Gratie, dat deze wereld ons nog zoveel schoons vertonen kan.” (Kuyper: “De Gemene Gratie in wetenschap en kunst”, aangehaald bij Ridderbos, blz. 125).

Wedergeborenen en onwedergeborenen (“tweeërlei soort mensen”) nemen beiden aan de cultuurarbeid deel. Maar er is verschil. Want de particuliere genade verandert de religieus-ethische gesteldheid van het subject van de cultuur radicaal; ze beïnvloedt niet zijn technisch vermogen, versterkt en veredelt echter wel zijn cultuurvermogens op het gebied van huwelijk, gezin, maatschappij, staat, wetenschap en kunst.

Zo kan er ontstaan een christelijke kunst, waarvan het karakteristieke niet ligt in het formele, maar in het materiële. Ze onderscheidt zich door een andere geest die in haar tot uitdrukking komt.

De theologische gedachtenconstructie van Kuypers cultuurbeschouwing staat wel heel ver af van Kohlbrugge’s Bijbelse eenvoud en “éénzijdigheid.”

Kuypers uiteenzettingen op dit punt hebben ook kritiek uitgelokt, niet alleen bij de doctores W.J. Aalders, Van Ruler en Haitjema, maar ook bij theologen en denkers uit de Gereformeerde Kerken als S.G. de Graaf, Dr. H. Dooyeweerd en Dr. K. Schilder.

Kuyper stond met zijn grootse cultuurarbeid en zijn schitterende carrière midden in het bonte leven geëerd en bejubeld door zijn aanhangers en partijgenoten, bekritiseerd en ook wel gesmaad door wie Hem niet konden en wilden volgen en door felle en verbeter tegenstanders.

Kuyper was een man die door zijn verschijning en door zijn optreden imponeerde.

Reeds toen hij als jong predikant in Utrecht kwam, maakte hij door zijn knap gezicht, zijn doelbewuste zelfverzekerdheid in de dienst van God voor wiens eer hij opkwam, en door zijn welsprekend betoog indruk. Ook later en met name in de tijd van de Doleantie ging er van hem, waar en wanneer hij optrad om het ambt te bedienen, iets magisch uit. Hij had contact met zijn hoorders, men moest naar hem luisteren en hij sprak nooit over en langs de mensen heen, hij boeide ze en wist bij velen geestdrift te wekken door zijn gezag eisende geloofsovertuiging, zijn pakkende voordracht, zijn beeldrijke taal, zijn prachtig voorlezen van het te zingen Psalmvers.

Ook wanneer hij in de politieke vergadering of in de regeringszaal zijn christelijke staatkundige opvattingen voordroeg, imponeerde hij voor en tegenstander.

Daarbij kon Kuyper, als hij dat nodig vond, zijn principiële bestrijders en opposanten ongezouten de waarheid zeggen en hekelen. De kritiek die hij van hun kant weer te horen kreeg trachtte hij natuurlijk te weerleggen, maar hij vond ze begrijpelijk en wist

dat hij die te horen zou krijgen; daarom deerde ze hem innerlijk niet en kon hij ze verdragen. Afwijkende meningen daarentegen van hen die hij tot zijn ook standers rekende, gedoogde hij niet. Dat hebben Hoedemaker, De Savornin Lohman en zoveel anderen ondervonden. Dat ondervond ook Dr. Dilloo, volgeling van Kohlbrugge, die door Kuypers uit zijn pastorie in Duitsland gehaald was om hoogleraar aan de Vrije Universiteit te worden. Toen deze zich niet wenste te schikken naar Kuypers theologische opvattingen en Kuypers streven naar vrijheid van de Kerk, werd deze “maar weer in zijn vroegere grond overgepoot”, zoals een Amsterdams predikant uit de dagen van de Doleantie eens moet opgemerkt hebben volgens C.A. Lingbeek in *Hervormd Weekblad* “De Gereformeerde Kerk” (14 januari 1932).

Kuypers imponerend en heersend optreden

De caricaturist Albert Hahn, die een haat had tegen Kuypers, heeft hem meer dan eens voorgesteld als de man die blinde gehoorzaamheid en onderwerping van andere eisen en hun dan “con amore” steun beloofde. Kuypers is ook als een “paus” om zijn heerszucht voorgesteld. Men heeft hem ook onoprechtheid verweten.

Met de beschuldiging van onoprechtheid moet men toch wel héél voorzichtig zijn. We mogen er toch geen ogenblik aan twifelen dat Kuypers in schuldbelijdenis voor de Heilige van eigen onheiligheid en onoprechtheid volkomen overtuigd was. Maar wie zal in tollenaarsgestalte zichzelf heilig en oprecht durven noemen? Ook Kuypers kende zich zondaar voor God en het is niet aan ons anderen te oordelen.

Ook Chr. Hunningher getuigt dat Kuypers in zijn orthodoxe belijdenis volkomen eerlijk was. “Wat Gunning met zijn ‘onbewuste oneerlijkheid’ in de *politiek* bedoelde, laat ik daar. Maar in zijn orthodoxe belijdenis was Dr. Kuypers volkomen louter. Men kan niet vier jaren lang dag aan dag een masker voor het gelaat houden, allerminst in de intieme huiselijke kring. En in die kring waren de gebeden vooral vaak roerend en bewogen me meer dan eens tot tranen.”

Kuypers karakter en streven

Komen we nog eens op Kuypers veronderstelde controversie Kohlbrugge-Böhl c.s. terug, dan geloof ik te mogen zeggen dat Kuypers van zijn zienswijze werkelijk overtuigd was. Karakterologisch, dus menselijk bezien, moest Kuypers wel met zijn “absolutistische” mentaliteit, zijn overtuiging handhavend, ook gezag uitoefenend in de wereld optreden om zichzelf te handhaven. Het was zelfhandhaving van de bekeerde Kuypers dat hij zich aan Kohlbrugge gewonnen gaf, sprak en handelde Kohlbrugge niet in geloof, dan wankelde ook de grond onder zijn voeten. Want in zijn bekering had hij ook van Kohlbrugge de zekerheid verkregen. En eveneens was het zelfhandhaving, dat hij in het theologisch debat met Böhl en in de kerkelijke strijd met Lütge eigen inzicht als schriftuurlijk verdedigde en afwijkingen bestreed.

Ook acht ik het verklaarbaar dat Kuypers vóór de verwezenlijking van zijn reformplannen niet alleen van Kohlbrugge maar ook van diens volgelingen niet losraakte.

Kuypers wilde van het begin af aan wel een andere Kerk, maar toch geen Kerk naast die van Hervormde vrome die hij gereformeerd bleef noemen zolang hij kon, al hadden ze dan in zijn oog op sommige punten bijzondere ideeën die met zijn theologisch systeem niet klopten. De grote strijd van Kuypers ging toch niet tegen de Kohlbruggianen of Neo-Kohlbruggianen, maar tegen de vijanden van Gods Woord, tegen modernisme en allen die daarmee sympathiseerden.

Ook Kohlbrugge was fel genoeg gekant geweest tegen het liberalisme en modernisme en hij had zoals we gezien hebben zijn mening omtrent alle menselijke wijsheid niet

onder stoelen of banken gestoken. Maar Kohlbrugge had toch hoofdzakelijk een strijd tegen de vrome mens gevoerd, de vrome mens die zichzelf tegenover Gods Wet ook nog een beetje wil handhaven, die weet genade nodig te hebben omdat hij tekortschiet, maar toch Christus niet álles voor zich wil laten doen. Die zelf toch ook nog wat wil doen voor zijn zaligheid, die streeft naar zo niet gehele dan toch gedeeltelijke wetsvervulling en een beetje heiligheid en daarom net iets te goed is voor de gestalte van arm tollenaar.

Kohlbrugge houdt het de vrome mens voor die zich als uitverkorene en wedergeborene boven anderen meent te mogen verheffen, dat hij het dan juist niét blijkt te zijn. Maar dat hij die zichzelf te onwaardig acht om Gods weldaden aan te nemen en die toch in geloof Christus aan Zijn beloften durft te herinneren, het wél is. Of zoals hij zelf van uitverkorenen eens zei: Die het zijn, die zijn het niet. Maar die het niet zijn, die zijn het.

Kuyper heeft aan Kohlbrugge om predikanten voor de Hervormde Kerk gevraagd

Kuyper streed tegen het liberalisme en het modernisme om de vrome mens, de mens die wel naar God wilde luisteren. Ze moesten met hem mee, al die oude getrouwen die ondanks de rationalistische eeuw bij God en de Bijbel gebleven waren; ook die lastige Kohlbruggiaans-gereformeerden; ook die ethischen die de verschijning van de Heere Jezus lief hadden. Alleen die linkervleugel van de laatste die in hun leer van de modernen nauwelijks te onderscheiden waren, moesten met hun liberale broeders maar in het oude kerkgenootschap achterblijven, het volk Gods hoorde bij hem.

Tegenover dat modernisme dat de Kerk geen Kerk deed zijn zoals hij in zijn jonge jaren haar als ideaalpad leren zien en aan welk ideaal hij steeds had vastgehouden, wilde Kuyper een orthodoxe kerkelijke partij en die moest zo sterk mogelijk zijn. Daarom had de Kerk predikanten nodig die het volk niet van de waarheid afvoerden, maar zulken die het de volle rijkdom van de gereformeerde Schriftbeschouwing bijbrachten. Als er dan in ons land nog geen Universiteit was die aan de Kerk trouwe bedienaren van het Woord afleverde, dan moesten ze elders gezocht. *Daarom klopte Kuyper bij Kohlbrugge aan.*

Ook in Duitsland werden er aan de Universiteiten geen predikers van het gereformeerd beginsel gevormd; alleen Halle was in hoofdzaak door Wichelhaus een tijdlang een gunstige uitzondering. De daar opgeleide en ook wel andere Bijbelgetrouwe jonge theologen gingen naar Elberfeld, om van Kohlbrugge de scholing te krijgen die ze voor een goede uitoefening van hun ambt in latere eigen gemeente nodig zou hebben. Zo waren er ook jonge Zwitserse theologen bij Kohlbrugge in de leerschool. Kuyper heeft nu Kohlbrugge gevraagd of er onder deze ook waren die de Nederlandse Kerk wilden dienen en Kohlbrugge heeft ze graag aan zijn vaderland afgestaan. Op deze wijze zijn de Lochers en de Wolfensbergers naar ons land gekomen. Kuyper heeft zelf Th.J. Locher te Zevenhoven in zijn ambt bevestigd. Het is niet zo'n wonder dat Kuyper teleurgesteld was dat de "Kohlbruggianen" hem in zijn kerkstrijd niet wilden volgen!

Kuypers aanhouden bij de "Neo-Kohlbruggianen" om toch "mee te doen"

Ook met de "Neo-Kohlbruggianen" in Amsterdam heeft Kuyper ondanks al zijn bezwaren toch steeds vóór de Doleantie contact gezocht en gepoogd ze voor zijn plannen te winnen. Ook na zijn polemiek met Lütge in 1883, waarbij toch duidelijk de onverzoenlijkheid van beider standpunten aan de dag getreden was, heeft Kuyper het tafellaken tussen zich en de zijnen enerzijds en Ds. Heinrich Lütge en zijn aanhangers anderzijds niet doorgesneden. Integendeel heeft hij in de laatste voortijd van de

Doleantie zich alle moeite gegeven Lütge toch nog voor zijn zaak te winnen. C.A. Lingbeek vertelt in zijn “Herinneringen uit de tijd van de Doleantie” (1929) dat Heinrich Lütge hem eens meegedeeld heeft, hoe Kuyper op zijn avondwandelingen zijn Kohlbruggiaanse collega dikwijls bezocht en “vaak zijn ziel op de wreedste wijze op de pijnbank had gelegd en hem de zwaarste hoofdpijnen en vreselijke nachten van veel bidden en geweend had bezorgd.”

Lütges reactie daarop in de geest van Kohlbrugge

“Eenmaal”, zo verhaalde De Lütge aan Lingbeek, “daar kwam wéér, ‘s avonds laat, Kuyper nog bij mij aan en hij bleef maar praten en hield maar vol. Eindelijk, na een paar uren van pijniging, waarin hij mij vreselijk gekweld had en ik met al mijn kracht van mij had moeten afslaan, dáár ging hij gelukkig eindelijk heen. ‘t Was, geloof ik, ‘s nachts half twee! Ik had hem nu zo duidelijk mogelijk gezegd, dat ik zijn hele doen en laten op kerkelijk en op staatkundig terrein afkeurde en dat hij op mij niet moest rekenen. Daarna liet ik hem zelf, uit, al was hij de stoep af, daar keerde hij zich nog eenmaal om en riep: Maar zeg jij ‘t dan eens, Lütge, zeg jij het dan eens, wat moet ik dan doen? En toen”, zo vertelde Ds. Lütge, “toen mocht ik uit de geopende deur ‘s nachts om half twee hem nog het antwoord naroeven: Wat je doen moet, Kuyper? jij moet ophouden het zelf te doen en je moet het aan God overlaten, dat Hij het doe.” In dit korte verhaal van Lütge de in de nacht geroepen raadgeving als tegenhanger van het tot kwellens toe aanhouden om mee te doen vindt de hele geschiedenis over Kohlbrugge en Kuyper in hun wederzijds contact haar verkleinde weerspiegeling.